

ROZPRAWA DOKTORSKA

Przemysław Markowicz

Kultura fizyczna w Tarnowie w latach 1867 – 1918

Praca doktorska

napisana pod kierunkiem

prof. dr hab. Ewy Kałamackiej

Spis treści

Wstęp	5
I. Tarnów i tarnowianie do 1867 r.....	14
1. Z dziejów miasta	14
2. Pod Zaborami.....	18
3. Z tradycji tarnowskiej kultury fizycznej	23
II. Galicyjskie miasto prowincji austriackiej w okresie autonomii	28
1. Rozwój społeczny i gospodarczy miasta	28
2. Polityka Austrii w dziedzinie kultury fizycznej.....	36
3. Oświata w Tarnowie.....	37
III. Wychowanie fizyczne w tarnowskich szkołach.....	41
1. Podstawy teoretyczne oraz higieniczno-zdrowotne	41
2. Wychowanie fizyczne	43
2.1. Przedszkola, Freblówka w Tarnowie.....	45
2.2. Szkoły ludowe oraz rzemieślnicze	50
2.3. Szkolnictwo ponadpodstawowe: ogólnokształcące i zawodowe	56
IV. Pozaszkolne formy rozwoju kultury fizycznej.....	97
1. Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w latach 1867 – 1914.....	97
2. Towarzystwo Łyżwiarskie w Tarnowie.....	108
3. Jeździectwo	115
4. Towarzystwo Strzeleckie	125
5. Towarzystwo Cyklistów.....	129
6. Turystyka, Krajoznawstwo, Oddział Towarzystwa Tatrzańskiego	130

V. Kultura fizyczna mniejszości narodowych w Tarnowie	132
1. Żydzi na świecie, w Europie oraz w zaborze austriackim na przełomie XVIII – XIX wieku.....	132
2. Żydowski ruch sportowy	139
3. Żydowska kultura fizyczna w Tarnowie	144
VI. Podstawy materialne rozwoju kultury fizycznej w Tarnowie (infrastruktura).....	148
1. Sale gimnastyczne	148
2. Infrastruktura zimowa.....	150
3. Parki miejskie	152
4. Strzelnica	156
5. Pozostałe obiekty.....	157
VII. Wybitni tarnowianie, luminarze związani z kulturą fizyczną w Tarnowie.....	158
Posłowie	194
Zakończenie	204
Bibliografia.....	209
Indeks nazwisk:	233
Spis Tabel:	237
Wykaz rycin:	238
Wykaz skrótów:.....	243
Streszczenie.....	244
Abstract	247

Wstęp

Historia kultury fizycznej w Polsce ma długie i bogate dzieje. Stanowi ważną subdyscyplinę nauki historycznej ukierunkowaną na specyficzny rodzaj działalności człowieka i społeczeństwa, połączoną z szeroko pojętą aktywnością ruchową. W pojęciu kultury fizycznej znajdują się takie obszary, jak: wychowanie fizyczne, sport, rekreacja ruchowa, rehabilitacja¹, turystyka, które mogą być rozpatrywane zarówno w ujęciu historii narodowej, jak i regionalnej. Na historię polskiej kultury fizycznej składają się jej lokalne dzieje, jak choćby te dotyczące tarnowskiej aktywności ruchowej.

Kultura fizyczna, towarzysząc od początków rozwojowi polskiego społeczeństwa, jednocześnie wpływała na ten rozwój, albowiem była ściśle powiązana z jego rozwojem społeczno-gospodarczym, politycznym, obyczajowym, kulturalnym, którego dynamika została zapoczątkowana w XIX wieku. Nowoczesna kultura fizyczna rodziła się w miastach Europy i Stanów Zjednoczonych. To w nich zachodziły procesy, które przyczyniły się do intensywnego i wielokierunkowego rozwoju kultury fizycznej, tak w skali globalnej (światowej), jak i regionalnej. Doszło do sformułowania systemów gimnastycznych, które stały się podstawą wychowania fizycznego, pojawił się sport, którego szczytowym wyrazem były pierwsze igrzyska olimpijskie ery nowożytnej (1896)², zaczęły się rozwijać różne formy turystyki oraz rekreacji będące przejawem ogólnodostępnej formy aktywności ruchowej przeznaczonej dla dzieci, młodzieży i dorosłych. W związku z dynamicznym oraz różnorodnym charakterem rozwoju kultury fizycznej, która stała się zjawiskiem społecznym, zaczęto tworzyć niezbędną infrastrukturę, konieczną do jej uprawiania. W nurcie tego zainteresowania aktywnością ruchową znalazła się Galicja, czyli południowo-wschodnia część ziem dawnej Rzeczypospolitej, które w wyniku traktatów rozbiorowych znalazły się pod zaborem austriackim (1772-1918)³.

¹ *Ustawa z 18 stycznia 1996 r. o kulturze fizycznej* (tekst jedn.: Dz.U. z 2007 r. nr 226, poz. 1675). Według Ustawy kultura fizyczna rozumiana jest jako „wiedza, wartości, zwyczaje, działania podejmowane dla zapewnienia rozwoju psychofizycznego, wychowania, doskonalenia uzdolnień i sprawności fizycznej człowieka, a także dla zachowania oraz przywracania jego zdrowia.

² Igrzyska Olimpijskie najstarsza i zarazem największa sportowa impreza międzynarodowa, organizowana co cztery lata w różnych krajach. Nowożytne letnie igrzyska olimpijskie organizowane są od roku 1896, a areną zmagania sportowców były Ateny. Orędownikiem igrzysk olimpijskich był francuski baron Pierre de Coubertin.

³ Galicja to potoczna nazwa części Polski pod zaborem austriackim, która powstała z nadanej jej przez Austrię (1770) nazwy Królestwo Galicji i Lodomerii (Galizien und Lodomerien) mającej uzasadnić rzekome prawa Habsburgów do tych ziem.

Tarnów był jednym z wielu miast galicyjskich, w którym kultura fizyczna odegrała ważną rolę w życiu społecznym i kulturalnym. Do jej rozwoju przyczynili się zacni orędownicy. Dzięki nim odkrywamy proces organizowania i współtworzenia form aktywności ruchowej, będącej kwintesencją rodzimej kultury fizycznej. Były one po części odzwierciedleniem bogatego dziedzictwa rodzimych tradycji jak i najnowszych, najwartościowszych światowych osiągnięć w tej materii, a także polityki C.K. Austrii. Wprawdzie, jak zauważył K. Toporowicz „postawa taka, choć mogła hamować oryginalność myśli, pozwalała nierzadko unikać błędnych rozwiązań”⁴. A to, oprócz śledzenia nowości wydawniczych światowej literatury, wymagało także ścisłych i systematycznych kontaktów zagranicznych, do których należy zaliczyć udział w kongresach i zjazdach międzynarodowych oraz podróże naukowe. Zdobyte w ten sposób doświadczenie przydało się do upowszechniania i urzeczywistniania aktywności ruchowej jako instytucji, metody i formy życia.

Analizując przeszłość, możemy dowiedzieć się o teraźniejszości, ale także o przyszłości. Poznanie dziejów regionalnej kultury fizycznej niesie za sobą znaczne korzyści dla lokalnej społeczności, albowiem, przyczyniając się do budowania tożsamości oraz poczucia przynależności do wspólnego grona, może przynieść wymierne pożytki i zmobilizować do czynnego uczestnictwa w aktywności ruchowej, co było i nadal jest aktualne oraz ważne, zarówno w aspekcie jednostki, jak i całego społeczeństwa. Znajomość historii (nauczycielki życia) tarnowskiej społeczności umożliwia nie tylko zrozumienie praw nią rządzących, zarówno normatywnych, jak i nieskodyfikowanych norm oraz obyczajów, związanych między innymi z kulturą fizyczną. To dla tarnowianina, absolwenta AWF, byłego sportowca, obecnie trenera i nauczyciela akademickiego jest niezwykle istotne i było jedną z przyczyn zainteresowania się lokalnymi dziejami kultury fizycznej. Są one raczej mało znane, zarówno w wymiarze ogólnopolskim, jak i lokalnym. Mieszkańcy Tarnowa często nie są świadomi, że niemal codziennie spotykają się z relikami kultury fizycznej, mijając elementy krajobrazu obecne skwery, place, sadzawki, czy przechodząc obok zabytków architektury. Skrywają one pamięć miejsc, w których rodziły się i rozwijały różne formy aktywności ruchowej, do czego przyczyniło się liczne grono entuzjastów aktywności ruchowej – lokalnych bohaterów⁵. Sprawcą tego jest wpływ

⁴ K. Toporowicz, *Działalność Towarzystwa Gimnastycznego Sokół w Krakowie na polu wychowania fizycznego i sportu pod koniec XIX i na początku XX w. (1885 – 1914)*, „Rocznik Naukowy WSWF”, 1965, t. 4, cz. 1, s. 163-164.

⁵ Zob.: M. Bukiel, *Czy warto się zajmować historią regionalną?* <http://www.historiaregionalna.pl> (04.07.2024 r.).

czasu, czyli heraklitejskie *panta rhei*, a właściwie – „sposób i efekt zapisu przemijających stanów w coś, co jest tej przeszłości wierną kopią, zdolną do własnego, osobnego istnienia, zazwyczaj nawet w innym wymiarze”⁶, współczesnym z użyciem innym środków, aczkolwiek korzeniami sięgającymi odległej przeszłości. I właśnie o tych korzeniach często zapominamy, skupiając się na tym co teraz. Trzeba o tym pamiętać, bo przecież „prawda historyczna jest zatem w terażniejszości, która jest elementem historycznej kontynuacji”⁷, pulsuje we współczesnej kulturze fizycznej tworzącej się w czasach autonomii galicyjskiej. Wypracowano wówczas podstawy, które stworzyły współczesną kulturę fizyczną, będącą pokłosiem tej z XIX w. Warto poznać i zrozumieć tę przeszłość, tym bardziej, że temat ten niezbyt często poruszany jest w literaturze dotyczącej dziejów Tarnowa.

Tarnów jest jednym ze starszych miast polskich i jego dzieje stanowiły oraz nadal stanowią obiekt zainteresowania. Wyrazem tego są liczne publikacje Jana Leńka⁸, Zygmunta Ruty⁹, Feliksa Kiryka¹⁰, Bronisława Jaśkiewicza¹¹, Andrzeja Kunisza¹², Stanisława Potępy¹³, Marii Szaśiadowicz¹⁴, Pawła Juśki¹⁵ mające dużą wartość poznawczą, chociaż w niewielkim stopniu poruszają problem aktywności ruchowej. Wymienione pozycje służą tematowi pośrednio. Znacznie ułatwiają orientację w dziejach higieny i oświaty tarnowskiej w XIX w. Omawiając problematykę kultury fizycznej, nie można pominąć poważnego wkładu badawczego Wiesława Łozińskiego¹⁶. Jego pracę należy uznać za ważną i pionierską w tym temacie, jednak rozprawa ta sprowadza kulturę fizyczną do bardzo ogólnych informacji. Dotyczyły one wyłącznie gimnastyki szkolnej. Także nazbyt pobieżnie zostało opisane funkcjonowanie, zasłużonego dla dziejów kultury

⁶ J. Lipiec, *Powrót do estetyki*, Kraków 2005, s. 99.

⁷ J. Topolski, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Warszawa 1996, s. 28.

⁸ J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta Tarnowa*, Tarnów 1911; zob.: J. Leniek, *Tarnów za czasów Leliwitów*, Tarnów 1911.

⁹ Z. Ruta, *Szkoły Tarnowskie w XV – XVIII w.*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1968; zob.: Z. Ruta, J. Ryś, *I Liceum Ogólnokształcące im. Kazimierza Brodzińskiego w Tarnowie do 1939 roku*, Kraków 1999.

¹⁰ *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, t. 2, *Czasy rozbiorów i Drugiej Rzeczypospolitej*, pod red. F. Kiryka, Z. Ruty, Tarnów 1983.

¹¹ B. Jaśkiewicz, S. Potępa, *Tarnów pod zaborem austriackim*, Tarnów 1975; zob.: B. Jaśkiewicz, *Prasa tarnowska w czasach zaboru austriackiego*, „Rocznik Tarnowski”, 1993.

¹² A. Kunisz, *Zarys dziejów prasy tarnowskiej*, Tarnów 1964, zob.: A. Kunisz, *Zarys historii miasta Tarnowa*, [w:] *Studia z geografii średnich miast w Polsce. Problematyka Tarnowa*, pod red. K. Dziewoński, M. Kielczewska-Zaleska, E. Iwanicka-Lyra, Prace Geograficzne nr 82, Warszawa 1971.

¹³ S. Potępa, *Życie kulturalne w okresie autonomii galicyjskiej*, [w:] *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, t. 2, pod red. F. Kiryka, Z. Ruty, Tarnów 1983, zob.: S. Potępa, *Fiakrem po Tarnowie*, Tarnów 2014.

¹⁴ M. Szaśiadowicz, *Bibliografia miasta Tarnowa za lata 1992 – 1998*, t. 1 – 6, Tarnów 2000; zob.: B. Sawczyk, M. Szaśiadowicz, E. Stańczyk, *Ocalić od zapomnienia... Patroni tarnowskich ulic*, t. 2: O-Ż, Tarnów 2004.

¹⁵ P. Juśko, *Dzieje Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie w latach 1883-1939*, [w:] *Tarnów w czasach burmistrza Tadeusza Tertila*, pod red. P. Juśko, Tarnów 2007.

¹⁶ W. Łoziński, *Rozwój wychowania fizycznego młodzieży szkół tarnowskich w latach 1868-1918*, [praca doktorska], Kraków 1978.

fizycznej, tarnowskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. Praca W. Łozińskiego zawiera informacje mało konkretne, co wynikało z trudności w dotarciu do materiałów. Tak więc, można ją uznać za „pilotażową”¹⁷ i jako taka stała się inspiracją do zajęcia się tą problematyką. Nie brak również opracowań cząstkowych, ściślej związanych z podjętym problemem. Należą do nich artykuły i monografie poświęcone poszczególnym osobom¹⁸, instytucjom¹⁹, poruszające zagadnienia turystyki²⁰, sportu²¹. Wiele wiadomości można znaleźć także w różnych artykułach, chociaż w większości przypadków ograniczają się one do ogólnych stwierdzeń²². Innymi słowy, przywołane prace w różnym stopniu poruszają omawiany temat. Przeważnie są cząstkowe. Poza opracowaniami przyczynkarskimi, nie ma publikacji, która dostatecznie obszernie przedstawiłaby to zagadnienie. Taki stan rzeczy skłonił do podjęcia szczegółowych badań na temat rozwoju kultury fizycznej w mieście Tarnowie w okresie autonomii galicyjskiej – rudymentu współczesnych form aktywności ruchowej.

Zatem jak powstawały i rozwijały się formy aktywności ruchowej w Tarnowie w XIX w. są elementami, które budzą ciekawość badawczą, głównie w zakresie określenia ich form. Jaki był wpływ ówczesnych propagatorów i animatorów kultury fizycznej na ugruntowanie świadomości tarnowian i praktykę oraz higieniczno-hedonistyczną funkcję ćwiczeń fizycznych, zwłaszcza w zakresie wychowania fizycznego dzieci i młodzieży? Na ile aktywność ruchowa była praktykowana przez dorosłych mieszkańców miasta? Jakie formy aktywności ruchowej cieszyły się popularnością? Jak wyglądały programy i metody ćwiczeń w obrębie kształtującego się wychowania fizycznego? Jaka była geneza sportu,

¹⁷ Badania pilotażowe, to termin z nauk społecznych i dotyczy wstępnych badań próbnych, które mają na celu weryfikację problemu, sprawdzenie narzędzi badawczych oraz ustalenie działań organizacyjnych. K. Grześkiewicz-Radulska, *Metody badań pilotażowych*, [w:] „Folia Socjologia”, t. 42/2012, Łódź 2012.

¹⁸ P. Markowicz, *Książd Walenty Gadowski (1861-1956) – prekursor turystyki górskiej*, [w:] *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. 8, s. 211-224, Gorzów Wlkp. 2008; zob.: A. Sypek, *Przybytkiewicz Ignacy (1846-1898)*, [w:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, pod red. S. Potępy, t. 19, *Strusina*, Tarnów 2009.

¹⁹ M. Szewczyk, *Tarnowskie gniazdo. Historia i współczesność Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie*, Tarnów 2000; zob.: M. Stolarczyk, *Działalność Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie w latach 1883-1914 (w świetle „Przewodnika Gimnastycznego «Sokół»” i „Pogoni”)*, Tarnów 2014.

²⁰ M. Orlewicz-Musiał, *Turystyka aktywna Polaków pod zaborem austriackim w dobie autonomii galicyjskiej (1867-1914)*, Monografia nr 41, Kraków 2019.

²¹ W. Łoziński, *Sport i turystyka*, [w:] *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, t. 2, *Czasy rozbiorów i Drugiej Rzeczypospolitej*, pod red. F. Kiryka, Z. Ruty, Tarnów 1983.

²² E. Roszkowska, *Austriackie środowiska wojskowe a powstanie i rozwój narciarstwa w Galicji (1891-1914)*, [w:] *Folia Turistica. Historia turystyki*, pod red. A. Matuszyka, nr 19-2008, Kraków 2008; zob.: A. Kurek, *U źródeł galicyjskiego kolarstwa*, [w:] *Polska kultura fizyczna w czasach zaborów i Drugiej Rzeczypospolitej*, pod red. R. Wasztyła, *Zeszyty Naukowe AWF w Krakowie* nr 85, s. 103 – 111, Kraków 2002; R. Krasowski, W. Nadolski, *Łyżwiarstwo w Galicji Zachodniej w latach 1867-1914*, [w:] „Sport i Turystyka. Środkoeuropejskie Czasopismo Naukowe”, pod red. E. Małolepszego, t. 2, nr 2, s. 57-72, Częstochowa 2019.

rekreacji, turystyki? Interesujące wydaje się również ukazanie inspiracji (rodzimych tradycji, międzyzaborowych i zagranicznych) mających wpływ na tworzenie się kultury fizycznej w Tarnowie. Są to pytania, dla których podjęto próbę udzielenia odpowiedzi w niniejszym opracowaniu.

Głównym celem pracy jest zatem przedstawienie i próba oceny rozwoju kultury fizycznej w Tarnowie w okresie autonomii galicyjskiej. Rozwój różnych form aktywności ruchowej dokonywał się w warunkach niebytu państwa polskiego. Tarnów znajdował się pod panowaniem Austrii, co nie było obojętne dla dynamiki upowszechniania i urzeczywistniania form aktywności ruchowej. Istotna była obrona przed biologicznym wyniszczeniem, któremu mógł zapobiec ruch. Rozważając kwestie związane z kulturą fizyczną, trudno było pominąć propagatorską rolę publikacji ukazujących walory aktywności ruchowej. Próbowano spojrzeć na problem z różnych stron, aby ukazać go możliwie wszechstronnie, zwłaszcza w zakresie ewolucji koncepcji ideowych, wynikających z poziomu rozwoju form aktywności ruchowej, akceptowanych przez społeczeństwo Tarnowa. Wówczas ukształtowała się koncepcja całościowej dbałości o zdrowie, którą we współczesnym rozumieniu sprowadzić można do uczestnictwa w wychowaniu fizycznym i sporcie dla wszystkich. Specyfika XIX w. sprawiła, że dokonujący się postęp techniczny, który powoli docierał do Tarnowa, skłaniał do bierności ruchowej. Toteż niezwykle ważne były działania przeciwdziałające, których podjęli się wykształceni tarnowianie, i które legły u podstaw rodzimej kultury fizycznej.

Rozpatrując zagadnienie występujące w różnych formach (wychowanie fizyczne, rekreacja, turystyka, sport) i na różnych etapach rozwoju, w rozmaitych uwarunkowaniach, uwzględniono także sprawy nie zawsze ze sobą porównywalne, czasem przybierające charakter czysto teoretyczny, czasem odnoszące się do wychowania ogólnego, niekiedy tylko do praktyki, a także leżące w sferze psychiki tarnowian akceptujących bądź nieakceptujących aktywność ruchową (Izraelici). W niektórych sprawach nie udało się udzielić odpowiedzi na wszystkie pytania. Znaczna część z nich mogła zostać skwitowana pobieżnie. Mając za usprawiedliwienie stan literatury, niestety opracowanie pozostawia niektóre problemy bez dogłębnego wyjaśnienia.

Chronologicznie rozprawa zamyka się w latach 1867-1918. Za tą periodyzacją przemawia to, że kultura fizyczna nabrała wówczas powszechnego i dynamicznego charakteru w całej Europie. Ze zjawiskiem tym spotykamy się również w Tarnowie. Jest to okres tak zwanej autonomii galicyjskiej. To właśnie w tym czasie, Galicja, jedna z wielu prowincji Cesarstwa Austrii, otrzymała prawa społeczno-polityczne, które umożliwiły

rozwój oświaty, gospodarczy, społeczny, kulturalny i kultury fizycznej. Potwierdza to między innymi możliwość zrzeszania się i zakładania różnych towarzystw, z czego chętnie skorzystali tarnowianie przy upowszechnianiu i urzeczywistnianiu aktywności ruchowej.

Dynamika zjawisk w XIX w. została omówiona z rozbiem na rzeczowy układ wywodów, co oznacza, że w pracy zastosowano kompozycję chronologiczno-problemową. Każdy z rozdziałów zasadniczej części rozprawy poświęcony jest poszczególnym kierunkom XIX-wiecznej kultury fizycznej. W opracowaniu wyodrębniono opis kultury fizycznej mniejszości narodowych zamieszkujących miasto. W problematykę wprowadza rozdział przedstawiający dzieje Tarnowa na tle tradycji kultury fizycznej. Chodziło w nim o ukazanie tła zjawisk towarzyszących powstaniu ćwiczeń fizycznych, które ukształtowały tarnowskie formy aktywności ruchowej. Równoległe do opisu, omawiano, chociaż w minimalnym stopniu, stan organizacyjny kultury fizycznej i funkcjonowanie w świadomości mieszkańców znaczenia ruchu.

Heterogeniczność poruszanych zagadnień, których wspólnym mianownikiem była aktywność ruchowa, różniąca się celami, rzutowała na tok narracji. Dlatego bywa on miejscami lapidarny, niekiedy jedynie zarysowano tło, a wybitnym postaciom tarnowskim poświęcono mało miejsca w osobnym rozdziale z biogramami²³. Temat kultury fizycznej jest tematem obszernym, który sprawił, że pracę zawężono do najistotniejszych zagadnień. W pracy praktycznie nie poruszono zagadnień higienicznych, które przyczyniły się do rozwoju kultury fizycznej, jako takiej. Idzie tu o działalność edukacyjną, upowszechniającą wiedzę na temat znaczenia aktywności ruchowej dla zdrowia, dobrego samopoczucia, urody cielesnej. Tak więc pominięto kwestię wykładów i odczytów organizowanych, jak choćby przez TG „Sokół”²⁴, czy Towarzystwo Szkoły Ludowej²⁵.

Rozprawa składa się z siedmiu rozdziałów, wstępu, posłowie, zakończenia, bibliografii oraz indeksu nazwisk, uwzględniającego wszystkie postaci i autorów wymienionych w pracy. Rozdział pierwszy wprowadzający w problematykę omawia dzieje Tarnowa i tarnowian do 1867 r. na tle lokalnej kultury fizycznej. W drugim rozdziale

²³ Każda z zamieszczonych postaci zasługuje na odrębne opracowanie. Niektórym osobom wymienionym w rozdziale VII poświęcono więcej uwagi w biogramach, a innym mniej. Wynika to ze stanu badań oraz posiadanych materiałów źródłowych.

²⁴ Szeroko kwestie wykładów i odczytów poruszane były w „Przeglądzie Gimnastycznym”, „Przeglądzie Sokolim”, „Przewodniku Gimnastycznym Sokół”.

²⁵ Towarzystwo Szkoły Ludowej było organizacją oświatową działającą w latach 1891-1940 na terenie Galicji, a następnie Polski. Założycielem towarzystwa i jego pierwszym prezesem był Adam Asnyk. Głównym celem Towarzystwa było szerzenie szeroko rozumianej oświaty wśród ludności polskiej. Cel ten był realizowany poprzez: zakładanie szkół ludowych, burs, ochronek oraz ogródków freblowskich, czytelnia i wypożyczalnia książek, czasopism, budowę infrastruktury szkolnej: budynki szkolne i sale sportowe, organizacje zajęć ruchowych, a także wycieczek turystyczno-krajoznawczych.

zaprezentowano rozwój miasta w okresie autonomii. Obejmuje on zagadnienia rozwoju społecznego i gospodarczego miasta, stanu oświaty oraz politykę Austrii w dziedzinie kultury fizycznej, od których uzależniony był rozwój aktywności ruchowej prezentowany w kolejnych częściach rozprawy. Rozdział trzeci w całości poświęcony jest wychowaniu fizycznemu, rozwijającemu się w tarnowskich szkołach różnego szczebla. Starano się to zagadnienie omówić dogłębnie, wykazując, że wychowanie fizyczne stanowiło nie tyle integralną część edukacji, co podstawę rozwoju różnych form aktywności ruchowej, składającej się na treść i istotę tarnowskiej kultury fizycznej. W rozdziale czwartym poruszony został rozwój pozaszkolnych form kultury fizycznej, propagowany przez dynamicznie działające organizacje i stowarzyszenia jak: Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, Stowarzyszenie Rękodzielników Gwiazda, Towarzystwo Szkoły Ludowej, Drużyny Skautowe, Towarzystwo Cyklistów, Towarzystwo Strzeleckie, czy organizacje paramilitarne. Ich wkład w upowszechnianie i urzeczywistnianie kultury fizycznej wśród tarnowian był bardzo ważny. W dużej mierze działacze – miłośnicy aktywności ruchowej wzięli na siebie ciężar odpowiedzialności za nabywanie przez ich członków obowiązków w zakresie zindywidualizowanych biologicznych (ruchowych) potrzeb organizmu, a także kulturowo implikowanych powinności wobec ciała, podyktowanych dynamicznymi przemianami zachodzącymi w XIX stuleciu. W następnym rozdziale została przedstawiona kultura fizyczna mniejszości narodowych zamieszkujących Tarnów, która wiąże się głównie ze społecznością żydowską, stanowiącą około 40% populacji. Skupiono się na organizacjach żydowskich oraz ich roli w utrzymaniu odrębności narodowej wśród ludności polskiej, co zostało ukazane na tle ogólnej sytuacji Izraelitów w Tarnowie. Rozdział szósty stanowi opis materialnych podstaw rozwoju miejscowej kultury fizycznej. Baza, co może trochę dziwić, była konsekwencją rozwoju oraz popularności różnorodnych form aktywności ruchowej. Najpierw pojawili się amatorzy, którzy potrafili zarazić innych pasją aktywności ruchowej, by później skupiać się na organizowaniu miejsc służących owym pasjom. Kolejny rozdział poświęcony jest animatorom oraz działaczom pracującym na rzecz lokalnej kultury fizycznej. Jest to swoisty poczet tarnowskich luminarzy, którym poświęcono krótkie noty biograficzne, eksponując ich zasługi na niwie aktywności ruchowej. Nie są to biogramy typowe dla publikacji słownikowych. Omawianie dziejów tarnowskiej kultury fizycznej obejmuje także okres I wojny światowej, który ze względu na specyfikę czasów został ujęty w posłowiu. Za takim rozwiązaniem przemawiały skąpe informacje oraz niemożność realizowania potrzeb ruchowych, na zasadach przedwojennych. Zniszczona baza, brak nauczycieli, instruktorów oraz wszechobecne

niebezpieczeństwo związane z działaniami wojennymi zdecydowały o tym, aby temu okresowi poświęcić odrębną część pracy.

Praca powstała w oparciu o bogaty materiał źródłowy. Kwerendą archiwalną objęto następujące archiwa: Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Narodowe w Krakowie oddział w Tarnowie, Archiwum Diecezjalne w Tarnowie, Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego w Tarnowie, Miejska Biblioteka Publiczna im. Juliusza Słowackiego w Tarnowie, Muzeum Diecezjalne w Tarnowie, Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Powozownia Stada Ogierów Skarbu Państwa w Tarnowie, Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, Deutsche Digitale Bibliothek, Österreichische Nationalbibliothek, Bundeskanzleramt der Republik Österreich, Österreichisches Staatsarchiv, Prywatne Archiwum Marka Tomaszewskiego, Prywatne Archiwum Roberta Kozłowskiego.

Szczególnie przydatne okazały się źródła drukowane, które były uzupełnieniem źródeł archiwalnych. Składają się na nie różnego rodzaju sprawozdania, statuty, protokoły posiedzeń, kroniki, pamiętniki²⁶.

Istotnym źródłem informacji były czasopisma, które na przestrzeni kilkudziesięciu lat opisywały dokładnie życie mieszkańców miasta, relacjonowały różne wydarzenia związane z kulturą fizyczną, np.: uroczystości sportowe w stowarzyszeniach, zawody gimnastyczne, uroczystości jubileuszowe oraz rozwój infrastruktury związanej z kulturą fizyczną.

Pomocne były opracowania dotyczące historii miasta, jednak w większości z tych prac problem kultury fizycznej był pomijany lub omawiany bardzo pobieżnie. Autorzy pomijali kwestię wychowania fizycznego, ograniczając do informacji, że takowe zajęcia były prowadzone. Jedyne zagadnienie, które doczekało się kilku opracowań dotyczy tarnowskiego Sokola²⁷.

Przy opracowaniu tematu zastosowano metody bezpośredniego i pośredniego ustalania faktów. Przeanalizowano informacje źródłowe mówiące bezpośrednio o faktach związanych z tarnowską kulturą fizyczną, a także starano się ustalać fakty w oparciu o dane

²⁶ Sprawozdania Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół I” w Tarnowie, Sprawozdania Dyrekcji Szkół, Statut Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie, Protokoły posiedzeń Rady Miejskiej miasta Tarnowa, kroniki tarnowskich, szkół, spisane pamiętniki mieszkańców Tarnowa.

²⁷ E. Jasiewicz-Kargól, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” (I) w Tarnowie* [w:] *Tarnów: wielki przewodnik*, pod red. S. Potępy, t. 7, *Zawale*, Tarnów 2000; P. Juško, *110 lat w służbie tarnowskiej społeczności, czyli rzecz o tarnowskiej sokolnii*, „Przegląd Sokoli. Organ Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego «Sokół» w Krakowie”, 2006, nr 20, s. 22-24; M. Szewczyk, *Tarnowskie gniazdo. Historia i współczesność Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie*, Tarnów 2000.

bardziej pośrednie (informacje źródłowe) jak i pozaźródłowe, które nie mówią o samym fakcie, lecz są jego symptomami. Sięgnięto również do metody retrospektywnej oraz filologicznej, starając się odczytać i zinterpretować znaczenie języka (ówczesnej leksyki), w którym spisano źródło. Przydatne też okazało się wnioskowanie na podstawie milczenia źródeł. W mniejszym stopniu sięgnięto do metody porównawczej, którą zastosowano w rozdziale pierwszym²⁸.

W pracy przywołano pojęcia: kultura fizyczna, aktywność ruchowa, gimnastyka, wychowanie fizyczne, rekreacja, turystyka, higiena, które służą do opisu zagadnienia. Kultura fizyczna dysponuje ustaloną arbitralnie terminologią służącą do określania zjawisk ruchowych. W cytatach i tytułach opracowań stosowano oryginalną pisownię, zaś w prowadzonej narracji posługiwano się współczesną nomenklaturą, często używając też synonimów.

Mając świadomość, że praca nie daje pełnego obrazu historii tarnowskiej kultury fizycznej, bowiem koncentruje się na zagadnieniach, które wydawały się najbardziej reprezentatywne, wskazuje się, iż intencją opracowania było pokazanie zjawisk przeszłych, które nadal tkwią w tarnowskiej kulturze fizycznej. Kwestią otwartą pozostaje recepcja podanych w pracy informacji oraz przytoczonych w niej opinii i sądów. Zamysłem było przedstawienie rozwoju kultury fizycznej w Tarnowie w dobie autonomii, możliwie rzetelnie, zgodnie z danymi znajdującymi się w przekazach źródłowych, wykorzystanych krytycznie, bezstronnie i obiektywnie, mając nadzieję wywiązania się z zadania i przekonania do niniejszego wywodu.

²⁸ J. Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa 1968; K. Toporowicz *Elementy metodologii badań historycznych w naukach o kulturze fizycznej*, [w:] *Metody empiryczne w naukach o kulturze fizycznej*, pod red. H. Grabowskiego, Kraków 1996. s. 121-135.

I. Tarnów i tarnowianie do 1867 r

1. Z dziejów miasta

Historia miasta Tarnowa, położonego na nizinie sandomierskiej tuż u podnóża pierwszych stoków podkarpackich i usytuowanego na wschód od rzeki Dunajec przy ujściu rzeki Białej, jest ściśle powiązana z dziejami Polski. W jego kolejach były wzloty i upadki, co było odzwierciedlało historię państwa. Najstarsze, aczkolwiek nieliczne ślady pobytu człowieka na terenie miasta sięgają epoki kamiennej; nieco liczniejsze pozostałości osadnictwa pochodzą z okresu wpływów rzymskich²⁹. Znikome artefakty stanowią dobre podłoże dla prawdopodobnych interpretacji związanych zarówno z dziejami samego Tarnowa, jak i specyfiką jego kultury fizycznej, o ile takowa istniała i wyróżniała się na tle innych regionów Polski.

Tarnów, którego nazwa najprawdopodobniej pochodzi od krzewów tarniny, rosnących w jego okolicy, wywodzi się z usytuowanego w IX w. na Górze św. Marcina, słowiańskiego grodu oddalonego o około 2,5 km. od centrum dzisiejszego miasta³⁰. Tam powstało grodzisko o powierzchni 20 ha otoczone wysokimi wałami, które funkcjonowało do początku XI w., by pod koniec tego stulecia opustoszeć, na skutek erozji gleby³¹. Po nim pozostały okopy ziemne, nazwy okolicznych pól, jak: Grodzisko, Zamczysko, Wał, Zawale, które do dzisiaj funkcjonują, i które były i są atrakcyjnymi terenami pieszych wędrówek, zabaw. Pod koniec XI w. opuszczony gród wraz przygodowymi osadami zostały przyznane przez żonę Władysława Hermana, księżną Judytę, opactwu Benedyktynów w Tyńcu, którzy w jednej z osad przygodowych założyli wieś Tarnów Mały (obecnie Tarnowiec), o której informacja pojawiła się po raz pierwszy w 1124 r.³².

²⁹ A. Kunisz, *Zarys historii miasta Tarnowa*, [w:], *Studia z geografii średnich miast w Polsce. Problematyka Tarnowa*, Prace Geograficzne nr 82, red. K. Dziewoński, M. Kielczewska-Zaleska, E. Iwanicka-Lyra, Warszawa 1971, s. 29-34. Przetworzyła kolejność tak, jak we wstępie, tytuł opracowania potem redaktor, pozostawiłam tylko miejsce wydania, bez wydawcy. Tytuł opracowania też kursywą.

³⁰ Jak twierdził J. Leniek „Tarnów był najpierw wsią, a jego powstanie gubi się w odległej pomroce dziejów”. J. Leniek, wstęp do I. Chrościński, *Kronika z lat 1784-1794 z przydaniem aktów fundacyjnych kolonii akademickiej w Tarnowie z lat 1559 i 1578, jakoteż Raportu o jej stanie z r. 1766*, Kraków 1896, s. 8.

³¹ T. Ziętara, *Położenie miasta i środowisko geograficzne*, [w:] *Studia z geografii średnich miast w Polsce. Problematyka Tarnowa*, op. cit., s. 13-28.

³² Tak po prawdzie nazwa Tarnów pojawia się już w 1105 r. w spisie dóbr należących do uposażenia opactwa Benedyktynów w Tyńcu, które w kilka lat później (119-1124) miał zatwierdzić kardynał Idzi, legat papieża Kaliksta II w Polsce i na Węgrzech. Autentyczność tego przywileju była podważana. Nie wdając się w rozważania na ten temat, można śmiało stwierdzić, że Tarnów był jedną z najstarszych wsi polskich i był początkowo własnością książęcą, która drogą darowizny przekazana została opactwu tynieckiemu. Ta informacja oznacza, że Tarnów przez jakiś czas pozostawał pod wpływem bardzo ważnego ogniska kultury chrześcijańskiej (duchowej i materialnej), jakim wówczas był klasztor Benedyktynów w Tyńcu. Niestety,

Miasto Taranów, jako takie, powstało na terenie wsi rycerskiej Tarnów Wielki i jest ono wzmiankowane przez Jana Długosza³³ w *Kronikach*. Wymieniając we wstępie „znaczniejsze i godniejsze wzmianki” miasta w Polsce i „należące do niej krajach”, wspominał o Tarnowie założonym „przez Spycymira kasztelana Krakowskiego”³⁴. Prawa miejskie Tarnów uzyskał w dniu 7 marca 1330 r. Wspomniany przez Długosza Wojewoda krakowski Spycimir Leliwita³⁵ lokował miasto na podstawie przywileju królewskiego na prawie magdeburskim. Mieszczanie nowego miasta zostali obdarzeni takimi samymi prawami jak mieszczanie krakowscy, co było dobrym prognostykiem na przyszłość.

Sprzyjające położenie geograficzne miasta (droga na Węgry, rzeka Dunajec – szlak wodny), liczne prerogatywy, dynamiczny rozwój rzemiosła przyczyniał się do prosperity miasta i jego mieszkańców³⁶. Ten „złoty” okres trwał dwa wieki (1330-1567)³⁷. Pozostały po nim liczne zabytki budownictwa municypalnego i sakralnego³⁸.

nie wiadomo kiedy i w jaki sposób Tarnów na powrót przeszedł w prywatne posiadanie. Zob. *Kodeks dyplomatyczny Klasztoru Tynieckiego, cz. I obejmująca rzeczy od roku 1105 do roku 1399*, wydał W. Kętrzyński, Lwów 1875.

³³ Na oficjalnej stronie miasta Tarnowa można przeczytać informację, iż Jan Długosz w 1309 r. w *Żywocie błogosławionej Kingi*, wymienia Tarnów (?). Tak, po prawdzie, idzie o jedno z uzdrowień św. Kingi, jakiego doznała mieszkanka z „wsi Tarnowy” niedowidząca na lewe oko i utykająca na prawą nogę. Zob. J. Długosz, *Żywot S. Kunegundy Zakonu świętej Klary Xiężney Polskiej, za powodem W. X. Iana Foxa arcydiakona krak. et wizytatem tegoż Zakonu, z łacińskiego na polskie przez X. Przeclawa Moieckiego, dziekana kamienieckiego przetłumaczony*, Kraków 1667, s. 220.

³⁴ J. Długosz, *Dzieje Polski, ksiąg dwanaście*, t. 1, Kraków 1867, s. 44, przekład K. Mecherzyński.

³⁵ Wedle niektórych przekazów protoplastą rodu Leliwitów miał być rycerz Tarn – pierwszy założyciel i właściciel osady, która na jego cześć nazwano Tarnowem. F. Piekosiński, *Rycerstwo polskie wieków średnich*, t. 2, Kraków 1896, s. 108, 119.

³⁶ W mieście było kilkanaście cechów. Tkacki i sukienniczy były najprężniejsze. Rzemiosła pokrewne, które miały po jednym lub kilku reprezentantów, łączyły się w jeden wspólny. W Tarnowie do wielkiego cechu należeli: bednarze, kołodzieje, rymarze, powroźnicy, kuśnierze, kapelusznicy. Cech kowalski skupiał: kowali, kotlarzy, ślusarzy, mieczników, złotników, później zegarmistrzów. W dokumentach z czasów Leliwitów można znaleźć wzmianki o piekarzach, szewcach, krawcach, stolarzach, malarzach, złotnikach, „a toby świadczyło, że w Tarnowie przemysł rękodzielniczy był stosunkowo dosyć rozwinięty”. J. Leniek, *Tarnów za czasów Leliwitów*, Tarnów 1911, s. 34.

³⁷ J. Leniek, *Tarnów za czasów Leliwitów*, Tarnów 1911, s. 50, zob. A. Kunisz, op cit., s. 29-30, Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 4, Warszawa 1903, s. 57, 78, 209, 225, 409.

³⁸ S. Odrzywolski, *Renesans w Polsce. Zabytki sztuki z wieku XVI i XVII*, Wiedeń 1899, s. 12, 50-52, zob. J. Arlet, *Architektura renesansowa jako przejaw prestiżu fundatora i pozycji twórcy*, Szczecin 2017, s. 223, 244-245, 300.

Tarnów do czasów powstania miasta Zamość (1580) był najprawdopodobniej największym miastem prywatnym w królestwie polskim³⁹. Stanowił własność potomków Spycimira noszących nazwisko Tarnowskich. Ci dbali o miasto. Tarnowscy byli dobrymi gospodarzami⁴⁰, którzy usprawniali administrację we własnych dobrach. Podnosili zamożność swoich miast i wsi. Zapewniali miastu prosperitę. Szczególne zasługi dla rozwoju Tarnowa miał hetman Jan Amor Tarnowski⁴¹. Otrzymał staranne wykształcenie. Przebywając na królewskim dworze w Krakowie, znalazł się w centrum wydarzeń politycznych i kulturalnych. Miał doskonałą sposobność zapoznać się z tajnikami dyplomacji i strategii postępowania, a także przyswoić sobie światopogląd humanistyczny wraz z jego kulturą⁴². Przyczynił się do rozbudowy i przebudowy w stylu renesansowym wielu obiektów, będących atrakcją architektoniczną miasta. Zajął się nauczaniem i wychowaniem dzieci i młodzieży. W 1559 r. wydał ordynację dla szkoły miejskiej, aby „talenty i młodzież w szkołach publicznych mogły być kształcone, należycie kierowane i wychowywane”⁴³. Dążąc do wzmocnienia obronności

Fot. 1. Jan Amor Tarnowski, rycina Antoniego Oleszczyńskiego wg obrazu Marcella Bacciarellego, XIX wiek.

Źródło: Zbiory Biblioteki Narodowej w Warszawie.

³⁹ W 1536 r. w mieście było 200 domów, a na przedmieściach mieszkało 83 gospodarzy „na 48 łanach 30-morgowych”. Wedle spisu podatku z miast, w drugiej połowie XVI w. Tarnów zamieszkiwało 86 rękodzielników, aptekarz, łaźiebnyk, „dwie wesole kobiety (vagae mulieres), 21 zagrodników, 5 komorników, 6 straganiarek, złotnik, 7 piekarzy, 5 kramarek, 10 piwowarów, 6 rzeźników, 4 kupców, 9 gorzelników, balwierz, cyrulik. Jak słusznie zauważył J. Leniek, „jeżeli do tego dodamy ich rodziny, liczne duchowieństwo kolegiaty i klasztoru OO. Bernardynów, studentów i biednych, niepłacących podatku, to wypadnie dość znaczna, jak na owe czasy, liczba mieszkańców”. Por. J. Leniek, *Tarnów...*, op. cit., s. 37; A. Pawiński, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Małopolska*, t. 3, s. 258, t. 4, s. 269, Warszawa 1886.

⁴⁰ Przykładem może być fakt posiadania wodociągów przez Tarnów już w XV w., co wówczas było rzadko spotykane i bardzo kosztowne.

⁴¹ Jan Amor Tarnowski (1488 – 16.05.1561), syn Jana Amora Młodszeo kasztelana krakowskiego i Barbary Zawiszanki z Rożnowa, wnuczki sławnego rycerza Zawiszy Czarnego – hetman wielki koronny i właściciel miasta Tarnowa, zob. Ł. Winczura, *Hetman Hetmanów. Jan Amor Tarnowski (1488-1561)*, Kraków 2005.

⁴² W. Dworzaczek, *Leliwici Tarnowscy*, Warszawa 1971; Z. Spieralski, *Jan Tarnowski 1488–1561*, Warszawa 1977; S. Wróbel, *Hetman Jan Tarnowski* [w:] *Wielki Przewodnik Tarnów. Stare Miasto*, t. 1.

⁴³ MOT, rkps183, F. Herzig, J. Leniek, F. Leśniak, s. 66-69; J. Krukowski, Z. Ruta, *Szkolnictwo i stosunki kulturalne w Tarnowie i regionie tarnowskim w okresie przedrozbiorowym*, [w:] *Tarnów. Dzieje miasta*

miasta Jan Tarnowski wydał dokument zatytułowany: *Nauka Jego Mości około obrony miasta Tarnowa*⁴⁴. Cechy tarnowskie, stanowiły siłę zbrojną w mieście i miały pod opieką poszczególne partie murów i baszty obronne⁴⁵. W czasie pokoju należało je utrzymać w porządku, aby w razie napadu obronić. Wiązało się to z koniecznością ćwiczeń w używaniu broni, czym zajmowało się Bractwo Kurkowe. Można (i nawet trzeba) przypuszczać, że w Tarnowie w XVI w. istniała szkoła strzelecka posiadająca celestat (strzelnica), gdzie odbywały się ćwiczenia w posługiwaniu się łukiem, kuszą i działem⁴⁶. Hetman był dzielnym i zaprawionym w boju żołnierzem oraz świetnym strategiem. Już przez to samo, jak każdy woj, należycie doceniał kondycję fizyczną, o którą sam również dbał⁴⁷. Niestety okres świetności Tarnowa skończył się wraz ze śmiercią hetmana (1567)⁴⁸.

i regionu, [red.] F. Kiryk, Z. Ruta, Tarnów 1981, t. 1, s. 508-510; J. Sękowski, *Szkoła parafialna i Kolonia Akademicka*, [w:] *Wielki Przewodnik*, t. 2, s. 61-62, M. Trusz, *Tarnów renesansowy XVI-początek XVII w.* [w:] *Wielki Przewodnik*, t. 2, s. 60.

⁴⁴ W latach 1554 – 1560 Hetman Jan Tarnowski wydał pięć przepisów dotyczących mieszkańców miasta. Na owe czasy były to bardzo nowoczesne rozporządzenia. Pierwsze dotyczyło rajców miejskich i było zatytułowane: *Regimen a Illustri Magnificentia ad exequendum pro civitate Tarnoviensi*, drugi przepis obejmuje instrukcje dla mieszczan, jak się mają zachować w czasie pożaru i nosił tytuł: *Nauka a porządek około gaszenia ognia, gdyby, Panie Boże uchowaj, na jakąkolwiek przygodę w mieście mojem zapaliło, a zwłaszcza w mieściech zapartych, aby mieszczenie ten sposób przedsięwzięli, a mocnie to chowali, a nigdy z tego nie wykraczali, ani tego porządku w niczem nie odstępowali pod tern karaniem a winami, które się przytem opisały, a zwłaszcza w Tarnowie, którym tę naukę posyłamy*, trzeci przepis dotyczył rzeźników, sprzedaży mięsa oraz ceny: *Constitutio Suae Illustris Magnificentiae de ponderandis carnibus in libra*, czwarty przepis dotyczy kamieniarzy, murarzy, cieśli: *Ustawy dla murarzy, cieśli i kamieniarzy tarnowskich, broniące miasto przed różnemi nadużyciami z ich strony*, piąty cytowany już: *Nauka Jego Mości około obrony miasta Tarnowa*. Zob. J. Leniek, *Tarnów za czasów Leliwitów*, Tarnów 1911, s. 61-62; J. Leniek, *Inwentarze miasta Tarnowa z XVI w.*, Tarnów 1908.

⁴⁵ Infrastruktura obronna wzbudzała zainteresowanie i podziw. Przykładowo, Stanisław Orzechowski napisał: „Patrz na Tarnów, na gniazdo Tarnowskich, jakie bogactwo u mieszczan, jako oprawne jest miasto wałami, murem i strzelbą ku obronie”. Podróżujący po Polsce cudzoziemiec, Urlyk z Verdun (1671) pozostawił taki oto opis fortyfikacji: „Tarnów jest zgrabnem miastem, ma wały z ziemi, u nich u góry naokoło mur z bastionami i silne wieże na skrzydłach wraz z suchą fosą naokoło”. Zob.: S. Orzechowski, *Żywoć i śmierć Jana Tarnowskiego, Kasztelana Krakowskiego i Hetmana Wielkiego Koronnego*, Sanok 1855, s. 45, *Słownik Języka Polskiego*, pod red. M. Szymczaka, t. 1, Warszawa 1978, s. 725., harc – do XVII w.: walka pojedynczych żołnierzy obu nieprzyjacielskich wojsk, staczana przed rozpoczęciem walnej bitwy; W. Balicki, *Miasto Tarnów pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym i naukowym*, Tarnów 1831, s. 38; J. E. Dutkiewicz, *Tarnów*, Warszawa 1954, s. 88; J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, op. cit., s. 28-29.

⁴⁶ Jan Tarnowski dostrzegł pewne luki w przeszkoleniu bojowym cywili, koniecznych do obrony miast oraz przydatnych podczas wojny. Jako autor traktatu na temat strategii wojennej wyraźnie stwierdził, że w Polsce jest za mało weteranów, którzy uczyliby strzelania. Zob. J. Tarnowski, *Consilium Rationis Bellicae*, Kraków 1858, s. 30.

⁴⁷ Stanisław Orzechowski, wielki apologeta Tarnowskiego wspomina jak hetman „wyjechał na harc”, co potwierdzało jego odwagę i sprawność bojową (fizyczną). Dla wyjaśnienia harc, to do XVII w. walka pojedynczych żołnierzy obu nieprzyjacielskich wojsk, którą owi śmiałkowie staczali przed rozpoczęciem walnej bitwy. Zob.: S. Orzechowski, *Żywoć i śmierć Jana Tarnowskiego, Kasztelana Krakowskiego i Hetmana Wielkiego Koronnego*, Sanok 1855, s. 45.

⁴⁸ Jak dowodził J. Leniek, najlepsze czasy dla Tarnowa wiązały się z Leliwitami Tarnowskimi, czyli wtedy, kiedy był ich własnością, „bo rodzina ta przebywała najczęściej w Tarnowie i więcej troszczyła się o jego rozwój. A zajmując wysokie w państwie polskiem stanowisko, miała liczne stosunki w kraju i zagranicą. Stąd rojno i gwarno było na dworze tarnowskim, a ruch ten musiał się także odbijać i w stosunkach miejskich. Liczny dwór wiele potrzebował, a w znacznej części potrzeby swoje musiał załatwiać w mieście.

Po jego śmierci miasto przeszło w ręce Ostrogskich, by później w wyniku postanowień spadkowych zostać podzielonym pomiędzy kilku właścicieli⁴⁹, którym los Tarnowa raczej był obojętny. Do tego doszły wojny (kozackie, potop szwedzki), pożary⁵⁰, epidemie⁵¹. Miasto traciło na znaczeniu; zaczęło się wyludniać⁵². Mieszczanie ubożeli, a to przekładało się na wszystkie sfery życia, w tym i na kulturę fizyczną, która stawała się odświętnym luksusem warstw uboższych, zaś ludzi uprzywilejowanych społecznie i finansowo codzienną możliwością. Nastąpiło pewne zróżnicowanie uzależnione od pozycji społecznej. Generalnie jedni i drudzy, na swój sposób, uczestniczyli w zabawach. Jak słusznie zauważył Łukasz Gołębiowski: „Szuka jej (zabawy- P.M.) zarówno, wiek dziecienny, średni, i podeszły, nie odrzuca i późna starość nawet; po trudach i pracy, rozrywa się nią w swobodniejszej chwili, kmiotek, mieszczanin, kupiec, szlachcic, pan możny, za nią się ubiega rycerz i prawnik, człowiek światowy i kapłan lub zakonnik, uczony i prostak, płeć jedna i druga, z tą tylko różnicą, że sobie właściwej szuka, tę wybiera, tej nad innymi daje pierwszeństwo; a stąd wielka jest różnorodność, niezliczona prawie mnogość, i trudne ich wyliczenie, podział, opisanie trudne”⁵³. Oczywiście mowa tutaj o wszelkich zabawach, rozrywkach umysłowych, hazardowych, które przeważały i były urozmaiceniem życia towarzyskiego, rodzinnego podczas długich wieczorów. „Gry nadające ruch ciału”⁵⁴ były w mniejszości, aczkolwiek zanim nastąpiła era gimnastyki racjonalnej, to one zapewniały naturalną potrzebę ruchu. Niestety nie jest ona szczególnie udokumentowana.

2. Pod Zaborami

Po utracie niepodległości, będącej skutkiem I rozbioru (1772), Tarnów stał się częścią zaboru austriackiego, tak zwanej Galicji. Okupacja austriacka trwała 146 długich

Leliwici zaś dbali o rozwój miasta, bo było ono ich gniazdem rodzinnym i ponieważ wraz z jego rozwojem wzrastały także ich dochody. Dochody bowiem miejskie szły w części do zamku, w części zaś obracane były na potrzeby miasta. Znaczny dochód przynosiły opłaty z wagi miejskiej, kramów i sklepów, dochód z wyszynku różnych trunków, z targów, z łaźni, młynów, blichu, folusza, opłat sądowych i.t.p.”. Ta swoista symbioza dworu i miasta była bardzo korzystna. Zob. J. Leniek, *Tarnów...*, op. cit., s. 37-38.

⁴⁹ Dopiero, gdy miasto dostało się rodzinie Sanguszków zaczęło się powoli podnosić z ruiny.

⁵⁰ S. Bukowiec, J. Paruch, *Strażacy ziemi tarnowskiej*, Bochnia 2008, s. 24. Pożary trawiły Tarnów, który w 70% był zabudowy drewnianej.

⁵¹ Największe epidemie miały miejsce w roku 1348, 1482, 1516, 1543, zob. C. Damirski, *Kronika Bernardynów w Polsce (1453-1651)*, Kraków 2016.

⁵² W 1662 r. Miasto liczyło tylko 768 mieszkańców. A. Pawiński, *Małopolska*, t. 3, op. cit., s. 52.

⁵³ Ł. Gołębiowski, *Gry i zabawy różnych stanów w kraju całym, lub niektórych tylko prowincjach: umieszczony tu kulig czyli szlichtada, łowy, maskary, muzyka, tańce, reduty, zapusty, ognie sztuczne, rusalki, sobótki i.t.p.*, Warszawa 1831, s. 5.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 14.

lat. Według W. Łozińskiego był to okres, w którym „władze zaborcze wprowadziły szereg zarządzeń zmierzających do podniesienia grodu z ruiny”, czego widocznym znakiem „decydującym o dalszym rozwoju było ustanowienie w Tarnowie w 1783 r. stolicy obwodu – dotąd Miasto należało do obwodu pilzneńskiego. Równocześnie utworzono też biskupstwo, które w pierwszych latach rozbioru przeniesiono do Tyńca”⁵⁵, co raczej było podyktowane względami politycznymi, niż chęcią umacniania Tarnowa⁵⁶. W roku 1783 Tarnów został stolicą diecezji. Obejmowała ona w 1879 r. swoim zasięgiem całą Galicję zachodnią (wyłączając Kraków) leżącą na prawym brzegu Wisły po diecezję przemyską. W latach 1880 – 1886 odpadły od diecezji tereny leżące na zachód od Bochni, Mszany Dolnej i Szczawnicy⁵⁷.

Faktem jest, że szereg decyzji zaborcy okazał się mieć pozytywne skutki, albowiem zdarza się, iż polityka nastawiona na destrukcję stanowi dogodny punkt wyjścia dla rekonstrukcji jej przeciwieństwa, czyli wzorca polityki budującej. De facto z czymś takim mamy do czynienia w przypadku Tarnowa, którego mieszkańcy mobilizowali siły do działań w ramach istniejących możliwości prawnych. Do czasów autonomii polityczne decyzje w sprawach administracyjnych dały podwaliny pod rozwój terytorialny i liczebny miasta. Tarnów, będący własnością prywatną, w 1787 r. stał się miastem rządowym z nową administracją. Wówczas utworzono magistrat i sąd karny oraz sąd szlachecki⁵⁸. W czasach austriackich Tarnów zawdzięczał wzrost tempa rozwoju gospodarczego przede wszystkim temu, że stał się miastem cyrkularnym (obwodowym), Wywarło to również dodatni wpływ w dziedzinie kształtowania się rynku lokalnego. Spowodowało to także wzrost ludności.

Powoli ogromny wpływ na życie miasta wywierały nowości techniczne, które stawały się stopniowo dźwignią rozwoju przemysłowego i ekonomicznego. W drugiej połowie XIX wieku nastąpił szybki rozwój ekonomiczny, społeczny i polityczny Tarnowa oraz regionu. Uzyskanie przez Galicję autonomii poprzez uchwalenie konstytucji grudniowej w roku 1867 pozwoliło na oddanie władzy politycznej autonomicznym samorządom. Tym samym Galicja weszła na drogę przemian polityczno-społecznych oraz

⁵⁵ W. Łoziński, *Rozwój wychowania fizycznego młodzieży szkół tarnowskich w latach 1868 – 1918*, praca doktorska, Kraków 1978, s. 1-2.

⁵⁶ Po I rozbiorze część diecezji krakowskiej znalazła się w obrębie austriackiego zaboru.

⁵⁷ B. Jaśkiewicz, S. Potępa, *Tarnów pod...*, op. cit., Tarnów 1975, s. 5.

⁵⁸ Sąd karny obejmował swym zasięgiem cały obwód tarnowski, natomiast sąd szlachecki miał pod swoją jurysdykcją siedem obwodów (bocheński, dukielski, myślenicki, rzeszowski, sanocki, sądecki i tarnowski). Z. Simche, *Tarnów i jego okolica*, Tarnów 1930, s. 96.

gospodarczych. Dzięki tym procesom Tarnów stał się jednym z najważniejszych centrów galicyjskiego życia społeczno-gospodarczego⁵⁹.

Fot. 2. Rycina przedstawiająca mapę historyczną Austro-Węgier, 1905 r.

Źródło: *Bibliothek allgemeinen und praktischen Wissens für Militäranwärter Band I, 1905, Deutsches Verlagshaus Bong & Co Berlin * Leipzig * Wien * Stuttgart, "Distribution of Races in Austria-Hungary", From The Historical Atlas by William R. Shepherd, Wien 1911.*

Z naturalnych powodów monarcha austriacki nie miał możliwości efektywnego opanowania przeważającej większości spraw rozsianych po rozległych rejonach państwa. Nie było również szans, by sięgnąć w bezmiar głębokich pokładów systemu relacji międzyludzkich i materii życia obywateli. Właśnie w tym obszarze mieściły się kluczowe kwestie służące do przetrwania tożsamości narodowej Polaków, pośród których, między innymi, lokowała się szeroko pojęta kultura fizyczna, traktowana jako utylitarny czynnik zdrowia, wyrażający się względną sprawnością fizyczną, stanowiący warunek dla wywalczenia suwerenności. Utrata niepodległości nie była sprzymierzeńcem

⁵⁹ Tarnów. *Dzieje miasta i regionu...*, op. cit., s. 265-266; por. B. Jaśkiewicz, S. Potępa, *Tarnów pod...*, op. cit., s. 26.

stymulującym rozwój kultury fizycznej jako takiej, a jej najczęstsze pojmowanie jako zdatność wojskowa poprzez podkreślanie cnót rycerskich Polaków i ich tężyzny były krzepiące dla duszy, ale niewystarczające do podejmowania treningu⁶⁰. Ale też trzeba pamiętać, że w Galicji w większości miast przeważała cywilizacja rustykalna, poza ścisłym centrum z sektorem usług zwiastującym nadejście cywilizacji przemysłowej, która wykreowała nowoczesną (cokolwiek to nie oznaczało) kulturę fizyczną. Póki co, różne obowiązki dnia codziennego dostarczały przynajmniej minimum potrzeb ruchowych⁶¹.

Tak więc do czasów autonomii mieszkańcy Tarnowa nie mieli świadomości oraz potrzeb związanych z aktywnością ruchową. Kultura fizyczna wymagała nowych koryfeuszy, których w Tarnowie jeszcze nie było; wydaje się, że nie było również potencjalnych adeptów. Tak jedni, jak i drudzy pojawili się w okresie autonomii, do czego przyczyniły się czynniki społeczno-ekonomiczne i związane z nimi nieuniknione zmiany cywilizacyjne ogólnie określane mianem postępu. Te, w Tarnowie zachodziły powoli, albowiem „do lat 80. Galicja w niewielkim i dalece niedostatecznym zakresie skorzystała z szansy na szybszy rozwój”⁶². Przyczyn tego należy szukać w ówczesnej klasie politycznej Galicji (arystokracja i ziemiaństwo) obawiającej się społecznych skutków nowej (zachodniej) cywilizacji (bunty, strajki, rewolucja) i w związku z tym niezbyt zainteresowanej rozwojem edukacji oraz zmianami w strukturze publicznej, mogących zagrozić jej pozycji oraz interesom. Także centralnym władzom w Wiedniu niezbyt zależało na Galicji leżącej „na peryferiach państwa, w oddaleniu od szlaków komunikacyjnych i daleko od centrum, co sprzyjało procesowi marginalizacji”⁶³. Pomimo tych obiektywnych trudności, jak zauważył A. Chwalba „pewne składniki nowej cywilizacji się uformowały. Przede wszystkim poczynając od lat 60. rozpoczęto implantację liberalnego prawa, które służyło aktywizacji ludzi i rozwojowi cywilizacyjnemu. Stworzono, nie tylko w Galicji, ale w całym państwie, system parlamentarny, przedstawicielski, choć dalece niedemokratyczny, powstały samorządy, których znaczenie wzrastało z roku na rok. Wolno, niemniej przybywało nowych ciągów komunikacyjnych, szkół, ochronek i instytucji kulturalnych, naukowych (uczelnie), łaźni miejskich i wiejskich, instytucji dbających o higienę”⁶⁴, stowarzyszeń oraz inicjatyw na

⁶⁰ Zob. E. Kałamacka, *Zdrowotno-higieniczne aspekty wychowania fizycznego w poglądach i działalności polskich lekarzy do 1914 r.*, Studia i monografie nr 20, Kraków 2003, s. 113.

⁶¹ Chodzi o prace domowe, chodzenie, ogródek.

⁶² A. Chwalba, *Czy Galicji sukces był pisany? Cywilizacja przemysłowa 1880-1914*, [w:] *Kraków i Galicja wobec przemian cywilizacyjnych (1866-1914)*. Studia i szkice, red. K. Fiołek, M. Stala, Kraków 2011, s. 26.

⁶³ *Ibidem*, s. 29.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 26-27.

rzecz rozwoju aktywności ruchowej. Interesujące wydaje się, że pierwszymi elementami cywilizacji industrialnej w Tarnowie (całej Galicji) były składniki instytucjonalne i prawne, które poprzedziły właściwy rozwój przemysłu, co zapewne wpłynęło na tempo oraz kierunki rozwoju kultury fizycznej⁶⁵.

W XIX w. wyznacznikiem postępu był rozwój przemysłu, od którego prosperity było uzależnione tempo przeobrażeń społecznych. Idzie o zachodzący rozpad feudalnej struktury społeczno-ekonomicznej oraz politycznej, który ustępował powstającemu kapitalistycznemu układowi stosunków. Jego podstawą był nie tyle rodowy przywilej, co własność środków produkcji. Wpłynęło to na tworzenie się dużych aglomeracji miejskich, które stawały się ośrodkami burzliwego rozwoju nauki, nowej kultury i również nowego stylu życia uwzględniającego różne formy aktywności ruchowej. Jego twórcami i użytkownikami byli ludzie postępowi, postrzegani w swoich środowiskach, jako szanowane osobowości, torujące drogi rzeszom naśladowców. Z taką tendencją mamy do czynienia w Tarnowie, gdzie owi kreatorzy postępu, tak po prawdzie, występowali bardziej na zasadzie realizatorów określonych tendencji, prawidłowości, preferencji, wpisanych w porządek konieczności, dokonujący się właśnie w XIX w.

⁶⁵ W 1882 r. w Tarnowie działały następujące zakłady: dwie fabryki „machin i narzędzi rolniczych”, Huta szkła, Fabryka cykorii, Fabryka gazu Towarzystwa belgijskiego, Młyny parowe, Parowa cegielnia i tartak, Browar piwny, Fabryka rumu, likierów i rosolisów, Fabryka mąki kościanej, Fabryka przenośnych lodowni, duża Garbarnia (oddalona 7 km od Tarnowa) wraz z kilkoma mniejszymi działającymi na Grabówce oraz wytwórnie: kleju, mydła, oleju, waty, kołków do butów, wody sodowej i t. p. Zakłady były własnością kilku przedsiębiorców: JO księcia Sanguszki, I. Chylewskiego, E. Lopatty, H. Szancera, Brandstattera, B. Kropfa, L. Kestla, F. Łazarzkiego i Peitla. Grabówka za sprawą ulokowanych większości zakładów stała się taką dzielnicą przemysłową Tarnowa.

3. Z tradycji tarnowskiej kultury fizycznej

Położenie geograficzne Tarnowa i okolic sprzyjały uprawianiu różnych form aktywności ruchowej dla zdrowia, dobrego samopoczucia, dla podkreślenia wyjątkowości dni wolnych oraz różnych uroczystości. Większość zwyczajów tarnowskiej kultury fizycznej wywodzi się z odległych przedchrześcijańskich czasów, które występują na terenie całej Polski, ale także spotykane są u ludów słowiańskich. Idzie tu o zabawy towarzyszące obrzędom, takim jak: sobótka, kupało, dyngus, wieniec, topienie bałwana, wianki i tym podobne. Jakkolwiek, ulegając przeobrażeniom pod wpływem chrześcijaństwa, zachowały swoją pierwotną obrzędowość oraz zabawowy charakter dopełniany śpiewem, tańcami, gonitwami i popisami cielesnej sprawności oraz siły. Te ostatnie były zarezerwowane dla młodzieży męskiej i najczęściej były to: stanie na rękach, chodzenie na rękach, czy ustawianie piramidy⁶⁶. Owe tradycje scalały lokalną społeczność i stanowiły pomost łączący z dawnymi pokoleniami.

Jak mówił Karol Libelt były one w pradawnych czasach prymarnym przejawem narodowego ducha „pierwszą jutrzeńką oświaty, praw, religii, porankiem całego duchowego żywota”⁶⁷, który także dotyczył tarnowian. Jakkolwiek nie patrząc, zawarte gry i zabawy w obyczajach stanowiły historycznie układającą się w pewien system społeczną funkcję, która polegała na dążności przygotowania następców do życia w warunkach determinowanych czynnikami, tak materialnymi, jak i kulturalnymi oraz układem społeczno-ekonomicznym. Między innymi za pośrednictwem obrzędów podejmowano, kontrolowano i regulowano wychowawczy proces wedle aktualnego pojęcia doskonałości człowieka. Ten ideał był zmienny. Jakkolwiek by nie był, to dążąc do niego w wychowaniu uwzględniano społeczne wzory, utrwalone przez tradycję, które siłą rzeczy ulegały modyfikacji wymuszanej przez czynniki natury ekonomicznej, społecznej, religijnej oraz rozwoju wiedzy, jako takiej. Toteż nie cała przeszłość aktywności ruchowej zachowała się w pamięci tarnowian, albowiem zwyczajnie nie nadawała się do zachowania.

Jak słusznie zauważył J. Lipiec „mądrość bycia przejawia się w ustawicznym poszukiwaniu wartości konstruktywnych dla danego człowieka, dla danej społeczności”⁶⁸. Zachowano i przekazywano głównie te, które były przydatne dla harmonijnego rozwoju jednostek (zbiorowości), to co było konieczne i korzystnie dopełniało aktualny byt oraz

⁶⁶ Zob.: W. Lipoński, *Humanistyczna encyklopedia sportu*, Warszawa 1987; *Historia sportu*, Warszawa 2023.

⁶⁷ Cytowane za J. Chociszewski, *Malowniczy opis Polski czyli geografia ojczystego kraju z mapką i licznymi rycinami*, Chicago, Illinois, 1890, s. 99.

⁶⁸ J. Lipiec, *Powrót do...*, op. cit., s. 103.

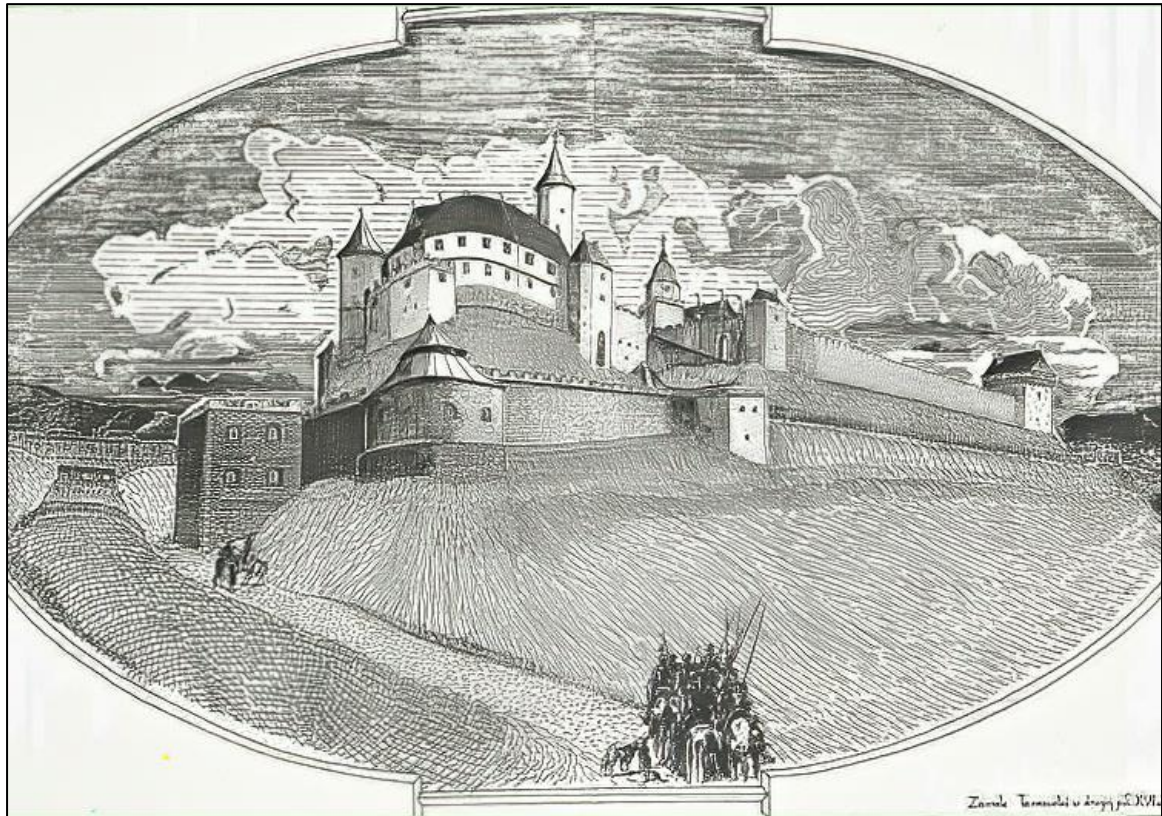
wzmacniało istnienie w przyszłości. Zdawano sobie sprawę z korzyści, jakie dawały wspólnocie zdrowie, hart i sprawność fizyczna jednostek. Wysoko ceniony i pożądanym był mocny typ człowieka, charakteryzujący się zdrowiem, siłą, zręcznością, wytrzymałością na wszelkiego rodzaju trudy. Ten prawzór doskonałości człowieka, praktycznie ponadczasowy, nabrał nowego wymiaru, od kiedy mieszkańcy tych okolic w X w. przyjęli chrześcijaństwo, a kontynę – strażnicę dawnych wierzeń i słowiańskich obyczajów – zmieniono w kościółek pod wezwaniem św. Marcina⁶⁹. Św. Marcin stał się patronem okolicznego rycerstwa i opiekunem dla rodzącej się średniowiecznej wspólnoty mieszczańskiej, które utworzyły społeczeństwo Tarnowa, jako realną, materialną podstawę i obudowę nowej (chrześcijańskiej) kultury, która to stała się programem jego sensownego funkcjonowania. Ten wielce popularny patron ze średniowiecza, mający pod opieką wiele ówczesnych zawodów⁷⁰, wpłynął na dualizm kultury fizycznej tarnowian: rycerskiej (arystokracji) i mieszczańskiej, które toczyły się odrębnym życiem. Przy czym, dzieje aktywności ruchowej w Tarnowie w pierwszej kolejności związane są z jego niearystokratycznymi mieszkańcami.

Aktywność fizyczna rycerzy była, jak słusznie zauważył P. de Coubertin, sportem arystokracji, kosztownym i zazdrośnie strzeżonym⁷¹. Paladynowie z rodu Tarna i Leliwitów, panowie z Melsztyna i Wojnicza, rycerze z rodu Tarnowskich mieli swoje aktywności ruchowe, którym nadano rangę najwyższego składnika ówczesnej kultury fizycznej, do czego przyczyniło się wiele czynników, spośród których najważniejszy był mit o wyjątkowości rycerstwa, akcentujący ich doskonałą sprawność fizyczną. Pełnił on taką samą rolę, jak w antyku legendy o nadzwyczajności herosów olimpijskich. Ich niedostępność była atrakcyjna dla ludzi z poza kręgu rycerstwa i z tego powodu pewne elementy treningu naśladowano w zabawach o charakterze ruchowym przez dzieci i młodzież. Zaś dorośli wykorzystywali je dla urozmaicenia towarzyskich spotkań.

⁶⁹ J. Leniek, op. cit., s. 12.

⁷⁰ Św. Marcin jest patronem Francji i patronem: dzieci, hotelarzy, jeźdźców, kawalerii, kapeluszników, kowali, garbarzy, krawców, młynarzy, tkaczy, podróżników, więźniów, właścicieli winnic, żebraków, żołnierzy. Zob. S. Sewer, *Żywot św. Marcina* [w:] S. Sewer, *Pisma o św. Marcinie z Tours*, Kraków: Tyniec 1995, (tłumaczenie P. J. Nowak), s. 5-10.

⁷¹ P. de Coubertin, *Wychowanie fizyczne w XX wieku*, [w:] *Pierre de Coubertin Przemówienia. Pisma różne listy*, Warszawa 1994, s. 37-38.

Fot. 3. Rekonstrukcja zamku na Górze św. Marcina z okresu jego świetności w XVI/XVII wieku od strony północno-wschodniej wg K. Moskala.

Źródło: K. Moskal, *In Castro Nostro Tarnoviensi. Zamek Tarnowski jako rezydencja, warownia i centrum administracyjno-gospodarcze dóbr Tarnowskich*, Tarnów 2004⁷².

Życie codzienne tarnowian, tak jak i w innych miastach, toczyło się rytmem wyznaczonym przez pracę, odpoczynek i ceremonie religijne. Praca była warunkiem sine qua non rozwoju miasta i to ona decydowała o statusie mieszkańców, wyznaczając sens ich ziemskiego bytowania. Pracowano sześć dni w tygodniu. Słońce wyznaczało długość dnia pracy. Pracę zaczynało po wschodzie słońca, kończono tuż przed zachodem, z przerwą na obiad. Latem pracowano dłużej (około 14 godzin), zimą krócej (9 godzin). Jedynie niedziela i święta kościelne były dniami wolnymi⁷³, które urozmaicano różnymi popularnymi grami (karty, bierki, kostki, warcaby z czasem szachy) oraz aktywnościami ruchowymi. Te ostatnie, można śmiało powiedzieć, były bardzo podobne do siebie i praktykowane niemal przez wszystkich w średniowiecznej Europie. Były rozmaicie

⁷² K. Moskal, *In Castro Nostro Tarnoviensi. Zamek Tarnowski jako rezydencja, warownia i centrum administracyjno-gospodarcze dóbr Tarnowskich*, Tarnów 2004.

⁷³ Wykaz świąt około 45-47, niedziele to około 100 dni.

nazwane, ale ich „jądro ruchowe”⁷⁴ (ustawienia i ruchy uczestników) były identyczne⁷⁵. Oczywiście idzie tu o taniec i różne gry zręcznościowe (kule, kręgle), czy zawierające element współzawodnictwa, jak turnieje, zawody strzeleckie, wyścigi konne⁷⁶.

Zanim pojawiła się broń palna, dosyć popularne były zawody łucznicze preferowane przez niższe warstwy społeczeństwa⁷⁷. Największą atrakcją, obok jarmarków i pokazów sztuki kuglarskiej oraz występów bardów i biesiad w karczmach, były ówczesne spartakiady bractwa kurkowego⁷⁸. Zawsze i we wszystkich miastach były wyjątkowym wydarzeniem. Tarnów był jednym z typowych miast Polski (Europy), w którego monotonne i zdaje się przewidywalne życie mieszkańców, radość wносиła aktywność ruchowa, uprawiana głównie odświętnie⁷⁹. Często była inspirowana wieściami z zamku, gdzie pielęgnowano aktywności fizyczne, jako konieczny warunek rycerskiej sprawności bojowej, ale również była kontynuacją rodzimych (słowiańskich) zabaw⁸⁰. I tak oto tworzyła się historia kultury fizycznej w Tarnowie. Toczyła się własnym rytmem

⁷⁴ Termin użyty za E. Piasecki, *Dzieje wychowania fizycznego*, Lwów 1929, s. 7.

⁷⁵ Na temat życia w średniowiecznych miastach zob.: A. Jelicz, *Życie codzienne w średniowiecznym Krakowie (XIII-XV w.)*, Warszawa 1966; J. Topolski (red.), *Dzieje Poznania*, t. 1, do roku 1793, Warszawa-Poznań 1988; J. Heers, *Święta głupców i karnawały*, tłum. G. Majcher, Warszawa 1995; S. Wilkins, *Sports and Games of Medieval Cultures*, London 2002; M. Miśkiewicz, *Życie codzienne mieszkańców ziem polskich we wczesnym średniowieczu*, Warszawa 2010; J. E. Białowas, *Gry i zabawy w średniowiecznym mieście polskim*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego. Nauki Społeczne” 2019, nr 25 (2), s. 67-83.

⁷⁶ S. Konarska-Zimnicka, *Taniec w Polsce średniowiecznej. Świadectwo źródeł pisanych*, Kraków-Kielce 2009, s. 31.

⁷⁷ A. Brückner, *Kur, kurek, bractwo kurkowe*, [w:] *Encyklopedia Staropolska*, t. 1-2, red. Z. Gloger, Warszawa 1939, s. 747-748; B. Geremek, *Człowiek i zabawa: kultura ludyczna*, [w:] *Kultura Polska XIV-XV w.*, red. B. Geremek, Warszawa 1997, s. 511-516.

⁷⁸ Nie wiadomo, kiedy powstało Bractwo Kurkowe w Tarnowie. Miasto, jak to było w zwyczaju średniowiecznym, posiadało mury obronne i stowarzyszenie cechowe. Zatem, tak jak i inne miasta było zobowiązane do organizowania obrony. Z tego względu w miastach średniowiecznej Europy powstawały organizacje uczące mieszczan posługiwania się bronią na wypadek konieczności obrony miejskich murów. Wymagana była umiejętność strzelania z łuku, potem z broni palnej. Generalnie informacje o początkach bractw kurkowych są skąpe. Jeżeli chodzi o Tarnów, to stan badań w tej materii przedstawia się bardzo ubogo. W roku 1555 r. w inwentarzach miejskich odnotowano posiadanie kura srebrnego - godło bractw kurkowych. Nic więcej. Wedle opisu znanego malarza, fotografa i popularyzatora Tatr Walerego Eliasza Radzikowskiego (1840-1905) godłem tarnowskiego bractwa był kogut (nie jak w Krakowie orzeł) „srebrny, mały z dziobem i głową zwróconą w lewo, na szyi ma koronę wieńcem na dół wdzianą, na głowie zaś zwyczajnie koronę włożoną, z pośród skrzydeł z grzbietu wychodzi łańcuch złożony z ogniów okrągławych, co czwarte czworoboczne, na każdym napis z nazwiskiem króla kurkowego i z rokiem jego panowania”. Niestety zarówno kur, jak i dokumentacja bractwa spłonęła podczas II wojny światowej. Obecny kur jest repliką, odtworzoną na podstawie zdjęć z okresu międzywojennego. Zob.: Historia, bractwo-kurkowe-tarnow.pl (dostęp: 10.07.2024 r.); J. Leniek, *Inwentarze miasta...*, op. cit., s. 52.

⁷⁹ Inne uroczystości spotkania członków cechów w wspólnej gospodzie cechowej, albowiem cechy zapewniały „wzajemną pomoc materialną i moralną, a zarazem rozrywkę towarzyską”. A. Chmiel, *Organizacja miejska i cechów*, Rocznik krakowski t. VI, Kraków 1904; J. Leniek, *Tarnów za czasów...*, op. cit., s. 33-34.

⁸⁰ Jak podkreślił J. Leniek „Rojno i gwarno było na zamku tarnowskim, a ruch ten odbijał się także w stosunkach miejskich”. J. Leniek, wstęp do I. Chrościński, *Kronika z lat 1784-1794 z przydaniem aktów fundacyjnych kolonii akademickiej w Tarnowie z lat 1559 i 1578, jakoteż Raportu o jej stanie z r. 1766*, Kraków 1896, s. 9.

mieszczan, okolicznych włościan oraz właścicieli grodu, również dzieci i młodzieży⁸¹. Co istotne, w średniowieczu zarówno dzieci i dorośli bawili się wspólnie, w te same gry. Bawiono się głównie w towarzystwie przyjaciół, sąsiadów. W Tarnowie, tak jak i we wszystkich miastach średniowiecznych, nie były wydzielone place zabaw. Bawiono się więc na ulicy, podwórkach. Dzieci, jeśli nie pomagały rodzicom w ich zajęciach, to musiały zajmować się sobą. Ich zabawy polegały na naśladowaniu zajęć dorosłych i przygotowywały je do określonych, przyszłych ról społecznych. Dużym powodzeniem cieszyły się zabawy ruchowe, w które dzieci angażowały się z potrzeby biologicznej. Latem biegały, rzucały drewnianymi kulkami, ścigały się na drewnianych konikach, toczyły bitwy z użyciem drewnianych mieczy (palcaty), chłopcy mocowali się. Oprócz tego chętnie bawiono się w ciuciubabkę, berek; zimą popularne były ślizgawki, łyżwy, sanki, bitwy na śnieżki. Te zabawy ruchowe wykazały ponadczasowość. W każdym pokoleniu były kontynuowane, bowiem stały się ważnym elementem zbiorowej pamięci tarnowian dotyczącej kultury fizycznej. Odtwarzane przez następców stanowiły obrazy przypominające prosperitę miasta i względny dobrobyt mieszkańców z dawnych, dobrych czasów, kiedy miastem władali Tarnowscy.

⁸¹ Jak zauważył dr Winogrodzki „Zwyczaj i wolność zebrania uprawianego przez żaków dawały powód do rozmaitych gromadnych wycieczek. Już w wiekach średnich pojmowano, że przeciążenie uczniów pracą szkodzi fizycznemu i umysłowemu rozwojowi i w dniach wolnych zajmowano młodzież zabawami i urządzano wycieczki”. To dotyczyło całego szkolnictwa, również tarnowskiego. Zob. A. Winogrodzki, *Wychowanie fizyczne młodzieży szkolnej*, Sambor 1906, s. 7.

II. Galicyjskie miasto prowincji austriackiej w okresie autonomii

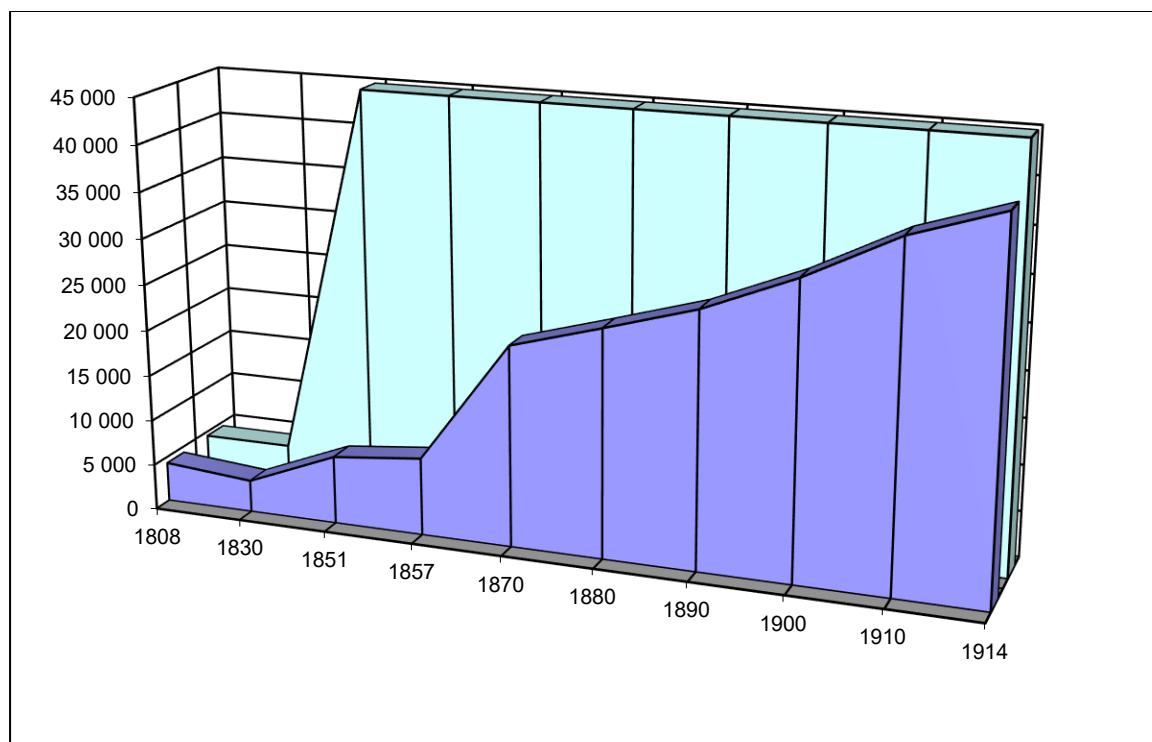
1. Rozwój społeczny i gospodarczy miasta

Tarnów, kiedy stał się miastem cyrkularnym (obwodowym) zaczął się prężnie rozwijać pod względem gospodarczym. Mieściły się w nim różne instancje sądowe oraz stał się stolicą nowo zorganizowanego biskupstwa. W przeciągu kilku lat bardzo wzrosła liczba miejscowych kupców i rzemieślników. Rok 1805 był rokiem przełomowym w historii Tarnowa, ponieważ miasto nabyło grunty pokościelne, folwarki. I tak na własność miasta przeszło: Zawale – Dyskonówka, Zawale – Kantori, Zawale – Infulacki. Szybki rozwój miasta powodował przemianę sąsiadujących z nim wsi w przedmieścia. Dopełnieniem tego procesu było nabycie w latach 1845 – 1846 przez miasto od księcia Władysława Sanguszki pobliskich wsi: Strusina, Zabłocie, Terlikówka, Grabówka. W wyniku tej transakcji Tarnów zwiększył swoją powierzchnię prawie ośmiokrotnie z 2 km² 29 ha do 17 km² 27 ha. Przyłączony obszar miał charakter głównie rolniczy. Wraz ze wzrostem terytorialnym miasta wzrosła liczba ludności. Wzrost ludności ilustrują dane ujęte w tabeli nr 1. Dane zawarte w tabeli nr 1 ilustruje wykres umieszczony pod tabelą.

Tabela 1. Przyrost ludności miasta Tarnowa w latach 1808 – 1914

Lata	Liczba ludności	Obszar miasta	Liczba osób na 1 km ²
1808	4 312	2 km ² 29 ha	1 883,0
1830	3 500	2 km ² 29 ha	1 529,0
1851	7 423	17 km ² 27 ha	429,8
1857	8 459	17 km ² 27 ha	489,8
1870	21 779	17 km ² 27 ha	1 261,6
1880	24 627	17 km ² 27 ha	1 426,0
1890	27 574	17 km ² 27 ha	1 596,9
1900	31 691	17 km ² 27 ha	1 835,0
1910	36 731	17 km ² 27 ha	2 126,8
1914	39 979	17 km ² 27 ha	2 315,0

Źródło: opracowanie tabeli własne na podstawie danych zawartych w: W. Rapacki, *Ludność Galicji*, Lwów 1874, s. 29; „*Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*”, pod redakcją T. Pilata, t. 23, z. 1, Lwów 1910, s. 32, 34, 35.

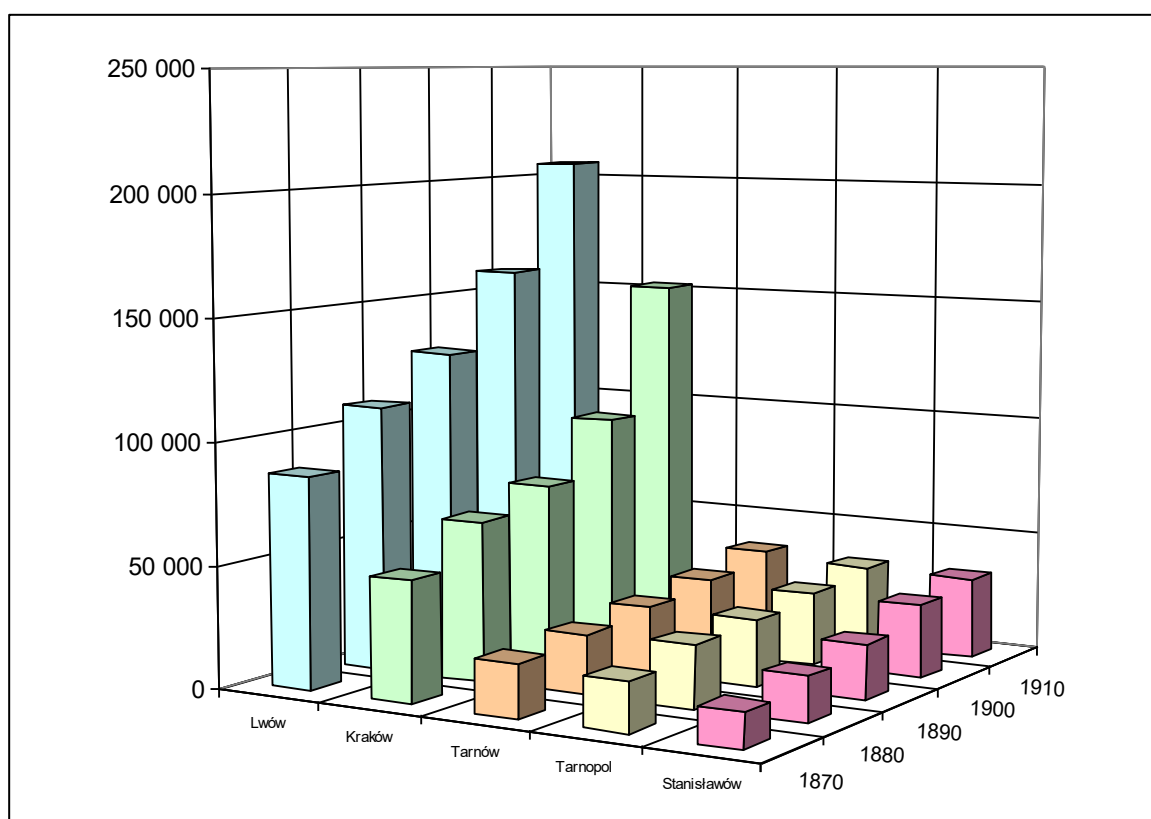
Dynamiczny, przeszło dziesięciokrotny wzrost ludności na przestrzeni 80 lat tj. od roku 1830 do roku 1910 był ściśle związany z podniesieniem stanu zdrowotnego oraz przemianami natury gospodarczej i społecznej, których wyrazem był rozwój życia gospodarczego. Porównanie liczby ludności Tarnowa z innymi miastami Galicji wskazuje, że Tarnów był jednym z większych miast tego regionu. I tak w 1870 r. spośród 17 miast w Galicji liczących ponad 9 000 mieszkańców Tarnów z przedmieściami posiadał 21 779 mieszkańców, co dawało mu 3 miejsce po Lwowie (87 109) i Krakowie (49 835)⁸². Porównanie najludniejszych miast w Galicji obrazują dane zebrane w tabeli nr 2. Dane zawarte w tabeli nr 2 ilustruje wykres umieszczony pod tabelą.

⁸² E. Juško, *Szkolnictwo powszechne w powiecie.....* op. cit., s. 21, *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, pod redakcją T. Pilata, t. 23, z. 1, Lwów 1910, s. 39. M. Nadobnik *Wybory do Sejmu Krajowego z roku 1908 i lat dawniejszych* [w:] *Wiadomości statystyczne...*, op. cit., t. 24, z. 1, Lwów 1911, s. 8.

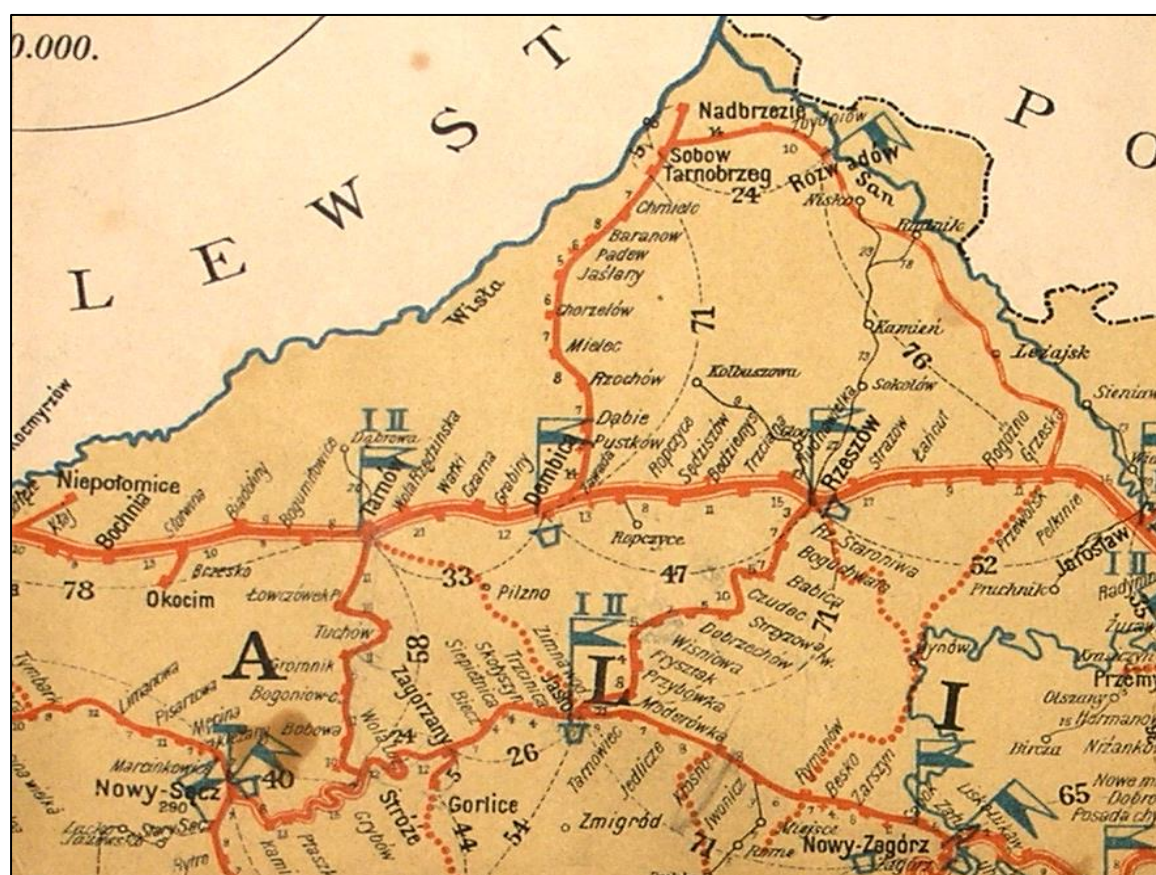
Tabela 2. Najludniejsze miasta Galicji w latach 1870-1910

Miasta	Lata					Przyrost ludności 1870 - 1910
	1870	1880	1890	1900	1910	
Lwów	87 109	109 746	127 943	159 877	206 113	119 004
Kraków	49 835	66 095	74 593	97 372	151 886	102 051
Tarnów	21 779	24 627	27 574	31 691	36 731	14 952
Tarnopol	20 087	25 819	27 405	30 415	33 871	13 784
Stanisławów	14 479	18 626	22 391	30 410	33 328	18 849

Źródło: opracowanie tabeli własne na podstawie danych zawartych w: W. Rapacki, *Ludność Galicji*, Lwów 1874, s. 29; *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, pod redakcją T. Pilata, t. 23, z. 1, Lwów 1910, s. 39; M. Nadobnik *Wybory do Sejmu Krajowego z roku 1908 i lat dawniejszych [w:] Wiadomości statystyczne...*, op. cit., t. 24, z. 1, Lwów 1911, s. 8.

Stopniowo na rozwój miasta wpływały nowości techniczne, które usprawniały przemysł. Budowa szlaków kolejowych przyczyniła się do ożywienia przemysłu i handlu, ułatwiając dowóz i zbytnie towarów. Już w 1836 roku galicyjski sejm stanowy podjął starania o przedłużenie Kolei Północnej przez Tarnów, Lwów do granicy rosyjskiej i rumuńskiej⁸³. W konsekwencji tej decyzji 25 lutego 1856 r. dokonano oficjalnego otwarcia linii kolejowej Kraków – Tarnów – Dębica (długości blisko 111 km) dla regularnej komunikacji towarowej i pasażerskiej. Podjęte dalsze prace pozwoliły na przedłużenie trasy w 1858 r. do Rzeszowa, w 1859 r. do Przeworska i Przemyśla, a w roku 1860 do Lwowa. Kolejną inwestycją było wybudowanie w roku 1876 linii kolejowej z Tarnowa do Nowego Sącza i Leluchowa, a w 1906 r. z Tarnowa do Szczucina⁸⁴. Linie kolejowe w omawianym okresie rozwiązały problem komunikacji osobowej i towarowej, zapewniając jednocześnie prace dla wielu mieszkańców Tarnowa.

Fot. 4. Sieć kolejowa w obrębie Tarnowa. Połączenia kolejowe z Tarnowa do innych miast galicyjskich: Kraków – Rzeszów – Stróże – Nowy Sącz.

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej *Linie kolejowe w obrębie Tarnowa przed 1897*.

⁸³ B. Jaśkiewicz, S. Potępa, *Tarnów pod zaborem*.....op. cit., s. 11.

⁸⁴ S. Potępa, *Złota era Tarnowa*, Tarnów 1998, s. 56.

Dzięki budowie linii kolejowej u schyłku autonomii galicyjskiej Tarnów stał się ważnym węzłem kolejowym - ośrodkiem komunikacyjnym, ponieważ otrzymał połączenie nie tylko z Krakowem i Lwowem, lecz również z innymi miastami galicyjskimi. Miasto stało się jednym z centrów handlu tranzytowego, którego główną arterią była kolej Karola Ludwika⁸⁵.

Po uzyskaniu przez Galicję autonomii zaczęły się przemiany polityczno-społeczne oraz gospodarcze. Tarnów został jednym z najważniejszych galicyjskich miast. 12 sierpnia 1866 roku na podstawie nowej ustawy gminnej powołano do życia autonomiczny samorząd, którego działalność pozytywnie wpłynęła na wielostronny rozwój miasta. Tarnów szybko wzrastał pod względem gospodarczym, kulturalnym i ludnościowym. Budowano domy, szkoły, również sporo uwagi poświęcono budowie urządzeń komunalnych. Budowane są urządzenia lecznicze, takie jak: szpital miejski i szpital żydowski na Pogwizdowie oraz urządzenia opiekuńcze, jak domy starców, sierot, bursy, a wreszcie rozwija się budownictwo mieszkaniowe dla ubogich robotników. Budownictwo opiekuńcze jest przejawem indywidualnej działalności charytatywnej⁸⁶.

Pierwsza połowa XIX wieku to początki rozwoju tarnowskiego przemysłu. Browar książąt Sanguszków to pierwszy większy zakład przemysłowy, został on wybudowany w latach 1813–1826. Niespełna dwadzieścia lat później w roku 1846 fabrykant tarnowski Henryk Szancer zakłada młyn parowy⁸⁷. Zniesienie pańszczyzny zwiększa zapotrzebowanie na maszyny rolnicze, a to z kolei przyczyniło się do szybszego rozwoju przemysłu metalowego. Przedstawicielem tej gałęzi przemysłu w Tarnowie jest Franciszek Eljasiewicz, który w roku 1852 założył na Zabłociu fabrykę maszyn rolniczych oraz narzędzi gospodarczych. W swojej fabryce produkował: młockarnie, sieczkarnie, kieraty konne⁸⁸. W roku 1863 Eljasiewicz zatrudniał 50 robotników, dzięki uzyskaniu kredytu zakład został rozbudowany m. in. o odlewnię żeliwa.

W omawianym okresie do roku 1911 istniała w Tarnowie jedyna duża galicyjska huta szkła B. Kropfa, znana głównie z wyrobu szkła taflowego i butelek⁸⁹. Jednak

⁸⁵ „Czas”, nr 184 z 15.VIII.1855, nr 227 z 6.X.1855, nr 235 z 16.X.1855, nr 236 z 17.X.1855, nr 238 z 19.X.1855, nr 51 z 1.III.1856.

⁸⁶ J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta...*, op. cit., s. 230-234.

⁸⁷ J. Zdrada, *Ziemia tarnowska w okresie autonomii galicyjskiej 1849 – 1918*, [w:] *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, t. 2, opracowanie zbiorowe pod redakcją F. Kiryka, Z. Ruty, Tarnów 1983, s. 96, 97.

⁸⁸ A. Szczepański, *Obecny przerób żelaza w Galicji*, Lwów 1913, [w:] *Przemysł żelazny w Galicji*. Lwów 1913, s. 13–14, 22, 30, 70; J. Turek, *Informator Tarnowski*, Tarnów 1929, s. 69.

⁸⁹ *Skorowidz przemysłowo-handlowy*. Lwów 1912, s. 423; Z. Simche, *Tarnów...*, op. cit., s. 98.

w wspomnianym roku przeniesiono fabrykę do Szczakowej, pozostawiając w Tarnowie jedynie filię. W tarnowskiej hucie znajdowało zatrudnienie 300 robotników.

W dobie autonomicznej oprócz wymienionych zakładów powstało kilka cegielni⁹⁰, fabryk maszyn i konstrukcji żelaznych⁹¹, fabryka świec⁹², tartaków⁹³. Na pierwszy plan wysunął się jednak przemysł konfekcyjny. Szyto ubrania męskie i dziecięce, produkowano czapki i kapelusze jak również konfekcje bieliznianą. W ostatnich latach przed wybuchem I wojny światowej na pierwsze miejsce w przemyśle konfekcyjnym Tarnowa wysunęła się fabryka Saula Brandstaettera. W przemyśle konfekcyjnym znajdowało zatrudnienie w tym czasie około 2 000 osób⁹⁴. Wszystkie wyżej wymienione czynniki miały wpływ na gwałtowny przyrost ludności miasta. Tarnów w przeciągu pół wieku stał się trzecim, co do wielkości i znaczenia, miastem Galicji⁹⁵. Stan rozwoju przemysłu w Tarnowie dokładnie przedstawiają dane zebrane w tabeli nr 4.

Tabela 3. Rozwój przemysłu na terenie miasta Tarnowa w latach 1870 – 1914

Lp.	Nazwa fabryki zakład przemysłowy	Właściciel
1.	Browar książąt Sanguszków	ks. E. Sanguszko
2.	Młyn parowy	Henryk Szancer
3.	Fabryka maszyn rolniczych oraz narzędzi gospodarczych	Franciszek Eljasiewicz
4.	Huta szkła	B. Kropfa następnie Kupfer i Glaser
5.	Cegielnia parowa na Rudach „Konstancja”	ks. E. Sanguszko
6.	Cegielnia inż. Kowalskiego na Zabłociu	Kowalski
7.	Cegielnia parowa Żelechowskiego	Żelechowski
8.	Fabryka dachówek oraz pieców kaflowych „Konstancja” ks. Sanguszki	ks. E. Sanguszko
9.	Fabryka maszyn i narzędzi rolniczych I. Chylewskiego	I. Chylewski
10.	Fabryka maszyn braci Bartików	Bracia Bartikowie

⁹⁰ Cegielnia parowa księcia Eustachego Sanguszki na Rudach, cegielnia inż. Kowalskiego na Zabłociu, cegielnia parowa Żelechowskiego, fabryka dachówek „Konstancja” księcia Sanguszki.

⁹¹ Fabryka maszyn i narzędzi rolniczych J. Chylewskiego, fabryka maszyn braci Bartików, fabryka maszyn rolniczych Fukały i Bryga.

⁹² Fabryka świec Lichtbaua, fabryka świec oraz mydła Graua, fabryka świec Goldmana.

⁹³ Tartak parowy księcia Eustachego Sanguszki na Rudach, fabryka wełny drzewnej Isaaka Marmora, fabryka kopyt szewskich Hudesy i Berkelhammera, tartak parowy Wechslera i Hofstettera.

⁹⁴ J. Zdrada, *Ziemia tarnowska...*, op. cit., s. 99, jak stwierdza autor: „wyroby konfekcyjne były eksportowane głównie poza Galicję. Najwięcej eksportowano do: Bukowiny, Słowacji, Węgier, Rumuni, Serbii, Bośni, na Bałkany i do Turcji”.

⁹⁵ *Rocznik Statystyki Przemysłu i Handlu*, z. 9, Lwów 1906, s. 66-68, 71-72; W. Rapacki, *Ludność...*, op. cit., s. 32-33; *Wykaz szczegółowy miejscowości w Galicji*, Wien 1893, s. 593-605.

Lp.	Nazwa fabryki zakład przemysłowy	Właściciel
11.	Fabryka maszyn rolniczych Fukały i Bryga	Fukała i Bryg
12.	Fabryka świec Lichtbaua	Lichtbaun
13.	Fabryka świec oraz mydła Graua	Grau
14.	Fabryka świec Goldmana	Goldman
15.	Tartak parowy ks. E. Sanguszki na Rudach	ks. E. Sanguszko
16.	Fabryka wełny drzewnej Isaaka Marmora	Isaak Marmor
17.	Fabryka kopyt szewskich Hudes a i Berkelhammera	Hudes i Berkelhammer
18.	Tartak parowy Wechslera i Hofstettera	Wechsler i Hofstetter
19.	Przemysł konfekcyjny	Saula Brandstaettera
20.	Fabryka gazu, papy ogniotrwalej i płyt asfaltowych	Skrzypietz
21.	Fabryka przenośnych lodowni i spizarek	F. Łazarski
22.	Fabryka krochmalu i syropu z ziemniaków	W. A. Schloten
23.	Rafineria spirytusów	Schwanenfeld
24.	Parowa fabryka cykorii	Mayerhof i Witmayer
25.	Fabryka cykorii	Brandstaetter i sp.

Źródło: opracowanie tabeli własne na podstawie danych zawartych w: J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta...*, op. cit., s. 240-250; A. Piszowa, *600-lecie Tarnowa*, Tarnów 1930, s. 53-63; Z. Simche, *Tarnów i jego okolica*, Tarnów 1930, s. 184-200, B. Jaśkiewicz, S. Potępa, *Tarnów pod zaborem...*, op. cit., s. 10-13; J. Zdrada, *Ziemia tarnowska w okresie autonomii galicyjskiej 1849 – 1918*, [w:] *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, op. cit., s. 96-106.

O gospodarce powiatu tarnowskiego decydowało również rolnictwo i jego struktura. W końcu XIX wieku w rękach chłopów i właścicieli ziemskich znajdowało się 134 151 mórg ziemi. Istotne znaczenie miała jednak sprawa proporcji własności ziemi oraz struktura głównych rodzajów upraw⁹⁶. Miasto w artykuły żywnościowe zaopatrywało się w okolicznych powiatach. W tarnowskim handlu w roku 1869 było zatrudnionych około 700 przedsiębiorców, około 50 oficjalistów oraz niespełna 990 robotników, czyli razem

⁹⁶ J. Zdrada, *Ziemia tarnowska...*, op. cit., s. 106.

około 1740 osób⁹⁷. Handel w mieście zarówno hurtowy jak i detaliczny, w bardzo dużym stopniu opanowany był przez kupców, sklepikarzy i kramarzy żydowskich. W mieście prosperowały znakomicie bogate sklepy w niczym nieustępujące krakowskiemu czy lwowskiemu.

Od lat siedemdziesiątych XIX w. podobnie jak w innych miastach Galicji budowano nowe okazałe lub rozbudowywano dawniej istniejące gmachy instytucji użyteczności publicznej. Powstawały starannie opracowane budynki: banków, zakładów leczniczych i opiekuńczych, szkół, towarzystw społecznych, kościołów oraz koszar wojskowych. W roku 1889 powstał budynek Stowarzyszenia „Gwiazda”⁹⁸ a w roku 1895 zakończono budowę okazałego gmach „Sokoła”⁹⁹. Konsekwentnie realizowano program budowy nowych gmachów szkolnych. Rada Miejska od początku ery autonomicznej zabiegała o rozwój szkolnictwa w mieście oraz o jak najlepsze warunki lokalowe. Dzięki temu powstają budynki szkół ludowych¹⁰⁰, gimnazjalnych oraz budynek Krajowej Szkoły Ogrodniczej. Powstają również nowe budowle sakralne, przede wszystkim dla nowo osiadłych w Tarnowie zgromadzeń zakonnych sióstr Urszulanek przybyłych z Gniezna oraz oo. Filipinów¹⁰¹.

W pierwszych latach autonomii szukało miasto lokowania swych kapitałów w budowie koszar dla wojska austriackiego. Było to korzystniejsze od opłacania kwater, które Tarnów był zobowiązany dostarczyć garnizonowi. W Tarnowie wybudowano nowe baraki dla kawalerii i magazyny w Gumniskach a w roku 1903 ukończono koszary dla 2 pułku ułanów¹⁰². W północnej części miasta Towarzystwo Strzeleckie w roku 1866 zbudowało strzelnicę, a miasto równocześnie przystąpiło do zakładania parku miejskiego.

Tarnów w interesującym nas okresie zaliczał się do najsilniejszych ośrodków polskiej prasy prowincjonalnej w Galicji. W ciągu tego okresu w Tarnowie ukazywało się kilkadziesiąt czasopism periodycznych¹⁰³, co stanowi bardzo dużą liczbę w porównaniu z innymi miastami Galicji.

⁹⁷ W. Rapacki, *Ludność Galicji*, Lwów 1874, s. 120.

⁹⁸ Sprawozdanie stowarzyszenia gwiazda w 30- rocznicę powstania.

⁹⁹ Sprawozdanie Jubileuszowe Pięćdziesięcioletniego Istnienia Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół I” w Tarnowie za rok 1933, Tarnów 1934.

¹⁰⁰ Powstało sześć szkół ludowych zaprojektowanych przez Zarembę: im. Franciszka Józefa (1890), im. Kościuszki na Strusinie (1892 – 1893), im. Brodzińskiego (1894 – 1896), im. Słowackiego na Grabówce (1895 – 1896), im. Konarskiego na Zabłociu (1904), im. Czackiego na Grabówce (1911 – 1913), zob. A. Piszowa, *600-lecie Tarnowa*, Tarnów 1930, s. 119-130.

¹⁰¹ A. Piszowa, *600-lecie...*, op. cit., s. 25-30.

¹⁰² Dzisiejszy pawilon główny Akademii Tarnowskiej.

¹⁰³ A. Kunisz, *Zarys dziejów...*, op. cit., s. 1 -3.

W roku 1845 założono w Tarnowie szpital powszechny, który dysponował do roku 1887 około 164 łózkami. Oprócz szpitala powszechnego znajdował się również szpital żydowski, który został założony w roku 1842, liczył on około 80 łóżek¹⁰⁴. Rada miasta przywiązywało dużą wagę do opieki nad sierotami i ubogimi, utrzymując domy sierot żeńskich, sierocińce dla chłopców, różnego rodzaju przytułki. Ważnym wydarzeniem dla Tarnowa było powstanie i założenie w roku 1865 ochotniczej straży pożarnej a od roku 1866 wieżę ratuszową przekształcono w strażnicę przeciwpożarową gdzie pełniono całodobowe dyżury strażackie¹⁰⁵.

2. Polityka Austrii w dziedzinie kultury fizycznej

Podczas autonomii w Tarnowie pojawili się koryfeusze i adepci. Podstawy dla rozwoju aktywności ruchowej, w sensie nadbudowy niejako już istniały, natomiast jej potrzeba była jeszcze nieuświadomiona. Ta pojawiła się wraz z rozwojem zakładów przemysłowych, rozmaitych firm usługowych, komunikacyjnych, bankowych, edukacyjnych. Istotnym czynnikiem była propaganda na rzecz zdrowia i higieny, która w Galicji w przedświcie XX wieku przybrała na sile¹⁰⁶.

Wzorem innych miast (Krakowa, Lwowa) nawiązywało do siebie „wyższe towarzystwo”¹⁰⁷ tarnowskie z rodziną Sanguszków w roli głównej, a właściwie, to jej młodszy członkowie, którzy w nieco sztywną i ospałą atmosferę prowincjonalnego miasta wnosili nieco wesołości oddając się zapamiętałe jeździe konnej, polowaniom, grze w bilard, fechtunkowi, wyuczonym tańcom. Na nich wzorowali się juniorzy nielicznych zamożnych tarnowskich przedsiębiorców (Dagnanowie i Szancerowie)¹⁰⁸. Stan średni Tarnowa, czyli kupcy, dzierżawcy dóbr, urzędnicy, lekarze, adwokaci, nauczyciele, którzy zazwyczaj byli skromnie wynagradzani, zajmując niezbyt obszerne mieszkania w domach śródmieścia „nie dawali podniety do głośniejszych zabaw”¹⁰⁹, wiodąc życie spokojne. Ich aktywność ruchowa ograniczała się do organizowanych zimą publicznych bali, maskarad,

¹⁰⁴ J. Zdrada, *Ziemia tarnowska w okresie autonomii galicyjskiej 1849 – 1918*, [w:] Tarnów. *Dzieje miasta i regionu*, t. 2, op. cit., s. 144.

¹⁰⁵ Ibidem, s. 145.

¹⁰⁶ Zob. artykuły E. Dolaty: *Galicyjscy popularyzatorzy zdrowia i higieny przełomu XIX i XX wieku*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, 2016, t. 35, z. 4, s. 79-95; *Czasopisma galicyjskie wobec problemów higieny szkolnej*, <https://dspacew.uni.lodz.pl/>2> (data dostępu 12.12.2022 r.).

¹⁰⁷ Termin użyty za J. Wawel-Louis, *Urywki z dziejów i życia mieszkańców Krakowa*, Kraków 1977, s. 214.

¹⁰⁸ *Tarnów. Dzieje...*, op. cit., s. 202-205.

¹⁰⁹ Ibidem, s. 217.

potkańców, zaś latem niedzielnych przechadzek po Ogrodzie Strzeleckim lub pieszych wędrówek na Górę św. Marcina, z rzadka pikników. Sporadycznie mieszkańcy mogli podziwiać linoskoczków czy mocujących się atletów, aczkolwiek tego typu występy raczej nie wpływały na zainteresowania aktywnością ruchową!!!¹¹⁰. Potrzeba aktywności ruchowej była jeszcze nieuświadomiona. Kiełkowała niespiesznie, adekwatnie do rozwoju cywilizacyjnego Galicji, który dokonywał się powolnie.

3. Oświata w Tarnowie

Zmianie uległa także organizacja szkolnictwa, które obowiązywała ustawa tereziańska¹¹¹. Monarchia austriacka będąc zlepkiem różnych narodowości, aby zapewnić ciągłość i spójność państwa, na terenach anektowanych, zaprowadzała rządy centralistyczne oraz stosowała politykę germanizacji. Te obie tendencje dotyczyły administracji i szkolnictwa polskiego na terenie Tarnowa (Galicji). W 1775 r. zgodnie z polityką wszechwładzy, szkoły średnie podporządkowano władzom państwowym. Zmodyfikowano program nauczania i dostosowano go do programu szkół austriackich. „Podstawą nauczania była łacina i język niemiecki; drobiazgowo przepisy regulowały życie szkolne. Młodzież poddano ścisłemu policyjnemu nadzorowi”¹¹², albowiem szkoły miały kształcić lojalnych (bezrefleksyjnych) urzędników, działających w oparciu o wytyczne zatwierdzone w Wiedniu. W 1784 r. W Tarnowie dotychczasową kolonię akademicką¹¹³ zamieniono na pięcioklasowe Gimnazjum Państwowe i utworzono Szkołę

¹¹⁰ „Pogoń”, 1887, nr 8, s. 6; zob. H. Wajda-Lawera, *Na kuracji i wywczasach*, [w:] *Galicja. Studia i materiały*, t. 4, *Codziennosc w Galicji*, Rzeszów 2018, s. 181.

¹¹¹ W 1774 r. Maria Teresa zatwierdziła ordynację dotyczącą szkół elementarnych, której postanowienia dotyczyły także szkolnictwa Galicji. Ordynacja ustanawiała dwa rodzaje szkół elementarnych – szkoły trywialne na wsiach, w których uczono religii, czytania, pisania i rachunków oraz szkoły w miastach, nazywane głównymi z programem nieco rozszerzonym, niż szkoły wiejskie. Wprowadzono także obowiązek szkolny dla dzieci od 5 do 12 roku życia, który nie zawsze był respektowany, albowiem liczba szkół nie zapewniała wszystkim dzieciom możliwość nauki. Szkoły znajdowały się w dosyć trudnej sytuacji finansowej. Obowiązek utrzymywania szkół zwłaszcza ludowych spoczywał na gminie i folwarkach szlacheckich, które niezbyt chętnie wywiązywały się z tego obowiązku. Decydował o tym nie tylko brak funduszy, ale także dosyć częsty brak zrozumienia ze strony sporej części właścicieli ziemskich, obawiających się „oświeconego ludu”. Oczywiście szło o obowiązek odrabiania pańszczyzny. Zob. R. Wroczyński, *Dzieje oświaty...*, op. cit., s. 49.

¹¹² R. Wroczyński, *Dzieje oświaty...*, op. cit., s. 48.

¹¹³ Kolonia akademicka w Tarnowie była podobna do kolegium Władysławsko-Nowodworskiego w Krakowie. Na jej strukturę składały się klasy nazywane gramatyką, retoryką, poetyką i dialektyką. Dodatkowo w obowiązkach profesora uczącego dialektyki było nauczanie filozofii, elementów teologii moralnej oraz prawa. Przez ten program nauczania szkoła była nazywana akademią, małą akademią lub academiola. Zob. J. Leniek, *Książka pamiątkowa ku uczczeniu jubileuszu trzechsetnej rocznicy założenia Gimnazjum św. Anny w Krakowie*, Kraków 1888, s. CLX.

Główną Normalną męską o trzech klasach i jednej elementarnej, w 1789 r. powstała prywatna Szkoła Panieńska¹¹⁴. Anektowanym dawało to ułudę sprzyjania narodowej oświacie¹¹⁵.

W zacofanej ekonomicznie i społecznie Austrii nie było zrozumienia dla rozwoju nowoczesnego szkolnictwa, bo nie było zapotrzebowania na absolwentów szkół średnich, a do tych placówek już istniejących (nowo tworzonych), jak podkreślił Ryszard Wroczyński „nie dopuszczano zdobyczy nowej pedagogiki, bezwzględnie stosowano metodę pamięciową i surową dyscyplinę”¹¹⁶, co korespondowało z bardzo niskim wykształceniem ogólnym i pedagogicznym nauczycieli. Ta surowa opinia zapewne jest słuszna¹¹⁷, i w tym kontekście może dziwić, że to właśnie te krytykowane szkoły spełniły bardzo ważną rolę w rozwoju tarnowskiej kultury, jako takiej oraz kultury fizycznej. Jakkolwiek władze austriackie były dalekie od pobudzania aktywności intelektualnej mas, to zdawały sobie sprawę, że szkoły mogą stanowić instrument germanizacji i kształtować przywiązanie do monarchii. I w tym kierunku podążała polityka oświatowa zaborcy. Ustawa szkolna z 1805 r. umacniała ten trend podkreślając stanowy charakter szkolnictwa, wychowanie w duchu lojalizmu austriackiego, którego istotą było poszanowanie obowiązującego układu społecznego, mającego zapewnić jego trwałość, a także jego niezmienność. Nie wdając się w szczegóły ustawy, należy stwierdzić, że miała ona pewne pozytywne skutki, jeżeli chodzi o gimnazja. Właśnie do tych szkół wprowadzono pewne unowocześnienia programowe, które, jak można sądzić, były przyczyną zwiększającej się liczby uczniów¹¹⁸ oraz powstawania nowych placówek oświatowych. W 1810 r. przeprowadzono reorganizację tarnowskiego gimnazjum z pięcioklasowego na sześcioklasowe, a w 1818 r. upaństwowiono Szkołę Panieńską, która funkcjonowała jako czteroklasowa Szkoła Żeńska. Dodatkowo, w 1830 r. zainicjowano dwuletnie kursy filozoficzne przy Gimnazjum.

¹¹⁴ W. Balicki, *Miasto Tarnów...*, op. cit., s. 90.

¹¹⁵ Na obszarze I zaboru władze austriackie przejęły 15 polskich gimnazjów, by w 1784 r. zmniejszyć ich liczbę do 9, a pozostałe zamieniono na szkoły elementarne. Ten stan utrzymywał się prawie, że bez większych przeobrażeń, aż do zmian politycznych w Austrii w latach sześćdziesiątych XIX w. R. Wroczyński, *Dzieje oświaty...*, op. cit., 48.

¹¹⁶ Ibidem.

¹¹⁷ Warto odnotować, iż dyrektor gimnazjum, czyli zreformowanej kolonii akademickiej ksiądz prefekt Chrościński miał zupełnie inne zdanie o reformie szkolnej, którą uważał za pozytywną. Doceniał wartość systemu klasowego – nowej organizacji szkoły w porównaniu do dotychczasową, zarówno a Austrii jak i w Polsce. Zob. *Ks. Izidora. Chrościńskiego, pierwszego...*, op. cit., s 5-7.

¹¹⁸ Ogólnie rzecz ujmując, w latach 1775-1805 zaobserwowano zmniejszającą się liczbę uczniów, która była efektem represyjnej polityki władz zaborcy wobec szkolnictwa. Zob. J. Dobrzański, *Szkolnictwo średnie w byłej Galicji w latach 1772-1805*, Lwów 1929.

W Tarnowie funkcjonowało z powodzeniem Seminarium Duchowne, które w 1838 r. wzbogaciło się o własny budynek¹¹⁹. Warto zaznaczyć, że absolwenci tych szkół stali się elitą intelektualną, która w dobie autonomii odegrała znaczącą rolę w kreowaniu aktywności ruchowej, bez której nie byłoby sposobu wywalczyć i utrzymać niepodległość narodu. Do czasów autonomii, Tarnów wzbogacił się o kolejne trzy szkoły. W 1849 r. powstała Niższa Szkoła Realna oraz dwuletnie preparandum przy Szkole Głównej oraz dokonano reorganizacji Gimnazjum przekształcając je na ośmioklasowe klasyczne, które umieszczono w południowym skrzydle Seminarium Duchownego. W dwóch dzielnicach Tarnowa urządzono po Szkole Trywialnej: na Strusinie (1853) i na Rzędzinie (1858). Tak więc tarnowski rynek oświatowy, jak można sądzić, w pełni zabezpieczał ówczesny pęd do wiedzy. Powstawanie szkół było wprost proporcjonalne do systematycznie zwiększającej się liczby mieszkańców miasta i ich intelektualnych aspiracji.

Fot. 5. Fotografia przedstawia okazały budynek Seminarium Duchownego w Tarnowie, karta pocztowa ok. 1890 r.

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

¹¹⁹ R. Banach, *I Liceum Ogólnokształcące a Seminarium Duchowne w Tarnowie*, [w:] *Tarnowskie Studia Teologiczne*, t. 31, nr 2, Kraków 2012, s. 54.

W 1845 r. Miasto wzbogaciło się o nowe dzielnice: Grabówkę, Strusinę, Terlikówkę i Zabłocie. Były to wsie dziedziczne, które ich właściciel Władysław ks. Sanguszko sprzedał miastu. To sprawiło, że Tarnów, pod względem terytorialnym, stał się jednym z większych miast Galicji i bardziej znaczących. Ten awans zawdzięczał swoim obywatelom i jak sądził J. Leniek także nowym władzom, albowiem „*dostawszy się pod panowanie austriackie i zostawszy siedzibą biskupstwa, Forum nobilium, cyrkułu i innych władz rządowych, doszło do tego stanu, w jakim je dziś widzimy*” (rok 1911- P.M.)¹²⁰. To informacja z gatunku *Multa paucis* (*Dużo w niewielu słowach*). Jak można sądzić, ta opinia miejscowego notabla w zawołany sposób, przekazywała informację, że społeczność tarnowska wykorzystała możliwości z jakich wówczas można było skorzystać. Rozwijając nieco ten przekaz, można pokusić się o stwierdzenie, iż dyskusyjna wydaje się sprawa układu zaborca – anektowani w kontekście oceny zysków i strat tego okresu.

¹²⁰ J. Leniek, *Tarnów za...*, op. cit., s. 38.

III. Wychowanie fizyczne w tarnowskich szkołach

1. Podstawy teoretyczne oraz higieniczno-zdrowotne

Wiek XIX charakteryzuje się wieloma znaczącymi osiągnięciami, które w sposób istotny wpłynęły na życie ludzkie. Za sprawą dynamicznego postępu w zakresie środków produkcji przyspieszył proces przeobrażeń społecznych, te przyczyniły się do upowszechnienia szkoły elementarnej i wprowadzenia nowego przedmiotu do szkół jakim była gimnastyka lub ćwiczenia fizyczne.

Na nowe drogi wkroczyły sprawy oświaty. Jak słusznie zauważył R. Wroczyński „Jej unowocześnione programy nabierały rangi publicznej, obejmowane były regulatywami państwowymi przy jednoczesnym rozszerzaniu zasięgu ich oddziaływania”¹²¹. W pierwszej połowie XIX w. w Austrii walkę o wprowadzenie wychowania fizycznego do szkół prowadzili lekarze, pedagodzy i gimnastycy. Wskazywali oni brak siły, zanik zdrowia u dzieci a jako przyczynę widzieli brak ruchu.

Mimo umiarkowanego zainteresowania słowem drukowanym, wynikało to z analfabetyzmu, można było dotrzeć do ludzi tylko poprzez naukę. Najważniejsze było dotarcie z podstawami teoretycznymi kultury fizycznej do elit. Było to niezmiernie ważne przedsięwzięcie, bowiem elity społeczne zawsze były naśladowane przez resztę społeczeństwa. Taka strategia jak chodzi o kulturę fizyczną była słuszna, chociaż jej powodzenie uzależnione było od tego, co dla przeciętnego człowieka jest ważne w życiu oraz na co zwraca uwagę obserwując innych ludzi. Potrzeba naśladowania innych była widoczna u mieszkańców miast i miasteczek galicyjskich.

Wiek XIX charakteryzował się rozwojem nauk medycznych, które stały się podstawą rozwoju kultury fizycznej. Znajomość medycyny pozwalała zrozumieć, jakie zmiany zachodzą w naszym organizmie pod wpływem wysiłku fizycznego. Próbowali ten problem poruszyć lekarze i higieniści zgłębiając znajomość zmieniających się w ciągu życia praw rządzących organizmem ludzkim. Pokazywali i opisywali w różnych publikacjach, artykułach, książkach jaki istotny wpływ ma aktywność fizyczna na dobrostan naszego organizmu. Lekarze promujący aktywność ruchową stali się nie tylko pionierami oraz liderami szkolnego i pozaszkolnego wychowania fizycznego dzieci i młodzieży, ale także rekreacji¹²².

¹²¹ R. Wroczyński, *Dzieje oświaty ...*, op. cit., s. 5.

¹²² Zob. E. Kałamačka, *Zdrowotno-higieniczne...*, op. cit., s. 131, 142.

Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Oesterreich.

XXIX. Stück. — Ausgegeben und versendet am 20. Mai 1869.

62.

Gesetz vom 14. Mai 1869,

durch welches die Grundsätze des Unterrichtswesens bezüglich der Volksschulen festgestellt werden.

Mit Zustimmung beider Häuser des Reichsrathes finde Ich folgendes Gesetz zu erlassen:

A. Von den öffentlichen Volksschulen.

I. Zweck und Einrichtung der Schulen.

§. 1. Die Volksschule hat zur Aufgabe, die Kinder sittlich-religiös zu erziehen, deren Geistesfähigkeit zu entwickeln, sie mit den zur weiteren Ausbildung für das Leben erforderlichen Kenntnissen und Fertigkeiten auszustatten und die Grundlage für Heranbildung tüchtiger Menschen und Mitglieder des Gemeinwesens zu schaffen.

§. 2. Jede Volksschule, zu deren Gründung oder Erhaltung der Staat, das Land oder die Ortsgemeinde die Kosten ganz oder theilweise beiträgt, ist eine öffentliche Anstalt und als solche der Jugend ohne Unterschied des Glaubensbekenntnisses zugänglich.

Die in anderer Weise gegründeten und erhaltenen Volksschulen sind Privatanstalten.

1. Allgemeine Volksschule.

§. 3. An jeder Volksschule soll sich der Unterricht mindestens auf folgende Lehrgegenstände erstrecken:

Religion,
Sprache,
Rechnen,
das Wissenswerteste aus der Naturkunde, Erdkunde und Geschichte mit besonderer Rücksichtnahme auf das Vaterland und dessen Verfassung,
Schreiben,
Geometrische Formenlehre,
Gesang,
Leibesübungen.
Mädchen sind auch noch in weiblichen Handarbeiten und in der Haushaltungskunde zu unterweisen.

Der Umfang, in welchem die Lehrgegenstände behandelt werden, richtet sich nach der Stufe, auf welcher jede Schule mit Rücksicht auf die Anzahl der verfügbaren Lehrkräfte steht.

64

Fot. 6 Fotografia przedstawia pierwszą stronę Ustawy z dnia 14 maja 1869 r., która określała zasady edukacji w odniesieniu do szkół ludowych oraz zasady zajęć wychowania fizycznego w szkołach ludowych oraz seminariach nauczycielskich. (org. *Leibesübungen*)

Źródło: Bundeskanzleramt der Republik Österreich.

Z punktu widzenia prozdrowotnej wartości ćwiczeń fizycznych istotny był sam ruch na świeżym powietrzu, bez wyraźnego wskazywania jaki to ma być rodzaj. Lekarze wielokrotnie zwracali uwagę na kompensacyjną rolę ćwiczeń fizycznych. W tym stanie przedmiotem zainteresowania stała się szkoła, która była obowiązkowa i do której można było wprowadzić celowe ćwiczenia, którymi będą objęci wszyscy uczniowie. Niestety brak bazy, sal do ćwiczeń, dobrze wykształconych i przygotowanych nauczycieli spowodował, że zajęcia wychowania fizycznego nie były obowiązkowe a czasem nawet traktowane jako zło konieczne. Powolna zmiana infrastruktury, przygotowanie nauczycieli do prowadzenia ćwiczeń wpłynęło na zmianę podejścia do gimnastyki.

2. Wychowanie fizyczne

Wiek XIX charakteryzuje się wieloma znaczącymi osiągnięciami, które w istotny sposób wpłynęły na życie ludzkie. Jednym z nich było upowszechnienie szkoły elementarnej i wprowadzenie nowego przedmiotu gimnastyki, co sprawiło, że sprawy oświaty wkroczyły na nowe drogi. Szkoła podstawowa będąca naturalnym i koniecznym „produktem” przemian kulturowych stała się „awangardą cywilizacji, ogniwem łączącym teraźniejszość z przyszłością, impulsem do poznawania wiedzy”¹²³. Znaczny zasób wiadomości i kondycja fizyczna stały się niezbędne w procesie edukacji i przygotowania do życia, co nader trafnie skonstratował Pierre de Coubertin – „Wynik przeobrażeń, jakie zaszły w podejściu do pracy, rezultat industrialnego charakteru epoki, skutek wymagań wszechpotężnej bogini Aktywności, której panowania nikt już nie może zakwestionować. Aby obsłużyć ją zgodnie z jej żądaniami, myśliciel musi mieć silne mięśnie, a robotnik – sprawny umysł”¹²⁴. To spowodowało ogólne zainteresowanie zarówno sprawami aktywności ruchowej, o której wypowiedziano się jako o „panaceum na wszystkie problemy społeczne, o doskonałym środku przygotowania dziarskich żołnierzy”, które było „źródłem satysfakcji silnych, młodych ludzi” oraz stanowiło „metodę szkolenia dzieci i uzdrawiania chorych”¹²⁵, jak i szkołą podstawową, a właściwie jej programem. Kapitalizm drugiej połowy XIX w. postawił na porządku dziennym nowe problemy szkoły będące integralną częścią kwestii socjalnej. Sprawami „ławki szkolnej” zaczęli zajmować się nauczyciele, lekarze, duchowni, posłowie.

Tarnowska elita dosyć ostrożnie podejmowała tematy edukacyjne. To może sugerować pewien rodzaj obojętności na problemy oświatowe, czy wręcz brak zainteresowania. Kwestia nie jest jednoznaczna, bowiem nikła aktywność publicystyczna niekoniecznie świadczyła o bagatelizowaniu spraw oświatowych. Być może liczby dostępnych wówczas publikacji, poradników wychowawczych dostarczały niezbędnej wiedzy tarnowskim edukatorom, powoli przyswajającym sobie znaczenie ruchu dla wychowania i kształcenia młodego pokolenia tarnowian. Ich aktywność stopniowo nasilała się i była wprost proporcjonalna do rozwoju nauk pedagogicznych oraz medycznych. To

¹²³ P. de Coubertin, *Problem szkoły podstawowej*, [w:] *Pierre de Coubertin. Przemówienia. Pisma różne i listy*, Warszawa 1993, s. 26.

¹²⁴ Tenże, *Wychowanie fizyczne XX wieku*, ibidem, s. 29.

¹²⁵ Ibidem, s. 30.

właśnie te dyscypliny miały istotny wpływ na kształtowanie się świadomości proruchowej, która była kluczowa w rozwoju kultury fizycznej globalnie na świecie, globalnie w Tarnowie. Zrozumienie znaczenia aktywności ruchowej dotyczyło nauczycieli i rodziców (opiekunów). Na poziom ich wiedzy wpływały nie tylko doniesienia naukowe, ale też popularne, żeby nie powiedzieć obiegowe opinie, które zdaje się miały mieć pierwszeństwo przed akademickimi, których korzenie tkwiły w usankcjonowanych wzorach osobowych męskich i kobiecych.

Nie bez znaczenia była polityka zaborcy. W Galicji obowiązkową naukę wprowadzono w 1869 r. Ustawa dotycząca podstawy oświaty w zakresie ludowych szkół wprowadziła przymus szkolny dla dzieci w wieku od 6 do 14 lat, jednakże Sejm Galicyjski w 1873 roku uchwalił skrócenie obowiązku szkolnego o dwa lata, czyli do 12. roku życia. Ta decyzja była efektem zacofania oświatowego Galicji, choćby w stosunku do innych krajów monarchii. Podłożem tego były również wieloletnie zaniedbania w tej materii, wynikające z konserwatywnego światopoglądu. Ten dotyczył przeważającą większość społeczeństwa¹²⁶. Ustawa z 1869 r. wprowadzała bezpłatną naukę w języku ojczystym i dzieliła szkoły powszechne na dwa rodzaje: szkoły ludowe pospolite (ogólnokształcące) oraz szkoły wydziałowe (zawodowe). Szkoły ludowe miały być lokowane w każdej gminie, dopuszczając ich różny stopień organizacyjny. Przewidywano pełne szkoły z sześcioma nauczycielami, jak i szkoły jednoklasowe z jednym nauczycielem. Szkoły zawodowe, najpierw trzyletnie, potem czteroletnie lokowano w miastach. W 1895 r. podzielono szkoły ludowe na miejskie siedmioletnie oraz wiejskie – maksymalnie sześcioletnie z ograniczonym programem nauczania. W Tarnowie w dobie autonomii funkcjonowały wszystkie typy szkół podstawowych, średnich łącznie z seminarium nauczycielskim i seminarium duchownym, do których z czasem dołączyło przedszkole (freblówka). Szkoły były prywatne i państwowe oraz wyznaniowe. Edukacja w nich była dwoista i prowadziła się albo do formowania osobowości, albo do nabywania praktycznych umiejętności, co dotyczyło głównie szkół zawodowych, aczkolwiek należy zwrócić uwagę, że programy szkolne w Galicji generalnie opierały się na wychowaniu humanistycznym,

¹²⁶ Papierkiem lakmusowym stosunku do edukacji może być zarówno stosunek włościan, mieszczaństwa i ziemiaństwa. Chłopi nie cenili tych, którzy nie pracowali na roli. Właściciele ziemscy dosyć często blokowali upowszechniania oświaty. Obawiali się, że zdobyta przez włościan wiedza może zagrażać ich pozycji. Nieco, lepiej było w miastach, aczkolwiek i tam istniały udogodnienia dla dorosłych analfabetów. I tak podróżując tramwajem, nie trzeba było znać cyfry, czy litery, bowiem na tramwajach umieszczano rysunki ułatwiające orientację. Zob. A. Chwalba, W. Harpula, *Cham i Pan. A nam, prostym zewsząd nędza?* Kraków 2020, s. 30-35.

w przeciwieństwie do pozostałych zaborów¹²⁷. Można pokusić się o stwierdzenie, iż był to okrojony klasyczny ideał kalokagatii z przewagą pierwiastka duchowego. Na co warto zwrócić uwagę, aktywność ruchowa była dopełnieniem dla hartu ducha, na co głównie wpływała specyfika politycznej sytuacji państwa podbitego; w mniejszym stopniu czynniki społeczno-ekonomiczne¹²⁸. Jakkolwiek sprawność fizyczna stawała się koniecznością wymuszaną przez progresywny i nieunikniony postęp cywilizacyjny, to ze względu na jego powolne tempo, była ona nadal postrzegana głównie przez pryzmat cnót rycerskich dawnych Polaków. Odwoływanie się do siły i sprawności wojów było związane z rozpamiętywaniem chlubnej przeszłości i tęsknotą za niepodległością. To, dotyczyło kręgów mieszczańsko – szlacheckich przechowujących pamięć o niepodległej Polsce poprzez podtrzymywanie śladów, tradycji, kojarzonych z niegdysiejszą potęgą Polski. Odwoływanie się do przeszłości i czynienie ideału z umiejętności fizycznych wojów tworzyło teraźniejszość kultury fizycznej, która była odtwarzana z pamięci zbiorowej wielu pokoleń, która to jednocześnie pełniła funkcję konserwatorską, zatrzymując w rozmyślnym, przedłużonym istnieniu dawną aktywność ruchową.

Wychowanie fizyczne było uzależnione od płci. Płeć była ważnym, żeby nie powiedzieć głównym czynnikiem różnicującym cele oraz dobór ćwiczeń.

2.1. Przedszkola, Freblówka¹²⁹ w Tarnowie

Dla dzieci w wieku 3-7 lat zaczęto organizować wychowanie fizyczne już na początku XIX wieku. W specjalnie dla nich powołanych instytucjach. Były to tzw. przedszkola, przeznaczone przede wszystkim dla dzieci biednych i średnio zamożnych ludzi. Najwcześniejszą taką instytucję założył Robert Owen w roku 1816 w Anglii. Kolejno powstawały przedszkola w latach 20 XIX w. we Francji oraz Szwajcarii a w latach 30 w Austrii i Niemczech¹³⁰.

¹²⁷ Zob.: M. Herbst, A. Kaliszewska, *Zabory a edukacja. Początki szkolnictwa na terytorium Polski w kontekście współczesnego zróżnicowania osiągnięć szkolnych*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 2017, nr 2, s. 10-15.

¹²⁸ Utrata państwowości, nieudane zrywy powstańcze w istotny sposób wpłynęły na społeczeństwo i jego ambicje życiowe, anonsowane w polskiej literaturze XIX w., będące odzwierciedleniem pewnej odmiennej mentalności („pochwała <<nieudacznika>> i nagana kariery”). Wyraźnie na ten problem zwrócił uwagę historyk Janusz Tazbir. Zob. J. Tazbir, *Pochwała „nieudacznika” i nagana kariery w literaturze polskiej*, [w:] J. Tazbir, *Spotkania z historią*, Warszawa 1979.

¹²⁹ Freblówka, ogródek freblowski, Kinder Garten – forma przedszkola, które było prowadzone metodą niemieckiego pedagoga Fryderyka Froebła.

¹³⁰ Sandler B., *System Froebła w Galicji*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, 1959, t. 2, s. 201-202.

Twórcą nowożytnego wychowania przedszkolnego był niemiecki pedagog Friedrich Wilhelm August Froebel, który nazwał zakładane instytucje „ogródkami dziecięcymi”¹³¹. Swoją filozofię wychowania dzieci oparł na naturalistycznej koncepcji pedagogicznej Jana Henryka Pestalozziego¹³². Froebel uważał, iż w celu zapewnienia dziecku pełnego wykształcenia należy w nauczaniu integrować siły: głowy, rąk i serca a wychowanie powinno mieć charakter globalny. Pierwsze doświadczenia edukacyjne mają bardzo ważny wpływ na późniejszy rozwój oraz osiągnięcia indywidualne dziecka. Froebel jako twórca „ogródków dziecięcych” czyli przedszkoli dla dzieci w wieku 3-6 lat wyrażał głębszy sens, sugerował, że szkoła to ogród, dziecko to roślina a nauczyciel to ogrodnik, który dba o dziecko. W przedszkolach tych wprowadził swój autorski system metodyczny oparty na zabawie, zajęciowej samodzielności oraz aktywności dziecka. Podstawowym celem „ogródków dziecięcych” było wszechstronne przygotowanie dziecka do dalszych etapów kształcenia i wychowania, harmonijny rozwój pod względem fizycznym, umysłowym i moralnym. Szerokie zastosowanie miała zabawa ruchowa ze śpiewem. Do zabaw używano kolorowych piłeczek, kuli, sześcianu i innych przyborów. Metoda ta była również atrakcyjna dla dzieci ponieważ ćwiczyły one rysowanie, wycinanie, wyszywanie, pielęgnowanie roślin oraz zwierząt. Forma prowadzenia „ogródków dziecięcych” funkcjonowała w Galicji jednak nie cieszyła się wielką popularnością wśród nauczycieli i społeczeństwa.

Istniejące instytucje opieki nad małymi dziećmi nazywano do tej pory ochronkami – jako jedyne placówki wychowania przedszkolnego były stopniowo zastępowane przez przedszkola froebrowskie. Pierwsze „ogródki froebrowskie” w Galicji powstają od roku 1874 we Lwowie, Krakowie oraz Przemyślu, znajdują się one przy seminariach żeńskich¹³³. Niestety nie cieszyły się one dużym zainteresowaniem a liczba uczennic na kursach była bardzo nieliczna. Przyczyny niepowodzeń kursów należy upatrywać w niepopularności froblizmu oraz zbyt niskich zarobków w stosunku do wykonywanej pracy.

W Tarnowie pierwszy „ogródek froebrowski” pojawił się przy Seminarium Nauczycielskim staraniem dyrektora gimnazjum Bronisława Trzaskowskiego jako ogródek

¹³¹ Friedrich Wilhelm Fröbel (Froebel), (1782-1852). Stworzył filozofię wychowania, która oparta była na trzech ideach: jedności wszechświata, szacunku dla dziecka i jego indywidualności oraz znaczenia zabawy w rozwoju dziecka. Szczególną uwagę przywiązywał do wszechstronnego rozwój dziecka oraz jego indywidualnych predyspozycji.

¹³² Jan Henryk Pestalozzi (1746-1827), szwajcarski pedagog i pisarz, nazwany „ojcem szkoły ludowej”. Twórca pierwszej teorii nauczania początkowego.

¹³³ Sandler B., *System Froebela ...*, op. cit., s. 200.

ćwiczeniowy¹³⁴. Jednak praktyka ta szybko upadła z powodu braku środków na późniejsze prowadzenie prywatnych „ogródków freblowskich”. Taki stan rzeczy wynikał z braku środków finansowych średniozamożnego mieszczaństwa na opłacenie czesnego. Większość absolwentek kursów otrzymywała pracę w charakterze guwernantek lub nauczycielek szkół ludowych¹³⁵.

Fot. 7. Fotografia przedstawiająca dworek Onitschów w Tarnowie, miejsce tarnowskiej freblówki, ok. 1890 r.

Źródło: Archiwum Prywatne Piotra Gryglaszewskiego.

We wrześniu 1881 roku na mocy RSK założono pierwsze w Tarnowie przedszkole prowadzone metodą freblowską¹³⁶. Przedszkole to zostało otwarte w prywatnym domu pani Rupniewskiej na Strusinie. Przedszkole miało za zadanie uczyć dzieci języka francuskiego, robótek ręcznych oraz przygotowywać starsze dzieci do klasy pierwszej szkoły ludowej¹³⁷. Informacje na ten temat możemy znaleźć w tygodniku „Unia” z 1882 r. nr 7, s. 5.

„Ogródek Froebrowski, otwarty na mocy uchwały Rady szkolnej krajowej ubiegłego roku we wrześniu na Strusinie w domu p. Rupniewskiej przyjmuje i w bieżącym roku

¹³⁴ C. K. *Seminaria nauczycielskie męskie i żeńskie Królestwa Galicji i Wielkiego Księstwa Krakowskiego w okresie 1871—1896*, Lwów 1897, s. 66-76.

¹³⁵ Sandler B., *System Froebła w Galicji...*, op. cit., s. 213.

¹³⁶ „Dzwonek”, 1884, nr 10, s. 4.

¹³⁷ „Unia”, 1882, nr 7, s. 5., por. Piszowa A., *600- lecie Tarnowa...*, op. cit., s. 139.

wychowanków. Oprócz nauki języka francuskiego udzielanej za pomocą konwersacji starsze dzieci przysposabiane będą do klasy I. szkół ludowych”.

Przedszkole cieszyło się bardzo dobrą opinią, o czym może świadczyć kolejna notatka w tarnowskiej prasie, która ukazuje nieco więcej informacji o działalności freblówki. Z artykułu możemy dowiedzieć się, że nauczycielką prowadzącą przedszkole była pani Zofia Slavikówna¹³⁸. Autor w krótkim opisie przedstawia wizytację przedszkola, przez inspektora okręgowego pana Franciszka Haburę. Zgodnie z opisem autora główne założenia działalności przedszkola były wypełniane w bardzo dobry sposób¹³⁹. Dzieci cztero-, pięcio- letnie miały wzorową opiekę, uczyły się religii, historii Polski, nauk przyrodniczych, rachunków, tańców, śpiewu. Miały również zajęcia z „robótek ręcznych” a w okresie letnim prowadzony był na terenie przedszkola ogródek gdzie każde dziecko miało swoją grządkę z kwiatami oraz warzywami. Była to ostatnia wzmianka w prasie na temat tego przedszkola. Likwidacja przedszkola wynikała z przeniesienia nauczycielki pani Slavikówny na posadę nauczycielki do Żabna¹⁴⁰.

¹³⁸ W prasie tarnowskiej można znaleźć pisownie tego nazwiska w formie: Slavikówna. Jednak prawidłowe nazwisko to Slavikówna, tak pisownia występuje w państwowych dokumentach.

¹³⁹ „Unia”, 1883 r., nr 15, s. 6.

¹⁴⁰ Piszowa A., *600- lecie...*, op. cit. s. 139.

<p>Szkółka Freblowska. Dnia 9 b. m. odbył się pod przewodnictwem ek. inspektora okręgowego, p. Fr. Habury popis w tutejszej szkółce Freblowskiej, którą zaszczycił swą obecnością ek. starosta, ks. Poniński. Liczne zebrani goście, przeważnie rodzice małe swe dziatki tamże posyłający i dwóch obecnych nauczycieli mogli należycie ocenić mozolną a bardzo skuteczną pracę nauczycielki tej szkółki. Bo też wywiązała się nauczycielka pna Slavik ze swego trudnego zadania znakomicie, co jej zasługę tam więcej podnosi, że o własnych siłach, bez zupełnej prawie ze strony Władz szkolnych opieki poświęca się z całą gorliwością kierowaniu pierwszymi krokami małych, (4 i 5letnich) opiece jej powierzonych dziatki. Z przyjemnością więc zaznaczamy, że dzieci odpowiadały na pytania dawane im z religii, biblii, historii polskiej, nauk przyrodniczych, rachunków itd. w zakresie właściwym chórem i pojedynczo, głośno, wyraźnie i trafnie, a szczególnie dzieci izraelskie językiem polskim poprawnie i czysto. Śpiewały też różne piosenki melodyjnie i recytowały nawet długie nieco wierszyki pięknie.</p> <p>Prócz tego zatrudniała nauczycielka dziatwę różnymi gustownymi robótkami ręcznymi, a każda w tej szkółce dziecinna zabawa połączona jest zarazem z nauką.</p> <p>Pięknie również było widzieć, jak każde dziecko na skinienie nauczycielki biegło w ogródku (bo połowa popisu odbyła się w ogródku) do swej grządeczki i wymieniało rosnące na niej kwiatki i warzywa własnymi rączkami sadzone i pielęgnowane.</p> <p>Nie mamy pod ręką szczegółowego programu z zakresem udzielanej tu nauki, lecz nie przesadzimy w naszym zdaniu, że podług spotrzeżeń na popisie poczynionych instytucja taka byłaby w każdym mieście bardzo pożądana, gdyż ona pierwsza budzi z uspienia młodzieńkie</p>	<p>u dziatki władze ducha, wdraża dziatki do porządku, czystości i pracy, ucznia je i umoralnia i pielęgnuje język nasz ojczysty; jest przeto wyborynym zakładem pierwszego wychowania i przysposabiania dziatki do dalszej nauki.</p> <p>Pożądaną więc a nawet konieczną jest tedy rzeczą, aby się tylko Władze szkolne szkółkami takimi zaopiekowały, a zadanie ich zostanie pod każdym względem spełnione wybornie, bo natenczas i siły nauczycielskie mogą być zwiększone i braki przyborów naukowych dadzą się uzupełnić.</p> <p>Jak na teraz wypada nam tylko życzyć nauczycielce „Szczęść Boże w dalszej pięknej pracy,“ którą sobie na chlubę u nas przez 2 lata zasługuje. K.</p>
---	--

Fot. 8. Wycinek prasowy dotyczący zajęć prowadzonych w Szkółce Freblowskiej w Tarnowie, „Unia”, 1883, nr 15, s. 6.

Źródło: Miejska Biblioteka Publiczna im. Juliusza Słowackiego w Tarnowie, Oddział Starych Druków.

Przedszkole prowadzone metodą freblowską na nowo zostało reaktywowane w listopadzie 1909 r. w „Onitschówce”¹⁴¹. Według A. Piszowej¹⁴² przedszkole to mieściło się w rzeczywistości parterowej Onitschów przy ul. Krakowskiej. Zorganizowała to przedszkole absolwentka państwowego kursu freblowskiego Janina Gryglaszewska¹⁴³. Informacje prasowe podają, że przedszkole było prowadzone „wedle najlepszych współczesnych

¹⁴¹ „Onitschówka” nazwa pochodzi od nazwiska Onitschów właścicieli nieruchomości przy ul. Krakowskiej 10. Klasycystyczny dworek podmiejski z ogrodem i piętrowym spichlerzem, obecnie Oddział Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Muzeum Etnograficzne, zob. P. Gryglaszewska, *Onitschówka w Tarnowie. Od podmiejskiego dworu do muzeum etnograficznego*, Wilczyńska, Tarnów 2011

¹⁴² A. Piszowa, *600-lecie Tarnowa...*, op. cit., Tarnów 1930, s. 139.

¹⁴³ Ibidem, s. 140.

systemów nauki i zabaw ruchowych”¹⁴⁴. Pierwszy pokaz, zajęcia otwarte, odbył się w roku 1910¹⁴⁵ w 60 rocznicę otwarcia pierwszego „ogródka dziecięcego” przez Fryderyka Wilhelma Froebła. Przedszkole prowadzone przez Janinę Gryglaszewską działało do roku 1925.

Fot. 9. Fotografia przedstawia rodzinę Gryglaszeskich, po lewej Janina z Scharffów Gryglaszewska, po prawej Janina (Nina) Gryglaszewska prowadząca freblówkę

Fot. 10. Fotografia przedstawia Janinę (Nina) Gryglaszewska prowadząca freblówkę

Źródło: Archiwum Prywatne Piotra Gryglaszewskiego.

2.2. Szkoły ludowe oraz rzemieślnicze

Wychowanie fizyczne w Szkole im. Mikołaja Kopernika

W najstarszej, założonej w 1794 r. szkole ludowej w Tarnowie zajęcia wychowania fizycznego realizowane były po 1886 r. zgodnie z zarządzeniami Rady Szkolnej Krajowej. Jednakże nie ma dokładnych informacji jak w latach 70. XIX w. wyglądały zajęcia

¹⁴⁴ „Pogoń”, 1912, nr 35, s. 3.

¹⁴⁵ „Pogoń”, 1910, nr 38, s. 2.

„gimnastyki”. Pierwsze zapisane treści mówią, że inspektor szkolny okręgowy Franciszek Habura wizytował m.in. lekcje wychowania fizycznego w grudniu 1880 r. W okresie zimowym prowadzone były lekcje „gimnastyki pokojowej”, które miały miejsce w salach lekcyjnych. Jednakże według zapisów z książki protokołów nie zawsze prowadzone były właściwie

Edward Gabryelski przedstawił radzie pedagogicznej projekt, aby w czerwcu 1881 r. podczas popisów z okazji rozdania świadectw odbył się także popis gimnastyki. To pionierskie działanie znalazło poparcie wśród dyrektora oraz grona nauczycielskiego¹⁴⁶. W latach 80. zajęcia „gimnastyki” miały miejsce w sali Towarzystwa Pedagogicznego przy ul. Kopernika 10. Lekcje od 1874 r. odbywały się w nowym i, jak na tamte czasy, nowoczesnym budynku szkolnym. Jednakże sala gimnastyczna nie spełniała wszystkich wymogów, jeżeli chodzi o higienę¹⁴⁷. Zajęcia wychowania fizycznego w sali gimnastycznej Towarzystwa Gimnastycznego Sokół w Tarnowie jako pierwsi rozpoczęli uczniowie szkoły im. Kopernika od września 1898 r.¹⁴⁸. Prowadził je Stanisław Dubelski w wymiarze jednej godziny lekcyjnej dwa razy w tygodniu. Odbywały się one nieprzerwanie aż do I wojny światowej.

Wychowanie fizyczne w Szkole Męskiej im. Stanisława Staszica

Księga protokołów konferencji nauczycielskich od roku 1888 roku mówi, że lekcje „gimnastyki”¹⁴⁹ odbywały się dwa razy w tygodniu po jednej godzinie¹⁵⁰. Zajęcia prowadzone były przez młodych nauczycieli i praktykantów¹⁵¹. W szkole nie było sali gimnastycznej oraz przyborów i przyrządów¹⁵², dlatego uczniowie ćwiczyli w pomieszczeniach klasowych, co nazywano „gimnastyką pokojową”. Kierownik szkoły od roku szkolnego 1894/1895 nawiązał porozumienie z Ignacym Przybyłkiewiczem, aby przeprowadzić lekcje wychowania fizycznego oraz gier i zabaw na boisku korpusów wakacyjnych obok plant kolejowych. Uczący w szkole Jan Wertz, czynny członek Sokola¹⁵³, otrzymał możliwość prowadzenia zajęć „gimnastyki” pośród wszystkich grup.

¹⁴⁶ Ibidem zapis z 28.05.1881.

¹⁴⁷ „Pogoń”, 1885, nr 7, s. 7.

¹⁴⁸ „Pogoń”, 1898, nr 48, s. 4 oraz Przewodnik Gimnastyczny „Sokół” 1898 r., s. 69.

¹⁴⁹ *Księga protokołów konferencji nauczycielskich etatowej 4-klasowej szkoły męskiej – zapis z 03.09.1888*, s. 7.

¹⁵⁰ Ibidem z 28.10.1888, s. 8 oraz 09.09.1890, s. 46.

¹⁵¹ Ibidem z 05.09.1889, s. 21.

¹⁵² Ibidem z 21.12.1889, s. 28.

¹⁵³ Przewodnik Gimnastyczny „Sokół” nr 3 z 1897, s. 32.

Lekcje wychowania fizycznego prowadzone były popołudniami, kiedy wychowawcy klas odprowadzali młodzież na boisko. Zajęcia wychowania fizycznego odbywały się tam podczas wiosny i jesieni, w zimie natomiast lekcje te zastępował język polski¹⁵⁴. Uczniowie wszystkich klas podczas długiej przerwy zajęć wychodzili na zewnątrz nadzorowani przez wychowawców klas.

Szkoła w 1896 r. została przeniesiona z budynków obok katedry do pomieszczenia przy ul. Szpitalnej, jednakże boisko szkolne nie było wyposażone w urządzenia do prowadzenia lekcji wychowania fizycznego. Pomimo skarg uczących na brak dobrych możliwości do nauki, kierownictwu szkoły nie udało się zdobyć pozwolenia na korzystanie z boiska korpusu wakacyjnego. Zajęcia wychowania fizycznego były prowadzone więc na nieprzystosowanym boisku szkolnym¹⁵⁵. Mimo niesprzyjających warunków zajęcia odbywały się regularnie, a uczniowie z nich zwolnieni z powodów zdrowotnych przedstawiali zwolnienia lekarskie¹⁵⁶. W 1898 r. została zorganizowana wycieczka szkolna dla całej szkoły zwana „majówką”, która połączona była z grami terenowymi. Dla kierownika szkoły ważne były zarówno ćwiczenia śródlekcyjne jak i zabiegi higieniczne. Zalecał, aby młodzież wychodziła na zewnątrz nawet podczas zimy¹⁵⁷. Większość zajęć odbywała się podczas sprzyjających warunków pogodowych na dziedzińcu szkolnym. W okresie zimowym prowadzone były inne przedmioty i nie wystawiano ocen z gimnastyki. W wyniku przepełnienia budynku przy ul. Szpitalnej szkoła została przeniesiona do baraków przy ul. Nowodąbrowskiej. W związku z tym poprawiła się jakość prowadzenia lekcji wychowania fizycznego. Podczas wojny baraki zajęło wojsko i nauczanie zostało przeniesione do budynków innych szkół. Zajęcia wychowania fizycznego odbywały się wtedy sporadycznie. Uczniowie tej szkoły nie mieli lekcji „gimnastyki” w salach „Sokoła”.

Wychowanie Fizyczne w Szkole im. Tadeusza Kościuszki

Strusińska szkoła rozpoczęła działalność w 1853 r., jednakże nie ma danych mówiących o zajęciach wychowania fizycznego do 1896 r. Pierwsze wzmianki o wychowaniu fizycznym pochodzą z 09.09.1896 r. i mówi o wycieczkach z uczniami

¹⁵⁴ Ibidem 02.09.1895, s. 164.

¹⁵⁵ Ibidem 15.09.1898, s. 207.

¹⁵⁶ Ibidem 14.05.1898, s. 232.

¹⁵⁷ Ibidem 24.01.1900, s. 278 i 279.

z powodu braku boiska gimnastycznego¹⁵⁸. W pogodne wiosenne i jesienne dni chłopcy, w ramach lekcji wychowania fizycznego, zabierani byli przez uczących na wycieczki gimnastyczne. W okresie zimowym w ramach gimnastyki uczniowie uczęszczali na lekcje języka polskiego¹⁵⁹. Brak boiska utrudniał realizację programu wychowania fizycznego, o czym mówili nauczyciele na radach pedagogicznych. Kierownik szkoły Józef Pankowicz widział potrzebę posiadania przyrządów gimnastycznych, jednakże nie uzyskał odpowiedzi od władz szkolnych. Kolejny kierownik Aleksander Mazurkiewicz także zauważał ogromną rolę ćwiczeń śródlekcyjnych i zarządził lekcje na zmianę z ćwiczeniami gimnastycznymi lub śpiewem przede wszystkim i niższych klasach¹⁶⁰.

Uczniowie o 1906 roku ćwiczyli na boisku im. Przybyłkiewicza. Uczący podczas zajęć na boisku powinni realizować gimnastykę szwedzką, ćwiczenia w obrotach i tworzenie dwójek i czwórek¹⁶¹. Podczas zimy chłopcy uprawiali ćwiczenia kształtujące w salach lekcyjnych¹⁶². Szkoła ta nigdy nie miała sali gimnastycznej i boiska gimnastycznego, co wskazuje na znikome zainteresowanie szkoły lekcjami wychowania fizycznego.

Szkoła męska im. Kościuszki w Tarnobrzegu

Fot. 11. Fotografia przedstawia Szkołę Męską im. T. Kościuszki w Tarnobrzegu.

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnobrzeżskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

¹⁵⁸ *I Księga protokołów konferencji nauczycieli Szkoły im. Kościuszki z lat 1896-1904 z 09.09.1896*, s. 1.

¹⁵⁹ *Ibidem* z 13.09.1897, s. 11.

¹⁶⁰ *II Księga protokołów konferencji nauczycieli Szkoły im. Kościuszki z lat 1904-1921*, s. 10, 31, 78, 85, 98, 103, 123.

¹⁶¹ *Ibidem* z 30.03.1911, s. 159.

¹⁶² *Ibidem* z 04.01.1914, s. 25.

Wychowanie fizyczne w Szkole im. Henryka Sienkiewicza

Na drodze zmian organizacyjnych w szkole im. Słowackiego w 1911 roku powstała żeńska szkoła pospolita im. Henryka Sienkiewicza. Mieściła się w opróżnionych przez wojsko barakach na Pogwizdowie. Nauczycielki organizowały podczas przerw gry i zabawy ruchowe, a w pogodne dni dziewczęta spędzała czas na dziedzińcach pomiędzy barakami. Także podczas trwania wojny młodzież wiosną i jesienią brała udział w grach i zabawach ruchowych na dziedzińcu Szkoły im. Franciszka Józefa¹⁶³.

Wychowanie fizyczne w Szkole Wydziałowej Żeńskiej

Szkoła rozpoczęła działalność 1879 r. i lekcje wychowania fizycznego według zarządzeń odbywały się podczas dwóch godzin tygodniowo. Brały w nich udział prawie wszystkie uczennice szkoły. Na podstawie posiadanych dokumentów można powiedzieć, że zajęcia wychowania fizycznego w młodszych klasach prowadzone były przez praktykantki. Władze szkolne uważały, że młodsze nauczycielki lepiej poradzą sobie z nieznanym wówczas przedmiotem, do którego nauczania niezbędna była, oprócz wiedzy, sprawność fizyczna. Praktykantkom łatwiej było go prowadzić z młodzieżą, niż starszym nauczycielkom, które nie miały styczności z tymi zagadnieniami. Jednakże, wychowanie fizyczne będąc nowym przedmiotem, nie cieszyło się popularnością nawet wśród praktykantek.

Lekcje wychowania fizycznego miały miejsce w szkole wydziałowej żeńskiej do 1883 roku. Inspektor okręgowy w latach 1879-1883 wielokrotnie odwiedzał szkołę, zwracając także uwagę na realizację zajęć wychowania fizycznego. W klasie hospitował lekcje „gimnastyki”, a następnie omawiał wraz z innymi przedmiotami na zebraniach rady pedagogicznej. Zlecił dyrektorowi, aby zwolnił z prowadzenia zajęć gimnastyki nauczycielkę po chorobie, a w zamian przekazał je praktykantce¹⁶⁴.

Obowiązkowy udział dziewcząt w lekcjach wychowania fizycznego został zniesiony na mocy ustawy szkolnej z 02.05.1883 r. Ze względu na lokację szkoły wykorzystano nowe zarządzenie i „gimnastyka” została usunięta ze szkoły. W 1891 r. kiedy szkoła została przeniesiona do nowego budynku zgodnie z poleceniem dyrekcji

¹⁶³ *Księga protokołów konferencji nauczycieli Szkoły im. Sienkiewicza*, 1911, s. 115.

¹⁶⁴ *Ibidem*, s. 88.

zorganizowano ćwiczenia międzylekcyjne. Od roku 1893 na prowadzenie tych zajęć zaczęto kłaść większy nacisk. W szkole została także zorganizowana nauka tańca dla klas starszych. Lekcje te odbywały się na terenie szkoły i były prowadzone przez nauczycieli tańca, jednakże bez udziału chłopców. Problemy związane z nauką tańca rozwiązywało zarządzenie Rady Szkolnej Okręgowej, które pozwalało prowadzić lekcje tańca na terenie szkoły i nadzorować je przez uczących. Dyrekcja wyraziła również zgodę na uczestnictwo uczennic w ćwiczeniach gimnastycznych dla dziewcząt, odbywających się w Towarzystwie Gimnastycznym Sokół. Dziewczęta za zgodą szkoły uprawiały łyżwiarstwo na stawie w parku miejskim¹⁶⁵.

Fot. 12. Fotografia przedstawia Szkołę Wydziałową Żeńską im. Franciszka Józefa, rok ok. 1900

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

Dyrektor otrzymał okólnik Rady Szkolnej Krajowej w sprawie nauki „gimnastyki” w szkołach ludowych i wydziałowych żeńskich¹⁶⁶, jednakże uznał, że przedmiot ten będzie trudny do realizacji ze względu na przepełnienie klas, brak odpowiedniego nauczyciela i duże koszty¹⁶⁷. Sprawa zajęć wychowania fizycznego poruszana była na zebraniach rady

¹⁶⁵ II Księga protokołów, op. cit., zapis z 16.01.1906.

¹⁶⁶ Dziennik Urzędowy nr 25 z 12.10.1904, s. 449, okólnik L.34J.52.

¹⁶⁷ II Księga protokołów – zapis z 28.10.1904,

pedagogicznej, jednak pomimo tego do 1919 roku nie zostały one wprowadzone nawet jako nadobowiązkowe. Należy dodać, że uczennice szkoły wydziałowej miały blisko do sali Sokoła, ponieważ budynki stoją obok siebie na tej samej ulicy.

Wychowanie fizyczne w Szkole Kupieckiej

W działającej w latach 80. XIX w. szkole przemysłowo-handlowej nie prowadzono zajęć wychowania fizycznego. Lekcje te zaczęły odbywać się dopiero w otwartej w grudniu 1911 r. Szkole Kupieckiej, jako przedmiot nieobowiązkowy. Zajęcia miały poprawić sprawność fizyczną i umysłową uczniów. Uzupełnieniem wychowania fizycznego były popołudniowe gry i zabawy ruchowe. W każdej klasie w Sokole¹⁶⁸ prowadzone były 2 godziny „gimnastyki” w tygodniu. Uczestnicy szkolnych kursów handlowych nie mieli zajęć wychowania fizycznego. Wprowadził je dopiero Andrzej Langer w 1918 r. Szkoła doczekała się sali gimnastycznej w okresie międzywojennym.

2.3. Szkolnictwo ponadpodstawowe: ogólnokształcące i zawodowe

Wychowanie fizyczne w tarnowskich żeńskich szkołach średnich w latach 1867 – 1914

Odtworzenie historii wychowania fizycznego żeńskiego w Tarnowie, dostępnej tylko we fragmentach, w „reprezentacjach reprezentacji” nie należy do łatwych przedsięwzięć i jest rekonstrukcją systemu oświaty, przesądów wychowawczych, roli kobiet, które, mimo woli, wpisują się w dyskurs genderowy z zakresu problematyki płci i historii. Z jednej strony mamy do czynienia z lokalnymi informacjami, czyli głosami marginesu, których motorem napędowym była władza. Ten głos fragmentu jest częścią szerszej perspektywy, która opierała się na tym, co było centralnie nakazane. Z drugiej zaś strony historia marginalizowanej kobiecej aktywności ruchowej zdaje się być suplementem do patriarchalnego wychowania fizycznego. Kulturowe i moralne mechanizmy wychowania dziewcząt mimo woli osłabiając ciało nie wpływały pozytywnie na rozwój intelektualny. Fizyczna słabość utożsamiana z delikatnością i kobiecością była przyczyną, która doprowadziła wiele dziewcząt do „zanegowania nie tylko własnego ciała, ale

¹⁶⁸ *Sprawozdanie Towarzystwa Gimnastycznego "Sokół" w Tarnowie 1912*, s. 12.

i ambicji intelektualnych” czemu sprzyjało tłumienie naturalnej potrzeby ruchu, które utrzymywało się i było kontynuowane w dorosłym życiu.

Wiodąc sedentaryjny tryb życia kobiety spoczywały przez większą część dnia na szeszlony w zaciemnionym salonie. Pozbawione apetytu, bez woli do działania, zawsze zmęczone. Taki obraz jawi się z wielu przekazów literackich¹⁶⁹, rozpraw pedagogicznych¹⁷⁰, doniesień medycznych¹⁷¹. Ich wspólnym mianownikiem był nie tyle ambiwalentny stosunek do aktywności ruchowej pokazujący w krzywym zwierciadle obraz kobiety, co próba zainteresowania wychowaniem fizycznym, będącym wyrazem nowoczesnej pedagogiki, która zrywała z utrwalonym poglądem o rzekomej wrodzonej słabości kobiet i przypisywanej im nieumiejętności współzawodniczenia, co było wynikiem wychowania, w którym: „Skazanym na siedzący tryb życia, dziewczętom osłabia się mięśnie i tłumi żywiołowość, podczas gdy chłopcy dokazują na świeżym powietrzu”¹⁷². Wychowanie fizyczne kobiet, pod którym cokolwiek rozumiano stało się jednoznacznie nowoczesnej edukacji, do której kobiety w XIX wieku miały ograniczony dostęp¹⁷³. Generalnie rzecz ujmując edukacja dziewcząt była nieco zaniedbywana i była odzwierciedleniem ich tradycyjnej roli w społeczeństwie polskim (żona, matka, opiekunka ogniska domowego). W zależności od możliwości finansowych oraz świadomości rodziców (opiekunów) dziewczęta uczyły się w domu (wychowanie domowe), na żeńskich pensjach prywatnych lub prowadzonych przez zgromadzenia zakonne. Tylko nieliczne uczęszczały do szkół publicznych. Obowiązujący program nauczania szkoły ludowej (raczej skromny) w pensjach uzupełniany nauką języka francuskiego, historii, geografii, muzyki i kobiecych robót i nauką tańca¹⁷⁴.

¹⁶⁹ E. Orzeszkowa, *Nad Niemnem*, Warszawa 1888. Emilia Korczyńska wiecznie cierpiała na „globus”; zob. B. Prus, *Lalka*, Warszawa 1890. Ciotka Izabeli Łęckiej, Hrabina Karolowa była wiecznie zmęczona.

¹⁷⁰ E. Orzeszkowa, *Kilka słów o kobietach*, Warszawa 1874; zob., K. Hoffmanowa, *O powinnościach kobiet*, t. 1, Warszawa 1849, s. 25; I. Moszczeńska, *Co każda matka swojej dorastającej córce powiedzieć powinna*, Warszawa 1904, s. 8-9.

¹⁷¹ J. Oettinger, *Z dziejów medycyny w Polsce*, Kraków 1902; zob., W. Szumowski, *Historia medycyny*, Warszawa 1994, s. 251.

¹⁷² Na fakt tłumienia potrzeby aktywności ruchowej zaczęto zwracać uwagę już w XVIII w., czego najlepszym przykładem był początek ruchów feministycznych i ich orędowniczki domagające się wychowania fizycznego dla dziewcząt. Stało się ono synonimem postępowej edukacji kobiet.

¹⁷³ Wielu pedagogów zwracało uwagę, że „fizyczna strona wychowania” jest powszechnie zaniedbywana, zwłaszcza jeżeli idzie o płę niewieścię. Toteż „wychowanie dziewcząt dążyć powinno do tego, aby wychowywać je na istoty szlachetne, a przytem fizycznie zdrowe i czerstwe, tak iżby kiedyś mogły podołać swemu powołaniu jako małżonki, matki, gospodyni domu. Następnie wychowanie powinno uzdolnić dziewczęta do tego, ażeby, w razie potrzeby, potrafiły zdobyć sobie własną pracą stanowisko uczciwe i niezależne”. M. Baranowski, *O wychowaniu dziewcząt z uwzględnieniem obecnych stosunków i potrzeb*, Lwów 1889, s. 14.

¹⁷⁴ Według Jana Hulewicza pierwsze dane dotyczące żeńskiego szkolnictwa w Galicji pochodzą z 1852 r. W świetle ówczesnych danych we Lwowie było 8 pensji, w Przemyślu 2 i po jednej w Jarosławiu, Jaśle,

Wychowanie fizyczne kobiet stało się dla społeczeństwa polskiego tematem, który wzbudzał zainteresowanie i dzielił je na dwa obozy – zwolenników i sceptyków. Mimo różnic łączyła ich ciągłość międzypokoleniowego tradycyjnego patrzenia na rolę kobiety spełniającej się jako żona i matka, świadomej obywatelki wychowującej dzieci w duchu narodowych wartości¹⁷⁵. Wzorzec kobiety Polki spopularyzowany przez Klementynę Tańską-Hoffmanową cieszył się społeczną akceptacją i był czymś w rodzaju „ewangelii kobiety polskiej”¹⁷⁶. W dużej mierze był powielany przez całe stulecie i jakkolwiek „jej program zawierał pewne elementy nowatorskie, to celowo był on bardzo ostrożny i tradycyjny, akceptujący aktualne regulacje i ograniczenia prawne oraz wskazania wynikające z religii chrześcijańskiej, jak również polskie obyczaje i przyzwyczajenia społeczne (m.in. patriarchyzm)”¹⁷⁷, czego najlepszym przykładem była kwestia aktywności ruchowej. Zwracała uwagę, iż „Świeże powietrze i umiarkowane poruszenia utrzymują nas (kobiety-P.M.) także w zdrowiu. Powszechnie więcej bywa chorób w zimie niż w lecie, a to dla braku wolnego powietrza, i mniej częstego ruchu ciała. Kiedy Bóg stwarzał człowieka, niebo dachem jego było, a duszę równie jak ciało, przeznaczył do czynności. W dni piękne parę godzin, w niepogodne choć chwil kilka, oddychaj świeżym powietrzem; niech codziennie okno w twoim pokoju przynajmniej na pół godziny otwartem będzie. Strzeż się gnuśnej opieszałości, nieczynności, trudnij się, chodź, biegaj, ile możesz! Jest jednak jedna agitacja, której z umiarkowaniem używaj, bo najszkodliwsze może mieć skutki. Tern bardziej cię o ostrożność upominam, iż wiem, jak wielkie masz w niej upodobanie; domyślisz się łatwo, że mówię o tańcu. Niejedna kobieta drogo opłaciła ten gust niebezpieczny. Nie zabraniam ja tańca; znajduję owszem, że dla młodzieży jest miłą, i niejako użyteczną zabawą; nadaje ciału ruch przyjemny, zręczniejszą czyni młodą osobę, układa jej postać, i w zimie szczególnie, kiedy nie można mieć tyle poruszenia jak w lecie, umiarkowanie użyty, do zdrowia nawet dopomaga; jego tylko nadużycie staje się szkodliwym; osobliwie zaś zaziębienie po tańcu bywa nader niebezpieczne”¹⁷⁸.

Stanisławowie, Samborze i Tarnowie. J. Hulewicz, *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX*, Kraków 1939, s. 110.

¹⁷⁵ J. Falkowska, *Ambasadorki wychowania. Poglądy pedagogiczne polskich kobiet w II połowie XIX wieku i początkach XX wieku*, Toruń 2018.

¹⁷⁶ Określenie Elizy Orzechowskiej na porady wychowawcze kobiet Tańskiej. Zob. E. Orzeszkowa, *Publicystyka społeczna*, t. 1, Kraków 2005, s. 612.

¹⁷⁷ M. Stankiewicz-Kopeć, *Wzór osobowy kobiety polskiej okresu niewoli politycznej. Wokół 'Pamiętki po dobrej matce' Klementyny z Tańskich-Hoffmanowej*, „Perspektywy Kultury”, 2021, nr 34, s. 73.

¹⁷⁸ K. Tańska-Hoffmanowa, *Pamiętka po dobrej matce czyli ostatnie jej rady dla córki. Przez młodą Polkę*, Warszawa 1862, s. 22-23. Na niebezpieczeństwo przeziębienia związane z tańcem zwracano uwagę przez cały XIX w. Zob.: *O tańcu*, „Przewodnik Higieniczny”, 1889, nr 1, s. 12-14; J. Stella-Sawicki, *Hygiena pań*, Warszawa 1907, s. 88.

A zatem jej poglądy były zbieżne z ówczesnymi opiniami medycznymi¹⁷⁹. W propagowanym wzorze kobiety Polki, opracowanym na trudne czasy niewoli politycznej, statecznej matrony, opiekunki ogniska domowego, zapobiegliwej gospodyni, oddanej żony, matki wychowującej dzieci w duchu narodowym, aktywność ruchowa nie wydawała się być najważniejsza, co oczywiście było błędnym myśleniem ze szkodą dla kondycji zdrowotnej Polek oraz ich potomstwa¹⁸⁰. Zdrowie było jednym z ważniejszych czynników przetrwania tożsamości narodowej. Wprawdzie było ono łączone z aktywnością ruchową, ale bardzo ogólnie, żeby nie powiedzieć bardzo górnolotnie w myśl opinii „A cóż świętszego jak ta miłość macierzyńska”¹⁸¹ zwracając uwagę opinii publicznej, że zdrowie potomstwa zależy od zdrowia matek. Tradycyjnie, macierzyństwo w drugiej kolejności uroda były przesłankami decydującymi o doborze ćwiczeń gimnastycznych. Niezmiennie, nadal za właściwe uważano taniec, spacerowanie oraz proste (bardziej statyczne) gry ruchowe. Te były akceptowane. Natomiast ćwiczenia gimnastyczne nazwijmy je nowoczesnego typu, czyli będące składowymi systemów gimnastycznych, jak i zyskujące na popularności sportowe aktywności wymagały zrozumienia decydującego o ich aprobacji. Z tym były spore trudności¹⁸². Akceptacja dla współczesnego wychowania fizycznego nastąpiła dopiero po I wojnie światowej.

Przełomem w konserwatywnym poglądzie o wychowaniu fizycznym kobiet był wybuch I wojny światowej i jego ekonomiczno-społeczne konsekwencje. Póki co, do kwestii ćwiczeń fizycznych niewiast podchodzono bardzo ostrożnie. Wedle najnowszych trendów uczennice szkół ludowych w wykazie ćwiczeń gimnastycznych mogły wykonywać przede wszystkim ćwiczenia wolne i w rzędzie, z ćwiczeń z przyborami ćwiczenia z laskami, obręczami oraz wywijadłem (skakanka- P.M.). Z ćwiczeń na

¹⁷⁹ Przykładowo: lekarz Karol Kaczkowski dowodził, iż „kobieta nie w trudnych ćwiczeniach gimnastycznych siłę swą i zręczność rozwijać powinna, lecz w tańcu i na przechadzkach”. Zob. K. Kaczkowski, *Lekcje higieny czyli nauki zachowania zdrowia wydane w liceum wołyńskim*, Lwów 1833, s. 12-13.

¹⁸⁰ Zob. B. Skalkowski, *Sprawa fizycznego wychowania i kształcenia przyszłych matek*, „Przewodnik Higieniczny”, 1892, nr 4, s. 128, „Przewodnik Higieniczny”, 1890, nr 10, s. 257-259.

¹⁸¹ „Przyjaciel Domowy”, 1857, nr 8, s. 60.

¹⁸² Propagując wychowanie fizyczne nade często odwoływano się do konieczności jego reformy w myśl ówczesnej wiedzy „fizjologii i higieny”. Pisano: „Nadewszystko nie zaczynamy z dziećmi nauki za wcześnie, najwcześniej w 7. roku; dozwalamy dziewczętom dostatecznie ruchu i zabawy na wolnym powietrzu; hartujemy rozsądnie ich ciało. Po rozpoczęciu nauki unikajmy starannie przeciążenia pracą umysłową, a dostarczajmy stosownego wypoczynku, powietrza i ruchu. Zbawiennie wpływa krzątanie się dziewczątek około zajęć domowych, niemniej gimnastyka, zastosowana do płci i wieku, racjonalnie udzielana. Szczególnie ogólnego i starannego czuwania wymaga okres dojrzewania u dziewcząt, a błędy wychowania, w tym okresie popełniane, nader zgubne mają następstwa”. Ten fragment, autorstwa opiniotwórczego Mieczysława Baranowskiego, orędownika postępowej edukacji, dowodzi jednoznacznie, że kwestie wychowania fizycznego dziewcząt były dosyć trudnym tematem. M. Baranowski, *O wychowaniu dziewcząt...*, op. cit., s. 15.

przyrządach dziewczęta mogły wykonywać ćwiczenia równoważne, ćwiczenia przy drabinkach oraz kółkach. Należało unikać wszelkich przewrotek oraz ćwiczeń, które mogłyby obrażać skromność kobiet¹⁸³. Z perspektywy współczesnej przywołane poglądy wywołują uśmiech, w przeszłości miały duże znaczenie. Ich ilustracją może być fragment artykułu dotyczącego treści programowej gimnastyki dziewcząt. Otóż „Wysokie zginania kolan, rozkroki, wywijanie na drążku, wymyki, siadanie na wysokich poręczach, na konia, zeskakiwanie z trampoliny i innego tego rodzaju ćwiczenia uchylili się stanowczo z gimnastyki dziewcząt. Niemniej unikać należy wszystkiego tego co podrażnia płciowo i ku sprośnym myślom prowadzi np.: huśtanie się w zwieszeniu należy uznać za niestosowne. Należy dobierać ćwiczenia zgodnie z prawami obyczajności i przyzwoitości”¹⁸⁴.

W efekcie ustawy szkolnej z dnia 2 lutego 1885 r. gimnastyka przestała być przedmiotem obowiązkowym w galicyjskich szkołach ludowych dla dziewcząt, co więcej przestała być przedmiotem nadobowiązkowym aż do roku 1890¹⁸⁵. Ponadto w tekście ustawy zapisano, że: „dla dziewcząt nauka stosować się będzie do właściwych tej płci potrzeb i usposobień przyszłego jej stanowiska w rodzinie, uwzględniając przede wszystkim potrzeby rozleglejszego wykształcenia ogólnego, a nie spuszczając z oka praktycznych także potrzeb”¹⁸⁶. Dla dziewcząt miały być zatem prowadzone zajęcia z zakresu gospodarstwa domowego i robót kobiecych, zaś „higiena będzie wykładana w sposób ile możliwości wyczerpujący”¹⁸⁷.

W XIX wiecznych szkołach zwracano szczególną uwagę na rozwój umysłowy ucznia, nieco mniejszą na jego rozwój fizyczny, co było ogólnoeuropejską tendencją¹⁸⁸. W wielu krajach Europy zauważono, że słaby rozwój fizyczny ucznia spowodowany jest siedzącym trybem nauki oraz zbyt dużym obciążeniem umysłowym młodzieży szkolnej. Zapobiec temu miała wprowadzona do szkół gimnastyka, sporty i zabawy ruchowe na

¹⁸³ *Plan naukowy szkół czteroklasowych z 15.05.1875*, [w:] *Zbiór najważniejszych okólników i rozporządzeń RSK*, t. 1, Lwów 1889, s. 85-87.

¹⁸⁴ J. Oechsler, *Zasady w wyborze ćwiczeń ciała dla dziewcząt*, „Przewodnik Gimnastyczny Sokół”, 1883, nr 2, cytowane za E. Kałamaacka, op. cit., s. 155.

¹⁸⁵ R. Wasztyl, *Wychowanie fizyczne i sport w Krakowie w latach 1773 – 1890*, wydawnictwo monograficzne nr 60, Kraków 1993, s. 108-109.

¹⁸⁶ *Dziennik ustaw i rozporządzeń...*, Rok 1885, cz. 8, s. 88-89. Na mocy ustawy powołano sześć szkół wydziałowych żeńskich: we Lwowie, Krakowie, Tarnowie, Rzeszowie, Stanisławowie, Tarnopolu, potem powstawały kolejne.

¹⁸⁷ *Ibidem*, s. 90.

¹⁸⁸ Na ten problem zwracano uwagę w wielu krajach Europy. We Francji był poruszony między innymi przez Pierre de Coubertin, który przeciążenie nauką wykorzystał do promowania idei sportu olimpijskiego. P. de Coubertin, *Przeciążenie* [w:] *Pierre de Coubertin Przemówienia. Pisma różne i listy*, Warszawa 1994, s. 9-13.

wolnym powietrzu, praca fizyczna w warsztatach oraz skauting¹⁸⁹. Ordynacja aktywności ruchowej w tarnowskich szkołach dokonywała się sukcesywnie i była ściśle powiązana z rozwojem organizacyjnym szkół żeńskich, możliwościami infrastruktury oraz kadrami nauczycielską. Dzieje tarnowskich szkół żeńskich mają dosyć zawiłą historię, której opis następcza pewne trudności. Otóż pojawiały się, działały stosunkowo krótko; zniemacka kończyły działalność; reaktywowały się; zmieniały nazwy oraz miejsce lokalizacji – to najkrótszy, ale najbardziej trafny opis dziejów owych szkół.

Analizując dane zawarte w tabeli, należy stwierdzić, iż szkolnictwo żeńskie rozwijało się niezbyt dynamicznie, a liczba szkół niespecjalnie duża. Skromna liczba szkół była pochodną świadomości, a raczej nieświadomości tarnowian. W 1890 r. liczba analfabetów w mieście stanowiła około 62% ogółu ludności¹⁹⁰. Ten problem (antybodziec postępu) i próba jego rozwiązania przyczynił się do powstawania nowych szkół oraz budowy nowych gmachów szkolnych, co nastąpiło dopiero w początkach XX wieku.

¹⁸⁹ S. Możdżeń, *Reformy szkoły średniej w Galicji w latach 1884 – 1914*, Kielce 1998, s. 218.

¹⁹⁰ K. Zamorski, *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857-1910*, red. H. Madurowicz-Urbańska, Kraków – Warszawa 1989, s. 33-34.

Tabela 4. Rozwój szkolnictwa średniego w Tarnowie w latach 1870 – 1914

Lata	Liczba szkół średnich	Nazwy i rodzaj szkół średnich	Lata działalności ¹⁹¹
1870 - 1879	2	<ul style="list-style-type: none"> • Gimnazjum w Tarnowie • Gimnazjum Żeńskie¹⁹² 	1784 – 1914 1872 – b.d. ¹⁹³
1880 - 1889	1	<ul style="list-style-type: none"> • Gimnazjum w Tarnowie 	1784 – 1914
1890 - 1899	2	<ul style="list-style-type: none"> • Gimnazjum w Tarnowie • Wyższa Szkoła Realna 	1784 – 1914 1897 – 1914
1900 - 1909	3	<ul style="list-style-type: none"> • Gimnazjum w Tarnowie • Wyższa Szkoła Realna • II Gimnazjum w Tarnowie 	1784 – 1914 1897 – 1914 1903 – 1914
1910 - 1914	6	<ul style="list-style-type: none"> • Gimnazjum w Tarnowie • Wyższa Szkoła Realna • II Gimnazjum w Tarnowie • Liceum Żeńskie Sióstr Urszulanek • Prywatne Gimnazjum Realne Żeńskie • Gimnazjum Realne Sióstr Urszulanek 	1784 – 1914 1897 – 1914 1903 – 1914 1904 – 1916 ¹⁹⁴ 1909 – 1914 1911 – 1916

Źródło: opracowanie tabeli własne na podstawie danych zawartych w: *Sprawozdanie Dyrekcji Wyższej Szkoły Żeńskiej w Tarnowie za rok 1875*, Tarnów 1876; F. Kiryk, Z. Ruta (red.): *Tarnów. Dzieje Miasta i regionu*, t. 2, Tarnów 1983; A. Rogozińska, *Szkoły Sióstr Urszulanek w Tarnowie w latach 1877–1953*, Lublin 2002.

Koniec XIX i początek XX wieku to okres dużego rozkwitu zainteresowań sprawami wychowania, szkolnictwem, jego kierunkiem, ustrojem i metodami nauczania. To również pojawienie się w Europie nowych prądów pedagogicznych, które dążyły do

¹⁹¹ Przyjmujemy za koniec działalności szkoły wybuch I wojny światowej. Część gmachów szkolnych została zniszczona podczas działań wojennych, natomiast inne zostały przemianowane na: koszary, magazyny wojskowe oraz szpitale.

¹⁹² F. Habura, *Bronisław Trzaskowski – jego żywot i dzieła*, Lwów 1907, s. 26.

¹⁹³ Dokładnej daty zlikwidowania tej szkoły nie da się ustalić z powodu braku materiałów źródłowych.

¹⁹⁴ Budynek szkolny przekazano na szpital Czerwonego Krzyża dopiero w roku 1916; por. *Sprawozdanie dyrekcji Prywatnego Żeńskiego Gimnazjum Realnego, Liceum i 4-klasowej Szkoły Pospolitej PP. Urszulanek w Tarnowie za rok szkolny 1915/1916*, Tarnów 1917, s. 10.

zmiany programu szkoły średniej¹⁹⁵. Szerszą uwagą zaczęto kierować na higienę oraz wychowanie fizyczne uczniów. Jednak galicyjskie szkoły średnie zdaje się nie dostrzegały zachodzących zmian i w dalszym ciągu działały w oparciu o rozporządzenie Ministerstwa Wyznań i Oświecenia z dnia 15 września 1849 roku¹⁹⁶. Pozwalało ono na wprowadzenie do szkół średnich gimnastyki w formie przedmiotu nadobowiązkowego¹⁹⁷. W związku z tym przedmiot ten nie cieszył się dużą popularnością wśród młodzieży, zwłaszcza że uczniowie musieli sami opłacać udział w tych nadobowiązkowych zajęciach. W rezultacie tego łącznie na gimnastykę w galicyjskich szkołach średnich uczęszczało zaledwie 34,7% ogółu uczniów¹⁹⁸. Taki stan taki miał miejsce do dnia 28 października 1871 roku. W tym bowiem roku RSK przyznała oddzielne wynagrodzenie za prowadzenie przedmiotów nadobowiązkowych w szkołach średnich Galicji. Wynikiem tej decyzji było zaniechanie pobierania opłat od uczniów biorących udział w zajęciach gimnastyki¹⁹⁹.

Gimnazjum żeńskie

Początki szkolnego wychowania fizycznego związane są z Gimnazjum żeńskim, które funkcjonowało pod nazwą „Wyższa Szkoła Żeńska”²⁰⁰. Ta placówka oświatowa powstała w 1869 r. z inicjatywy Towarzystwa Pedagogicznego²⁰¹, i pod którego patronatem działała, była wyrazem nowoczesnego podejścia do edukacji kobiet, bowiem jak zauważył zasłużony dla tarnowskiej oświaty Bronisław Trzaskowski „ani same rodziny ani zakłady prywatne nie mogą w ogólności dać córkom naszym tego wychowania, jakie przyszłe żony, matki, gospodynie i obywatelki w dzisiejszym stanie społeczności naszej mieć powinny”²⁰². Ponadto powinny być tak wychowane, by w razie potrzeby zapewnić sobie

¹⁹⁵ S. Możdżeń, *Reformy szkoły średniej w Galicji w latach 1884 – 1914*, Kielce 1989, s. 217, zob. S. Możdżeń, *Ustrój szkoły średniej w Galicji i próby jego modernizacji w latach 1848 – 1884*, Wrocław 1974, s. 140-145.

¹⁹⁶ K. Missona, M. Janelli, *Zbiór ustaw i rozporządzeń odnoszących się do szkół średnich w Galicji*, t. 1, z. 1, Lwów 1914, s. 4.

¹⁹⁷ Ibidem, s. 10.

¹⁹⁸ S. Możdżeń, *Ustrój szkoły średniej...*, op. cit., s. 137.

¹⁹⁹ *Sprawozdanie Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich w latach szkolnych 1872–1874*, Lwów 1874, s. 30 i 38, „...za udzielanie nauki przedmiotów nadobowiązkowych ustanawia się renumeracje z funduszu naukowego, wskutek tego mają nadal ustać wszelkie datki uczniów na ten cel”.

²⁰⁰ Nazwa szkół jest nieco myląca, albowiem w istocie swej były to szkoły ponadelementarne, o charakterze ogólnokształcącym i nauka w nich trwała od 3 do 5 klas.

²⁰¹ D. Grabowska-Pieńkosz, *Towarzystwo pedagogiczne (1868-1906) wobec edukacji kobiet w zaborze austriackim*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 2019, nr 1-2, s. 101-114.

²⁰² B. Trzaskowski, *W sprawie szkół żeńskich*, „Szkoła”, 1868, nr 29, s. 307.

niezależność finansową²⁰³. To postępowe myślenie i pozytywne profeministyczne podejście zaowocowało organizacją szkolnictwa żeńskiego. Pomysł utworzenia szkoły pojawił się wśród awangardy nauczycieli tarnowskich. Inicjatorem zamiaru był nauczyciel Wacław Zawadil, który do realizacji zamiaru pozyskał Franciszka Haburę, prezesa oddziału Towarzystwa Pedagogicznego i dyrektora tamtejszego gimnazjum oraz bliskiego współpracownika B. Trzaskowskiego. Projekt uzyskał akceptację Rady Szkolnej Krajowej, co było ze wszech miar słuszne, albowiem w Galicji zaczął być odczuwalny brak szkół ponadelementarnych kształcących dziewczęta, czego potwierdzeniem była liczba zapisanych uczennic (198) w roku 1869/70, inicjującym działalność placówki. Nauka odbywała się na dwie zmiany, czyli przed południem i popołudniu. Jak podaje, powołując się na zachowane źródła, W. Łoziński w godzinach popołudniowych odbywały się lekcje gimnastyki w wymiarze 2 godzin tygodniowo²⁰⁴. Co było treścią zajęć? Kto uczył? Gdzie odbywały się lekcje? To pytania, które pozostają bez odpowiedzi. Źródła milczą na ten temat. Brak informacji, to też informacja. Można ją interpretować na dwa sposoby. Pierwszy, oczywisty – nie było lekcji gimnastyki. Drugi, może nazbyt śmiały, jakieś lekcje się odbywały. Zważywszy, że były to początki, to mogły występować różne trudności natury programowej, organizacyjnej, czy kadrowej.

Jak słusznie zauważył Zygmunt Sawczyński w 1879 r., iż „nie idzie jednak zatem, żeby w kraju naszym nie było przeświadczenia o zbawiennym gimnastyki wpływie na fizyczny i umysłowy uczącej się młodzieży rozwój. Już bowiem od lat 40 istnieją w kraju prywatne zakłady gimnastyczne, w których i młodzież szkolna pobierała i pobiera naukę, zatem i niejeden z dzisiejszych nauczycieli ludowych z tej nauki korzystał. Wreszcie i o tem wspomnieć nie zawadzi, że rozpowszechniające się po miastach naszych straże pożarne, przyczyniają się także do rozpowszechnienia przeświadczenia o ważności ćwiczeń gimnastycznych”²⁰⁵. Ten fragment nader dobitnie ukazuje, że początki gimnastyki szkolnej w Tarnowie, tak jak i w całej Galicji oparte były na entuzjastach i samoukach, którzy we własnym zakresie przyswajali potrzebną wiedzę, zanim pojawiły się możliwości uzyskania kwalifikacji.

Zasób wiadomości dotyczący gimnastyki czerpano głównie z prasy obcojęzycznej, tłumaczonej na język polski, a następnie publikowanej w prasie pedagogicznej oraz

²⁰³ Nader trafnie ujął to M. Baranowski, który apelował, aby wychowanie umożliwiło „uzdolnić dziewczęta do tego, żeby w razie potrzeby potrafiły zdobyć sobie własną pracą stanowisko uczciwe i niezależne”. M. Baranowski, *O wychowaniu dziewcząt...*, op. cit., s. 14.

²⁰⁴ W. Łoziński..., op. cit., s. 22.

²⁰⁵ Zob. Z. Sawczyński, przedmowa, s. IV.

w postaci podręczników o charakterze wademekum²⁰⁶. Równie cenne były wyjazdy zagraniczne będące rekonesansem, często inspirującym do tworzenia nowych rozwiązań lub przenoszącym obce wzory. Jeżeli idzie o gimnastykę dziewcząt, to takim przykładem może być nauczycielka związana z Towarzystwem Pedagogicznym, Antonina Machczyńska, która stała się orędowniczką kobiecej edukacji w Galicji. Ta przyszła nauczycielka gimnastyki w Tarnowie, wzorowała się na zakładzie „wychowania panien w Wiedniu”. W sposób ostrożny i dosyć zawoalowany zwracała uwagę, że „Pośród nauk i zajęć szkolnych zdarzają się małe przerwy, chwile wolne, które konieczne obrócić należy na spoczynek i zabawę wychowanic. Nie żałujmy im godzinki swobodnej, co odrywając je od ławki, od książki, daje im wolność chwilową. Najlepszą rozrywką w tym razie zdaje mi się przechadzka w ogrodzie; niech prosto z klasy wybiegają na ogród odbywając tam różne ćwiczenia fizyczne i naukowe; a kiedyć ruch i powietrze świeże tak potrzebne są ich zdrowiu, niech ich używają w obrębie szkoły, unikając tych szeregowych spacerów przez miasto, zwracających uwagę przechodniów. W cieniu niech rosną młode kwiatki; po co im przestrzeń miasta, tłumy i gwaru? Im dłużej w ciszy, tym lepiej. W czasie zimna, niepogody mogą grać, śpiewać, urządzać między sobą koncerty, brać lekcje tańca, układać obrazy, czerpane ze znanych arcydzieł; wreszcie tysiączny jest sposób zabawiania młodych dziewcząt tak, aby rozrywka ich łączyła się z korzyścią”²⁰⁷.

Wydaje się, że ćwiczenia gimnastyczne nie były łatwym tematem dla jej pionierów. Wnikliwa analiza treści, która jest bardzo ogólna, pozwala wysnuć wniosek, że propagatorzy, albo nie mieli należytej wiedzy, albo nie potrafili wyartykułować najistotniejszą argumentację pro ruchową. Nie można też pominąć powszechnie utrzymującego się ambiwalentnego stosunku do cielesności, będącego pokłosiem średniowiecznej abnegacji cielesności. Ciało było sferą bardzo intymną. Nie było wystawiane na widok publiczny. Siłą rzeczy ćwiczenia gimnastyczne dla dziewcząt również powinny odbywać się w zaciszu. Tak też było. Stąd o początkach gimnastyki w Tarnowie nie wiemy zbyt dużo, zwłaszcza jeżeli idzie o stronę metodyczną zajęć. Nie wiemy kto prowadził te pierwsze lekcje, które jak można przypuszczać cechowały się nieporadnością tak uczennic, jak i pedagoga. Jedyne, co wiemy, to, że jakaś forma zajęć

²⁰⁶ F. Calistus, *Łyżwiarstwo. Podręcznik systematyczny, niezbędny dla każdego pragnącego w krótkim czasie nauczyć się ślizgać lub wydoskonalić w sztuce łyżwiarskiej*, Warszawa 1891; *Sport Łyżwiarski z 8 rycinami w tekście*, napisał B., wyd. 1, Lwów – Złoczów 1910; E. Cenar, *Ćwiczenia w sztucznym ślizganiu się na łyżwach*, streszczone według niemieckiego wydania *Spuren auf dem Eise*, Lwów 1908.

²⁰⁷ A. Machczyńska, *Młoda nauczycielka. Dziełko poświęcone zakładom wychowania płci żeńskiej*, Poznań 1863, s. 71.

gimnastycznych miała miejsce. Jak można sądzić ćwiczenia były dostosowane do możliwości lokalowych szkoły. A te były raczej skromne. Zajęcia odbywały się albo w sali lekcyjnej, albo w pomieszczeniach piwnicznych, czasem na świeżym powietrzu.

Szkoła pomału rozwijała swą działalność. Do jej rozwoju przyczynił się dyrektora męskiego gimnazjum Bronisława Trzaskowskiego oraz Towarzystwa Pedagogicznego, pod którego patronatem działała. Gimnazjum, funkcjonowało na podstawie statutu zatwierdzonego przez Radę Szkolną Krajową w dniu 2 września 1872 r. Sprawy aktywności ruchowej przybrały pozytywny obrót od kiedy w szkole pojawił się Przybyłkiewicz, który stał się głównym nauczycielem wychowania fizycznego w Tarnowie. Warto nadmienić, że podjął on ścisłą współpracę z fizykiem miejskim dr Józefem Cyrylem Starkelem, sprawującym opiekę medyczną nad uczennicami.

Warunki w szkołach do prowadzenia zajęć były bardzo trudne. Sale lekcyjne były małe, niskie i nie spełniały podstawowych przepisów sanitarno-higienicznych. Nie sposób było prowadzić w nich zajęcia ruchowe. Z względu na złe warunki dyrektor szkoły zawieszal zajęcia z gimnastyki lub „zwalniał nauczycielkę z obowiązku prowadzenia zajęć” świadczyć o tym może wypadek jaki przeszła nauczycielka podczas prowadzenia gimnastyki w klasie. Donosiła o tym tarnowska „Unia”

„...w szkole wydziałowej żeńskiej wydarzył się 31 października bardzo smutny wypadek. Nauczycielka M. C. ucząc dzieci gimnastyki w sieni, bo nie ma odpowiedniej sali, chcąc, by ją dzieci mogły dobrze widzieć, stanęła na progu, a podskoczywszy tak silnie się uderzyła w głowę, iż na miejscu padła zemdlona. Jaki stan obecnie jej zdrowia, nie wiadomo nam. Tyle tylko wiemy, iż w pierwszej chwili obstawiono ją pijawkami. Komuż przyczynę tego smutnego wypadku przypisać? Najpierw szkoły nie ma, a mimo to spędzają dziatwę do niskich lochów, by tam fizycznie ją rujnować. Czyż wiedzą u kobiet jest dla narodów pożyteczniejsza, czy zdrowie? Następnie, jeżeli nie ma sali gimnastycznej, jeżeli brak wszelkich przyrządów, po cóż zmuszać nauczycielki do łamań akrobatycznych i to po ławkach lub stoliku bo nie można się nawet po sali przejść swobodnie, cóż dopiero skakać...”²⁰⁸.

Sprawą kształcenia dziewcząt na poziomie średnim zajęto się stosunkowo późno, bo dopiero na początku XX wieku, powołując do życia szkoły średnie zwane liceami. Szkoły te zaczęły powstawać przy zgromadzeniach zakonnych. Zasadniczym ich celem obok

²⁰⁸ „Unia”, 1882, nr 12, s. 5.

zapewnienia ogólnego wykształcenia, było przygotowanie absolwentek do studiów wyższych²⁰⁹.

W roku szkolnym 1904/1905 w Galicji działało 9 szkół typu licealnego. Początkowo cieszyły się dużym powodzeniem. Powoli jednak zaczęła rosnać liczba realnych gimnazjów żeńskich, które zaczęły wypierać licea. Poziom tych szkół miał być wyższy od poziomu szkół wydziałowych²¹⁰. Pierwszą taką szkołę średnią ogólnokształcącą zorganizowały siostry urszulanki w 1904 r., które stały się pionierkami szkolnego wychowania fizycznego tarnowskich uczennic.

Liceum oraz Gimnazjum Realne Żeńskie Sióstr Urszulanek w Tarnowie

Geneza i rozwój pierwszych placówek urszulańskich na ziemiach polskich były związane niewątpliwie z potrzebą organizowania zakładów kształcących dla dziewcząt. Sprawie szkolnictwa żeńskiego w tym czasie przysłużyły się szczególnie ruchy emancypacyjne kobiet, które były głównym bodźcem dla dostosowania szkół żeńskich do potrzeb nauczania²¹¹.

Tabela 5. Liczba uczennic w galicyjskich szkołach średnich ogólnokształcących w latach 1902/1903 – 1911/1912

Rok szkolny	Gimnazja			Licea		
	Szkoły	Uczennice	Przeciętna	Szkoły	Uczennice	Przeciętna
1902/03	4	286	72	6	96	16
1903/04	4	382	96	9	377	42
1904/05	5	536	107	9	580	64
1905/06	7	732	105	10	727	73
1906/07	8	1040	130	11	948	86
1907/08	8	1305	163	11	1095	100
1908/09	8	1511	189	12	1195	100
1909/10	10	1784	178	12	1318	110
1910/11	13	1949	150	12	1312	109
1911/12	21	2630	125	11	1189	108

Źródło: *Sprawozdania Rady Szkolnej Krajowej za lata 1902/1903–1911/1912*, Lwów 1904 – 1913, s. 24.

²⁰⁹ B. Czajacka, *Szkoły klasztorne żeńskie w Galicji w latach 1867 – 1914*, Kraków 1984, s. 259.

²¹⁰ *Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych. Sprawy szkolne*, t. 4, oprac. J. Piwocki, Lwów 1913, s. 333.

²¹¹ A. Rogozińska, *Szkoły Sióstr...*, op.cit., s. 5.

Szkoły sióstr urszulanek w Tarnowie powstały w okresie przełomowym dla szkolnictwa żeńskiego w Galicji. Były one zakładami prywatnymi, jednak od początku posiadały prawa publiczne. Urszulanki w Tarnowie prowadziły: przedszkole, szkoły elementarne, szkoły średnie ogólnokształcące (liceum i gimnazjum) oraz zawodowe (seminarium nauczycielskie). Z nauki w tych szkołach korzystała młodzież żeńska.

Wyższa Szkoła Wydziałowa ośmioklasowa istniała od roku 1881²¹² do roku 1904. Wtedy właśnie rozpoczął się stopniowy proces jej przekształcania w liceum sześcioklasowe²¹³. Prawa publiczne uzyskało ono dnia 8 grudnia 1907 roku, a zezwolenie na prowadzenie egzaminów i wydawanie świadectw dojrzałości dnia 3 maja 1909 roku²¹⁴. Świadectwo ukończenia liceum uprawniało absolwentki do podejmowania studiów wyższych w charakterze słuchaczek nadzwyczajnych na wydziałach lekarskim i filozoficznym uczelni krajowych²¹⁵.

Popularność gimnazjów żeńskich wzrosła zwłaszcza po 1909 r., dzięki utworzeniu przez Ministerstwo Wyznań i Oświecenia nowego typu szkoły – gimnazjum realnego. Miało ono charakter pośredni między gimnazjum humanistycznym a szkołą realną. Najważniejsze jednak, że po zdaniu egzaminu dojrzałości otwierało wstęp na wyższe uczelnie. W oparciu o rozporządzenie Ministerstwa Wyznań i Oświecenia z dnia 2 sierpnia 1911 r.²¹⁶ tarnowskie urszulanki w roku szkolnym 1911/1912 zaczęły prowadzić równoległe z liceum Realne Gimnazjum Żeńskie²¹⁷.

W prywatnym żeńskim liceum i gimnazjum realnym PP Urszulanek gimnastyka oraz gry i zabawy były prowadzone według planu nauki z dnia 11 grudnia 1900 roku²¹⁸. Plan ten uległ zmianie reskrytem z dnia 15 listopada 1913 r. Lekcje wychowania fizycznego miały charakter nadobowiązkowy i odbywały się w sali, będącej własnością sióstr urszulanek, która mieściła się na parterze w głównym budynku przy ul. Ogrodowej. Zajęcia z gimnastyki, z gier i zabaw – zarówno w liceum jak i w gimnazjum – prowadziła Anna Śmiechowska. W roku szkolnym 1912/13 spośród 103 uczennic liceum na zajęcia gimnastyki uczęszczało 55, co stanowiło 53,4% ich ogólnej liczby²¹⁹. W tym

²¹² Reskrypt z dnia 12 września 1881 r. zezwalający na przekształcenie szkoły 6-klasowej na 8-klasową, prośba do C.K. Rady Szkolnej Krajowej o zezwolenie na zmianę. L. 11 rkps., Archiwum Państwowe w Krakowie, oddział w Tarnowie, A. II – 2.

²¹³ Dziennik Urzędowy Rady Szkolnej Krajowej z 7.09.1904, nr 22, s. 415.

²¹⁴ *Sprawozdanie Dyrekcji Prywatnego Liceum i Gimnazjum Realnego PP. Urszulanek w Tarnowie za rok szkolny 1912/13*, Tarnów 1913, s. 33.

²¹⁵ B. Czajeczka, *Szkoły klasztorne...*, op. cit., s. 261.

²¹⁶ *Sprawozdanie Dyrekcji...*, op. cit., s. 68.

²¹⁷ *Sprawozdanie Rady Szkolnej Krajowej za rok szkolny 1911/1912*, Lwów 1913, s. 7.

²¹⁸ *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań i Oświecenia*, Lwów 1900, nr 65, L. 34551.

²¹⁹ *Sprawozdanie Dyrekcji...*, op. cit., s. 38.

samym roku na wyżej wymienione zajęcia uczęszczały wszystkie uczennice gimnazjum. Już w następnym roku w sprawozdaniu dyrektora czytamy, że na 92 uczennice na zajęcia uczęszczało tylko 19, co stanowiło 20,6% ogólnego stanu. Reszta uczennic wybrała roboty ręczne (60), śpiew (58), muzykę (44). Tak jak w poprzednim roku szkolnym, na zajęcia z gimnastyki uczęszczały wszystkie uczennice gimnazjum²²⁰. Jak można przeczytać w sprawozdaniu dyrekcji za rok szkolny 1912/1913, „uczennice liceum chętnie uczęszczały nadobowiązkowo na naukę gimnastyki, która odbywała się we własnej sali gimnastycznej, wystarczająco wyposażonej w przyrządy przede wszystkim szwedzkie. Nauka gier i zabaw odbywała się przeważnie na boisku szkolnym”²²¹.

Kompleks klasztorny, będący własnością zgromadzenia sióstr urszulanek, oprócz okazałej, jak na owe czasy, sali gimnastycznej, posiadał również: dwie sale rekreacyjne, piękny ogród, obok którego znajdował się plac do *lawn tenisa* oraz dwa boiska sportowe²²². Dbając o zdrowie i sprawność fizyczną swoich wychowanek nauczyciele oraz siostry pomagali w organizowaniu wycieczek szkolnych: „podczas pięknych i pogodnych dni urządzają uczennice wycieczki w okolice miasta pod kierunkiem nauczycielek. Dalsze wycieczki planuje się z pewną, a nawet konieczną ostrożnością – z powodu, iż panienki w ogólności są mniej wytrzymałe w znoszeniu znaczniejszych trudów i niewygód w czasie wycieczek, a ponadto są więcej wrażliwe na połączone z większą wycieczką częste nagłe zmiany atmosferyczne”²²³. Wszystkie uczennice liceum i gimnazjum realnego były pod stałą opieką lekarza miejskiego, dra Józefa Walczyńskiego, który stwierdzał, że stan fizyczny uczennic jest „bardzo pomyślny”.

Wybuch wojny znacznie zahamował dalszy rozwój zakładu urszulanek. Jak wskazano na początku, większość szkół zmieniła swoje pierwotne przeznaczenie i stała się szpitalami, magazynami bądź koszarami. Ten los spotkał również budynki urszulanek, które zaadaptowano na szpital Czerwonego Krzyża.

²²⁰ *Sprawozdanie Dyrekcji Prywatnego Liceum i Gimnazjum Realnego PP. Urszulanek w Tarnowie za rok szkolny 1913/14*. Tarnów 1914, s. 56.

²²¹ *Sprawozdanie Dyrekcji...*, op. cit., „do użytku uczennic oddano dobrze urządzone *lawn tenisa* w ogrodzie szkolnym”, s. 36.

²²² Podanie o subwencję zawiera opis kompleksu budynków, por. Archiwum Narodowe w Krakowie, oddział w Tarnowie, AT. Sz. B. II – 6.

²²³ *Sprawozdanie Dyrekcji...*, op. cit., s. 36.

II Prywatne Realne Gimnazjum Żeńskie w Tarnowie

Pierwsza szkoła żeńska powstała w Tarnowie pod patronatem Towarzystwa Pedagogicznego, z inicjatywy dyrektora gimnazjum męskiego Bronisława Trzaskowskiego. Statut zakładu o nazwie „Wyższa Szkoła Żeńska” – pięcioklasowa zatwierdziła Rada Szkolna Krajowa rozporządzeniem z dnia 2.09.1872 r.²²⁴. Nauczycielami w tej szkole byli najlepsi pedagodzy, jacy pracowali wówczas w tarnowskich szkołach. Grono profesorskie wywodziło się przede wszystkim z gimnazjum męskiego oraz szkoły wydziałowej męskiej i żeńskiej²²⁵. Nauka odbywała się na dwie zmiany przed południem i po południu. Lekcje gimnastyki w wymiarze dwóch godzin tygodniowo były prowadzone w porach popołudniowych. Środki finansowe na działalność szkoły pochodziły głównie z czesnego oraz wpisowego. Innym źródłem finansowania gimnazjum były zapomogi z funduszu krajowego, z kasy oszczędności miasta Tarnowa oraz od księcia Sanguszki. Jak odnotowano wcześniej, brak dokładnych danych o roku likwidacji tej szkoły.

Sprawa wznowienia działalności średniej szkoły żeńskiej w Tarnowie nurtowała w latach późniejszych wielu znanych tarnowskich pedagogów oraz działaczy oświaty. Tak powstał komitet złożony z profesorów gimnazjalnych, który w roku 1909 utworzył na nowo Prywatną Szkołę Realno-Gimnazjalną Żeńską. Kierownikiem tej placówki został profesor II Gimnazjum Kazimierz Wojciechowski. Rozwijająca się, od podstaw, nowa szkoła przetrzymała trudny okres w latach 1909–1912 dzięki ofiarności wszystkich uczących, pomocy finansowej rady miasta oraz kasy oszczędności. W celu zapewnienia szkole trwałego bytu grono nauczycielskie założyło *Towarzystwo Szkoły Realno-Gimnazjalnej Żeńskiej*, którego działalność została oparta na statucie zatwierdzonym przez Namiestnictwo 10 czerwca 1912 roku²²⁶. Nowo założone Towarzystwo, dzięki sprawnej działalności Zarządu, uzyskało na swoją działalność pomieszczenia w budynku przy ul. Seminarnej 17.

Rada Szkolna Krajowa, po pozytywnych opiniach wizytującego szkoły Stanisława Rzepińskiego, postanowiła przyznać szkole prawa szkół państwowych. W następstwie tego minister do spraw Wyznań i Oświecenia rozporządzeniem z dnia 7 kwietnia 1914 r.

²²⁴ Por. F. Habura, *Bronisław Trzaskowski...*, op. cit.

²²⁵ *Sprawozdanie Dyrekcji Wyższej Szkoły Żeńskiej w Tarnowie za rok 1875*. Tarnów 1876.

²²⁶ *Statut Towarzystwa Szkoły Realno-Gimnazjalnej Żeńskiej*. Tarnów 1912.

upoważnił Prywatną Szkołę Realno-Gimnazjalną Żeńską do zmiany nazwy na II Prywatne Realne Gimnazjum Żeńskie²²⁷.

Tabela 6. Liczba godzin gimnastyki w stosunku do ogólnej liczby godzin w galicyjskich gimnazjach realnych²²⁸

Lp.	Przedmiot	K L A S A								Razem
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	
1.	Ogółem godzin tygodniowo	29	28	28	37	32	32	32	34	252
2.	Gimnastyka i zabawy	2	2	2	2	2	2	2	2	16

Źródło: *I sprawozdanie dyrekcji II Prywatnego Realnego Gimnazjum Żeńskiego w Tarnowie za rok szkolny 1913/1914*, Tarnów 1914.

Nauka odbywała się według planu nauczania dla galicyjskich ośmioklasowych gimnazjów realnych, wydanej rozporządzeniem RSK z 21 kwietnia 1910 roku²²⁹.

Od początku istnienia tej placówki prowadzono zajęcia z gimnastyki. Szkoła jednak nie posiadała własnej sali gimnastycznej. W tym okresie większość tarnowskich szkół korzystała z sali TG „Sokół”, gdzie odbywały się lekcje wychowania fizycznego. Również dyrekcja gimnazjum żeńskiego zleciła prowadzenie tych lekcji Towarzystwu Gimnastycznemu. Lekcje wychowania fizycznego były prowadzone przez Antoniego Langiera. Miały one charakter obowiązkowy i według planu „prowadzono ćwiczenia wolne i na przyrządach, jako też gry i zabawy”²³⁰. W roku szkolnym 1913/14 na 55 uczennic tylko 3 były zwolnione, co stanowiło 5,5% ogółu uczących się.

Szkoła miała bardzo korzystne usytuowanie, ponieważ posiadała własny dziedziniec i ogród, co było wykorzystywane do prowadzenia gier i zabaw na powietrzu. Jak czytamy w sprawozdaniu dyrekcji, uczennice podczas przerw międzylekcyjnych mogły dzięki temu „w dnie pogodne na dziedzińcu i w ogrodzie, zająć się pielęgnowaniem sportów”²³¹. Prócz gimnastyki uczennice uprawiały „lawn tenis” latem, a zimą „saneczkarstwo” oraz uczęszczały na ślizgawkę, która była urządzana nieopodal w Parku

²²⁷ *Sprawozdanie dyrekcji II Prywatnego Realnego Gimnazjum Żeńskiego w Tarnowie za rok szkolny 1913/14*, Tarnów 1915, s. 25.

²²⁸ Rozkład godzin nauki tygodniowej dla galicyjskich gimnazjów realnych, wydany na mocy rozporządzenia Rady Szkolnej Krajowej z dn. 21.04.1910 r.

²²⁹ *Dziennik Urzędowy Rady Szkolnej Krajowej*, Lwów 1910, nr 11, L. 17525.

²³⁰ *Sprawozdanie Dyrekcji II Prywatnego...* op. cit., Tarnów 1916, s. 25.

²³¹ *Sprawozdanie Dyrekcji II Prywatnego...*, op. cit., s. 20.

Miejskim. Bardzo popularną formą zajęć były wycieczki, uważane przez pedagogów i lekarzy za najbardziej dostępną i bezpieczną formę aktywności ruchowej. Usytuowanie Tarnowa z jego malowniczym ukształtowaniem terenu stwarzało wiele okazji do pieszych wędrówek. Najczęściej organizowano je w najbliższe okolice Tarnowa: nad rzekę Białą, Dunajec, na Górę Marcina, do Lipia, Krzyża, Brzezinek. Wszystkie uczennice gimnazjum realnego były pod stałą opieką lekarza miejskiego, który stwierdzał, że „stan fizyczny uczennic jest na ogół korzystny”²³².

Wyraźny rozwój szkolnictwa w Galicji przypada na lata autonomii. Śledząc ten okres możemy zauważyć, jak wychowanie fizyczne torowało sobie drogę do programów szkolnych i stawało się z przedmiotu nadobowiązkowego przedmiotem obowiązkowym. W dziejach oświaty wychowanie fizyczne odegrało istotną rolę, która polegała na wniesieniu do szkolnictwa nowych wartości kształcących i wychowawczych. Bardzo ważne było również zwrócenie uwagi na odpowiedni poziom rozwoju fizycznego oraz podniesienie stanu zdrowia młodzieży szkolnej.

Zaprezentowana analiza rozwoju wychowania fizycznego w tarnowskich średnich szkołach żeńskich umożliwia stwierdzenie, iż koniec XIX stulecia, a także początek XX przyniósł nieznaczny rozwój tego przedmiotu. Kształceniem zostały objęte kobiety, u których zadbano nie tylko o odpowiedni rozwój umysłowy, ale i fizyczny. W pierwszej Wyższej Szkole Żeńskiej powstałej w Tarnowie w 1872 roku gimnastyka była przedmiotem nadobowiązkowym, realizowanym w wymiarze dwóch godzin tygodniowo w każdej klasie.

Po blisko trzydziestoletniej przerwie w 1904 roku siostry urszulanki założyły w Tarnowie średnią szkołę ogólnokształcącą dla dziewcząt, a następnie w roku 1911 Realne Gimnazjum Żeńskie. W pierwszej z wymienionych szkół lekcje gimnastyki miały charakter nadobowiązkowy, w drugiej były obowiązkowe. Zajęcia odbywały się w sali będącej własnością sióstr urszulanek i prowadziła je Anna Śmiechowska.

W roku 1909 powstała w Tarnowie kolejna żeńska szkoła średnia, która w 1914 roku przyjęła nazwę II Prywatnego Realnego Gimnazjum Żeńskiego. Od początku istnienia szkoły prowadzono w niej zajęcia z gimnastyki. W przeciwieństwie do szkół sióstr urszulanek szkoła ta nie dysponowała własną salą gimnastyczną. Zajęcia te - jak w przypadku większości szkół tarnowskich - prowadził Antoni Langier w sali TG „Sokół”. Przedmiot ten miał charakter obowiązkowy.

²³² Ibidem, s. 22.

Ponadto należy wspomnieć, iż w omawianym okresie coraz popularniejsze w tarnowskich szkołach, również żeńskich, stawały się wycieczki szkolne. Były one traktowane jako jedna z form zajęć podnoszących sprawność fizyczną wychowanek.

Wychowanie fizyczne w tarnowskich męskich szkołach średnich w latach 1867 – 1918

Na przełomie XIX i XX w. obserwujemy wzmożony napływ uczniów do gimnazjów galicyjskich, co wiązało się z rozwojem ekonomicznym i demograficznym kraju. Najszybszy wzrost ilościowy uczniów wykazują lata 1901 do 1906. Pod wpływem systematycznego wzrostu frekwencji uczniów, władze austriackie zdecydowały się na otwarcie nowych zakładów celem zmniejszenia przepełnienia istniejących gimnazjów²³³.

Tabela 7. Dane statystyczne dotyczące stanu uczniów w galicyjskich szkołach średnich w największych miastach na rok szkolny 1898/99

Lp.	Miasto	Liczba uczniów
1.	Gimnazjum św. Anny w Krakowie	991
2.	IV Gimnazjum we Lwowie	853
3.	Gimnazjum w Rzeszowie	807
4.	Gimnazjum w Tarnowie	769
5.	Gimnazjum w Tarnopolu	662
6.	Gimnazjum w Stanisławowie	627
7.	Gimnazjum w Przemyślu	594
8.	Gimnazjum w Bochni	498
9.	Gimnazjum w Nowym Sączu	415

Źródło: opracowanie tabeli własne na podstawie danych zawartych w: J. Buzek, *Rozwój stanu szkół średnich w Galicji z ostatnich 50 lat (1859 – 1909)*, Lwów 1909, s. 29.

Autonomicznym organem zarządzającym galicyjskimi szkołami ludowymi i średnimi była Rada Szkolna Krajowa, która powstała w czerwcu 1867 r. Rada, aczkolwiek samodzielna, w swoich działaniach zmuszona była jednak do przestrzegania ustaw i rozporządzeń wydanych przez wiedeńskie Ministerstwo Wyznań i Oświecenia. Pomimo

²³³ F. Kiryk, Z. Ruta, *Tarnów. Dzieje Miasta...*, op. cit., s. 346.

ograniczeń, nadana Galicji autonomia umożliwiała rozwój różnych form życia narodowego, w tym również oświaty²³⁴.

Koniec XIX i początek XX wieku to okres dużego rozkwitu zainteresowań sprawami wychowania, szkolnictwem, jego kierunkiem, ustrojem i metodami nauczania. To również pojawienie się w Europie nowych prądów pedagogicznych, w których dążono do zmiany programu szkoły średniej²³⁵. Szerszą uwagę zwracano na higienę oraz wychowanie fizyczne uczniów. Jednak galicyjskie szkoły średnie w dalszym ciągu działały w oparciu o rozporządzenie Ministerstwa Wyznań i Oświecenia z 15 września 1849 roku²³⁶. Pozwalało ono na wprowadzenie do szkół średnich gimnastyki w formie przedmiotu nadobowiązkowego²³⁷. W związku z tym przedmiot ten nie cieszył się dużą popularnością wśród młodzieży, zwłaszcza, że uczniowie musieli sami opłacać udział w tych nadobowiązkowych zajęciach. Nie tylko młodzież, ale przede wszystkim rodzice byli obojętni wobec gimnastyki. W rezultacie tego łącznie na gimnastykę w galicyjskich szkołach średnich uczęszczało zaledwie 34,7% ogółu uczniów²³⁸.

Tabela 8. Rozwój męskiego szkolnictwa średniego w Tarnowie w latach 1870 – 1918²³⁹

Lata działalności	Nazwy i rodzaj szkoły średniej
1784 - 1914	CK Gimnazjum w Tarnowie
1894 - 1914	Seminarium Nauczycielskie Męskie
1897 – 1914	Wyższa Szkoła Realna
1902/1903 - 1914	CK II Gimnazjum w Tarnowie

Źródło: opracowanie tabeli własne na podstawie danych zawartych w: *Sprawozdanie Dyrekcji CK Gimnazjum w Tarnowie za rok 1875*, Tarnów 1876; F. Habura, *Bronisław Trzaskowski – jego żywot i dzieła*, Lwów 1907; F. Kiryk, Z. Ruta, *Tarnów. Dzieje Miasta i regionu*, Tarnów 1983, t. 2.

²³⁴ R. Wasztyl, *Wychowanie fizyczne...*, op. cit., s. 105.

²³⁵ S. Możdżeń, *Reformy szkoły...*, op. cit., s. 217.

²³⁶ K. Missona, M. Janelli, *Zbiór ustaw i rozporządzeń...* op. cit., s. 4.

²³⁷ Ibidem, s. 10.

²³⁸ S. Możdżeń, *Ustrój szkoły średniej...*, op. cit., s. 137.

²³⁹ P. Markowicz, *Wychowanie fizyczne w tarnowskich żeńskich szkołach średnich w latach 1867 – 1914*, „Studia Humanistyczne”, 2004, nr 4, s. 65.

Stan taki miał miejsce do dnia 28 października 1871 roku. W tym roku RSK przyznała oddzielne wynagrodzenie za prowadzenie przedmiotów nadobowiązkowych w szkołach średnich Galicji. Wynikiem tej decyzji było zaniechanie pobierania opłat od uczniów biorących udział w zajęciach gimnastyki²⁴⁰.

I Gimnazjum Państwowe w Tarnowie

Jest to najstarsza tarnowska szkoła. Powstała jako kolonia Akademii Krakowskiej w 1531 r²⁴¹. Przez trzy wieki istnienia nie zanotowano żadnego faktu związanego z wychowaniem fizycznym²⁴². Kolonia akademicka została przemianowana przez władze austriackie w 1784 r. w rządowe gimnazjum. Brak również jakichkolwiek informacji o formach ćwiczeń fizycznych młodzieży aż do okresu autonomicznego²⁴³. Dopiero sprawozdanie Rady Szkolnej Krajowej za rok szkolny 1868/1869 podaje: „że od roku 1868 wprowadzono lekcje gimnastyki w 9 szkołach średnich Galicji, w tym również w Tarnowie”²⁴⁴. Brak jest informacji, kto był pierwszym nauczycielem tego, przedmiotu w latach 1868 – 1871. Na podstawie późniejszych źródeł można przypuszczać, że był nim Józef Nedok, który prowadził lekcje gimnastyki w gimnazjum do roku szkolnego 1882/1883²⁴⁵. W roku szkolnym 1883/1884 obowiązki nauczyciela ćwiczeń fizycznego przejął Ignacy Przybyłkiewicz. Był on również korespondentem Lwowskiego Przewodnika Gimnastycznego „Sokół”²⁴⁶. Od roku 1891 zajęcia z wychowania fizycznego w I gimnazjum przez kolejnych 16 lat prowadził Wojciech Ryglowski²⁴⁷. Zajęcia odbywały się w specjalnie do tego celu przygotowanym pomieszczeniu, które znajdowało się w suterrenach. Przy sprzyjającej pogodzie zajęcia prowadzone były na dziedzińcu szkoły, na którym zainstalowano przyrządy gimnastyczne.

²⁴⁰ W sprawozdaniu R. S. K. możemy przeczytać: „...za udzielanie nauki przedmiotów nadobowiązkowych ustanawia się renumeracje z funduszu naukowego, wskutek tego mają nadal ustać wszelkie datki uczniów na ten cel”, *Sprawozdanie Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich w latach szkolnych 1872–1874*, Lwów 1874, s. 30 i 38.

²⁴¹ *Sprawozdanie dyrekcji C. K. Gimnazjum w Tarnowie za rok szkolny 1878*, B. Trzaskowski, *Rys dziejów Gimnazjum Tarnowskiego*, Tarnów 1878, s. 4.

²⁴² Z. Ruta, *Szkoły Tarnowskie...*, op. cit., s. 56.

²⁴³ *Sprawozdanie dyrekcji C. K. Gimnazjum ...*, op. cit., s. 3–30.

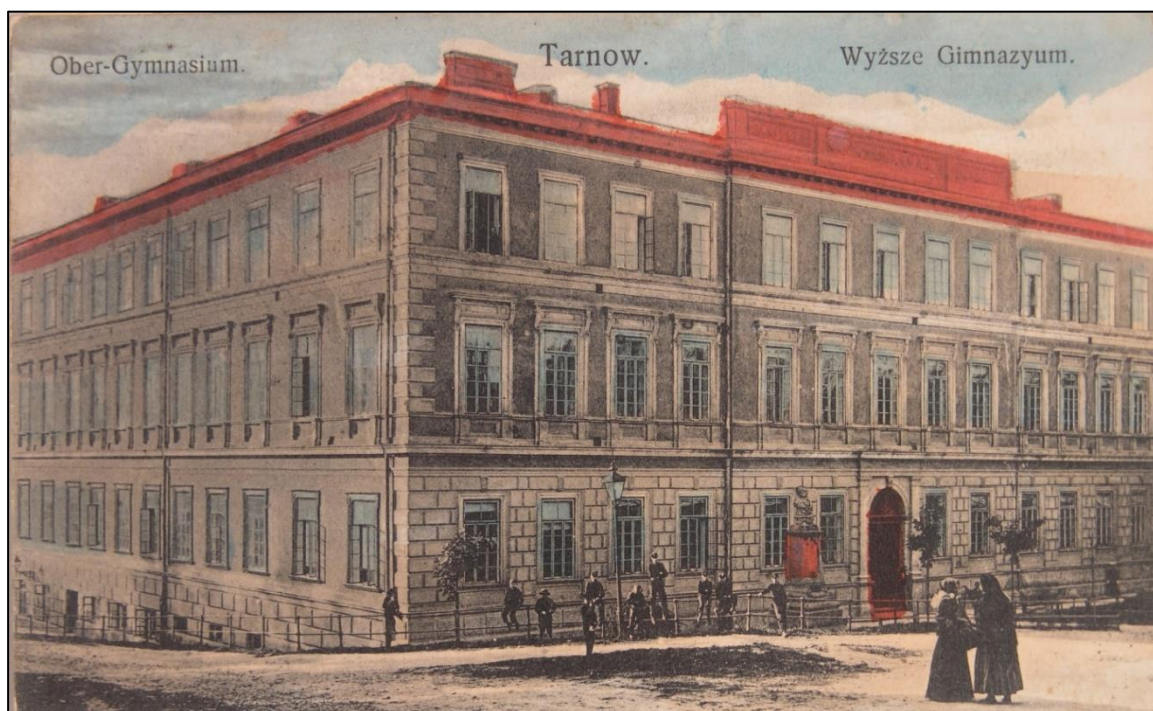
²⁴⁴ *Sprawozdanie Rady Szkolnej Krajowej z lat 1868/1869 – 1870/1871. Szkoły średnie*, Lwów 1871, s. 29.

²⁴⁵ *Sprawozdanie dyrekcji C. K. Gimnazjum w Tarnowie z lat 1871/1872 do 1882/1883*, Tarnów 1871 - 1883.

²⁴⁶ Przewodnik Gimnastyczny „Sokół”, Lwów 1884, s. 63.

²⁴⁷ W sprawozdaniu dyrekcji gimnazjum: „...Reskryptem z dnia 3 lutego 1891 r. L. 1856 powierzyła Wysoka Rada szkolna krajowa Wojciechowi Ryglowskiemu, nauczycielowi szkoły ćwiczeń, naukę gimnastyki w tutejszym zakładzie, której udzielał będzie w sześciu godzinach tygodniowo.”, *Sprawozdanie dyrekcji C. K. Gimnazjum w Tarnowie za rok szkolny 1891*, Tarnów 1891, s. 53.

Organizowano również wycieczki poza miasto, gdzie „odbywano gry i zabawy na wolnym powietrzu”²⁴⁸. W miesiącach zimowych po uzgodnieniach z Towarzystwem Łyżwiarskim, młodzież mogła korzystać z lodowiska w ogrodzie miejskim za symboliczną opłatą. W roku szkolnym 1904/05 łyżwiarstwo cieszyło się tak dużą popularnością, że dyrekcja szkoły wydzierżawiła staw, na Szkotniku.

Fot. 13. Fotografia przedstawia budynek CK I Gimnazjum w Tarnowie, ok. 1890 r.

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów fotograficznych.

Nową formą zajęć wprowadzoną w 1911 r. była nauka strzelania²⁴⁹. Zajęcia prowadzili oficerowie sztabu obrony krajowej porucznik P. Braun i nadporucznik P. Frank²⁵⁰. Sprzęt stanowiły karabiny wojskowe, koszt amunicji pokrywał sztab obrony kraju. Strzelanie cieszyło się dużym zainteresowaniem uczniów gimnazjum tak, więc zajęcia te były prowadzone aż do wybuchu wojny. W każdym roku szkolnym zajęcia strzeleckie kończyły się uroczystymi zawodami, w których najlepsi strzelcy otrzymywali nagrody oraz wyjeżdżali na zawody organizacji strzeleckich do Wiednia²⁵¹.

²⁴⁸ *Sprawozdanie dyrekcji C. K. Gimnazjum ...*, op. cit. s. 53.

²⁴⁹ *W sprawie nauki strzelania. Okólnik Rady Szkolnej Krajowej z 9.06.1911, L13412/IV*, Lwów 1911.

²⁵⁰ *Sprawozdanie dyrekcji C. K. Gimnazjum w Tarnowie za rok szkolny 1911/1912*, Tarnów 1912, s. 82-83.

²⁵¹ W wyniku coraz bardziej napiętej sytuacji politycznej władze austriackie były zainteresowane podniesieniem poziomu wyszkolenia wojskowego młodych ludzi, którzy w wypadku konfliktu wojennego

Od drugiego półrocza 1906/1907 dyrekcja prowadzenie zajęć z wychowania fizycznego powierzyła T.G. „Sokół”²⁵² lekcje w ilości sześciu godzin tygodniowo po jednej godzinie dla każdego zespołu, przejął Stanisław Dubelski. Uczniowie uczęszczali na lekcje do wybuchu wojny a po roku przerwy do 1918 r. W zajęciach lekcyjnych w Sokole realizowano przede wszystkim program gimnastyki, natomiast w zajęciach pozalekcyjnych program gier i zabaw, w których dominowała piłka nożna.

Wyższa Szkoła Realna w Tarnowie

Wyższa Szkoła Realna rozpoczęła swoją działalność w 1896 r.²⁵³ Równocześnie niemal z uruchomieniem szkoły władze podjęły wysiłki w celu wzniesienia odpowiedniego gmachu szkolnego. Przez pierwsze lata szkoła mieściła się w pomieszczeniach zastępczych w starych budynkach, obok katedry tarnowskiej. Pierwszym dyrektorem został mianowany Franciszek Nowosielski²⁵⁴. Szkoła miała funkcjonować w tych pomieszczeniach tylko okresowo. Dnia 3.12.1898 r. odbyło się komisyjne wytyczenie placu pod budowę gmachu, który zgodnie z obietnicą rządu austriackiego miał być zbudowany z funduszków państwowych w ciągu trzech lat. Budowę nowej szkoły rozpoczęto jednak z opóźnieniem 30.01.1903 r. jednak prace budowlane postępowały dość szybko, skoro już w jesieni pokryto budynek dachem, a w następnym roku wykonano prace wewnątrz budynku. W nowym roku szkolnym 1904/5 rozpoczęto naukę w okazałym budynku, przy ul Nowy Świat; rok wcześniej opuściło szkołę 19 pierwszych absolwentów²⁵⁵. Był to jeden z najbardziej okazałych budynków szkolnych w Tarnowie. Szkoła posiadała jako pierwsza własną salę gimnastyczną²⁵⁶ do prowadzenia zajęć z wychowania fizycznego²⁵⁷. Przy sali była szatnia i dwie małe salki. Sala ta zbudowana została według projektu dr H. Jordana. W roku 1902 obowiązki dyrektora objął K. Trochanowski, który kierował szkołą do 1 września 1924²⁵⁸.

zostaliby powołani do wojska. W ramach wyżej wymienionych zajęć przerabiano również instrukcję strzelecką, naukę o broni, musztrę zwartą i musztrę z karabinami.

²⁵² *Sprawozdanie dyrekcji C. K. Gimnazjum w Tarnowie za rok szkolny 1906/1907*, Tarnów 1907, s. 52.

²⁵³ *Sprawozdanie Dyrekcji Wyższej Szkoły Realnej w Tarnowie 1903/1904*.

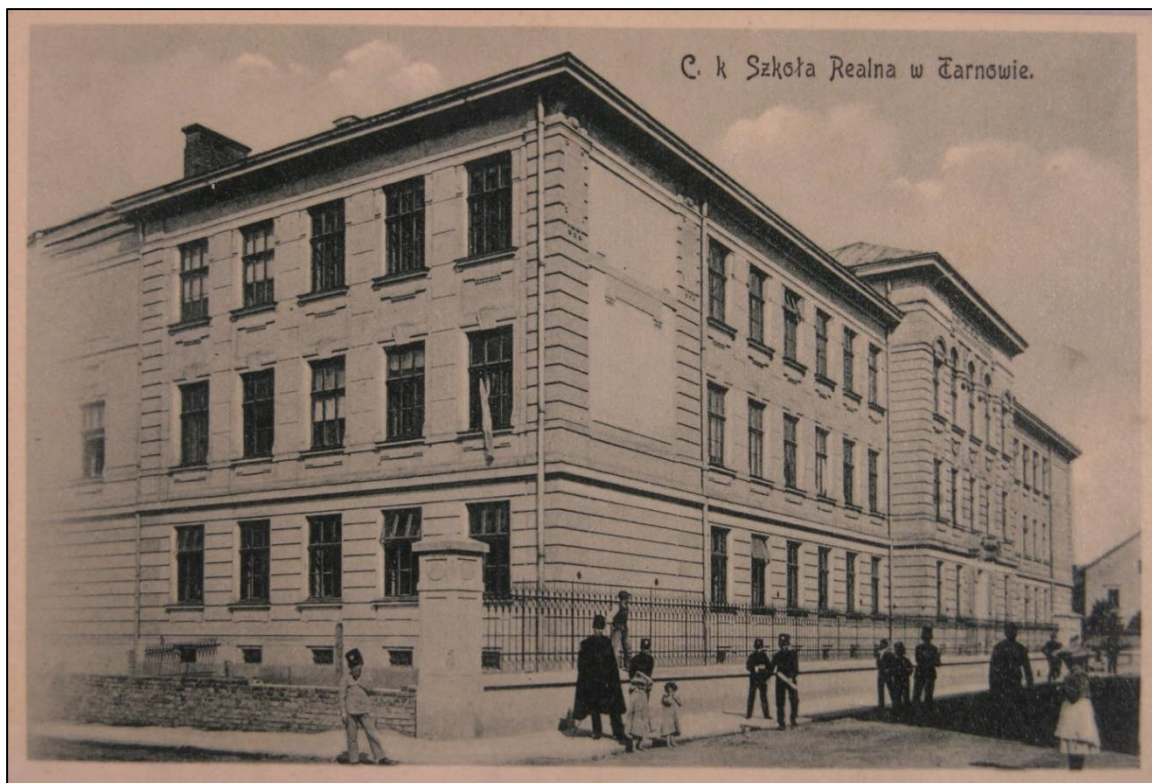
²⁵⁴ J. Leniek, Fr. Herzig, Fr. Leśniak, *Dzieje miasta...*, op. cit., s. 244, *Sprawozdanie Dyrekcji Wyższej Szkoły Realnej w Tarnowie z roku szkolnego 1903/1904*, s. 24.

²⁵⁵ *Sprawozdanie Dyrekcji Wyższej Szkoły Realnej w Tarnowie za rok szkolny 1904/1905*, s. 25-26.

²⁵⁶ *Sprawozdanie Dyrekcji Wyższej Szkoły Realnej w Tarnowie za rok szkolny 1904/1905*, s. 30.

²⁵⁷ Wymiary sali jak na owe czasy były bardzo okazałe 20 x 10 x 5.

²⁵⁸ F. Kiryk, Z. Ruta, *Tarnów...*, op. cit. s. 343.

Fot. 14. Fotografia przedstawia budynek CK Szkoły Realnej w Tarnowie. 1900 r.

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów fotograficznych.

Brak danych dotyczących organizacji lekcji gimnastyki w początkowych latach istnienia szkoły nie pozwala na szczegółowe przedstawienie programu zajęć z wychowania fizycznego. Pierwsze sprawozdanie z roku szkolnego 1903/1904 informuje, że młodzież miała obowiązkowe zajęcia z wychowania fizycznego w wymiarze dwóch godzin tygodniowo w każdej klasie z wyjątkiem uczniów posiadających zwolnienia lekarskie. Początkowo lekcje gimnastyki odbywały się w sali „Sokoła”, ale już od września 1904 roku, czyli od momentu oddania własnej sali gimnastycznej prowadzone były przy szkole. Zajęcia te od samego początku prowadził Stanisława Dubelskiego. Zimą większość tarnowskich szkół korzystała ze ślizgawki Towarzystwa Łyżwiarskiego na stawie w parku miejskim²⁵⁹.

²⁵⁹ *Sprawozdanie Dyrekcji Wyższej Szkoły Realnej w Tarnowie za rok szkolny 1903/1904*, Tarnów 1904, s. 38.

Tabela 9. Uczestnictwo uczniów Wyższej Szkoły Realnej w zajęciach wychowania fizycznego w latach 1903 – 1916

Lp.	Rok szkolny	Liczba uczniów ogółem	Liczba klas	Uczęszczający na lekcje wychowania fizycznego	Nieuczęszczający na lekcje wychowania fizycznego	% Uczniów uczęszczających na lekcje wychowania fizycznego
1.	1903/1904	265	8	247	18	93,21
2.	1904/1905	276	9	256	20	92,75
3.	1905/1906	258	9	240	18	93,02
4.	1906/1907	261	10	243	18	93,10
5.	1907/1908	228	9	216	12	94,74
6.	1908/1909	209	9	200	9	95,69
7.	1909/1910	183	7	171	12	93,44
8.	1910/1911	183	7	170	13	92,90
9.	1911/1912	197	7	179	18	90,86
10.	1912/1913	195	8	178	17	91,28
11.	1913/1914	201	9	189	12	94,03
12.	1914/1915	--	--	--	--	--
13.	1915/1916	177	7	166	11	93,78
14.	1916/1917	--	--	--	--	--
15.	1917/1918	173	7	168	5	94,91

Źródło: opracowanie tabeli własne na podstawie danych zawartych w: *Sprawozdaniach dyrekcji Wyższej Szkoły Realnej w Tarnowie za lata 1903/1916*, Tarnów 1904 – 1916 oraz na podstawie ksiąg ocen tej szkoły²⁶⁰.

Aby uatrakcyjnić zajęcia z wychowania fizycznego w roku 1904 wynajęto od stowarzyszenia rzemieślników „Gwiazda” teren o wymiarach 45 x 25 m, na którym to zrobiono boisko do gier i zabaw. Położenie boiska było bardzo korzystne, bowiem mieściło się ono dokładnie naprzeciw szkoły, po drugiej stronie ulicy Nowy Świat. Bliskość wynajętego terenu umożliwiała prowadzenie tam lekcji gimnastyki oraz zajęć międzylekcyjnych²⁶¹.

W trosce o zdrowie młodzieży bardzo ważną rolę odgrywała organizacja wycieczek klasowych i szkolnych. Organizowano wycieczki po najbliższej okolicy, jak i kilku dniowe połączone z pieszymi wędrówkami. Uczniowie, którzy brali udział w wycieczkach byli pod stałą opieką lekarza miejskiego dra Józefa Walczyńskiego.

²⁶⁰ Księga ocen Wyższej Szkoły Realnej w Tarnowie za lata 1897 – 1912.

²⁶¹ *Sprawozdanie ...*, op. cit. rok szkolny 1904/1905, Tarnów 1905, s. 45. Tutaj napisz pełny tytuł sprawozdania, a potem po przecinku tekstem prostym op. cit.

II Gimnazjum Państwowe w Tarnowie

Gimnazjum w Tarnowie było przepełnione. W roku szkolnym 1901/2 liczyło aż 989 uczniów²⁶², co stanowiło duży problem organizacyjny, wpływający na jakość kształcenia. W związku z tym władze miejskie rozpoczęły starania o otwarcie w Tarnowie drugiego samodzielnego gimnazjum. Starania te podjęto w okresie wzmożonego zakładania nowych szkół średnich w Galicji²⁶³. Działania władz miejskich uwieńczone zostały sukcesem, gdyż cesarz Franciszek Józef I postanowieniem z dnia 29 maja 1893 r. zezwolił na utworzenie nowego gimnazjum z początkiem roku szkolnego, 1903/04, co zostało wprowadzone w życie reskrytem z dnia 5 czerwca 1903 r. Uroczyste otwarcie nowej placówki odbyło się 2 września 1903 r.²⁶⁴

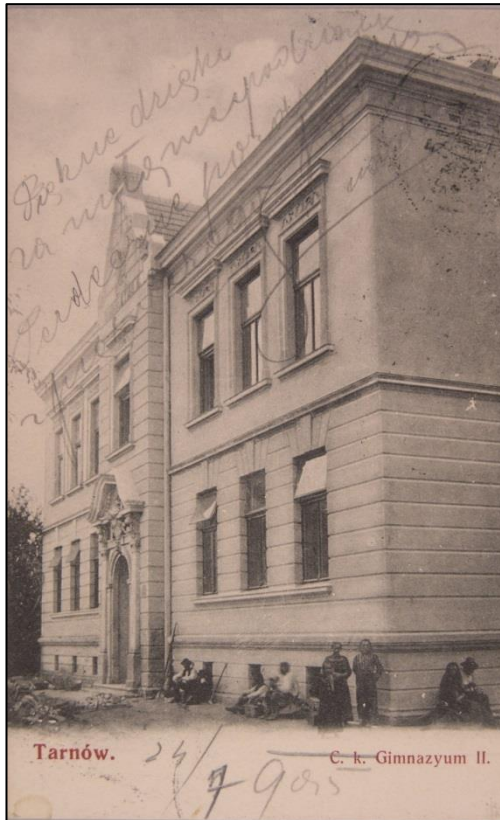
Od początku istnienia tej placówki prowadzono zajęcia z gimnastyki, pomimo tego, iż szkoła nie posiadała własnej sali gimnastycznej. Jej atutem było bardzo korzystne usytuowanie w pobliżu gmachu TG „Sokół”. Również, blisko bo zaledwie o około 200 m. oddalony był park miejski. Warto zaznaczyć, że brak własnych obiektów nie był problemem, gdyż większość tarnowskich szkół w tym okresie korzystała z „usług” TG „Sokół” zlecając mu prowadzenie lekcji wychowania fizycznego. Również dyrekcja II gimnazjum zleciła prowadzenie tych lekcji Towarzystwu Gimnastycznemu. Lekcje wychowania fizycznego były prowadzone przez Stanisława Dubelskiego, w oparciu o ten sam program i tok lekcyjny jak w I gimnazjum²⁶⁵. Miały one charakter nadobowiązkowy i według planu „prowadzono ćwiczenia wolne i na przyrządach, jako też gry i zabawy”.

²⁶² J. Buzek, *Rozwój stanu ...*, op. cit., s. 29.

²⁶³ J. Buzek, *Rozwój stanu ...*, op. cit., s. 36, należy wspomnieć, że w latach 1900 – 1903 zorganizowano na terenie Galicji 9 państwowych szkół średnich – 5 gimnazjów i 4 szkoły realne.

²⁶⁴ *Pamiętka dla uczniów C.K. II Gimnazjum w Tarnowie z roku szkolnego 1903/04*, Tarnów 1904, s. 6-7.

²⁶⁵ *Sprawozdanie dyrekcji C.K. II Gimnazjum w Tarnowie za rok szkolny 1906/07*, Tarnów 1907, cz. 2, s. 16, zob. S. Piwowarski, *II Liceum Ogólnokształcące im. Hetmana Jana Tarnowskiego w Tarnowie 1901 – 1991*, Tarnów 1991.

Fot. 15. Fotografia przedstawia budynek CK II Gimnazjum w Tarnowie. 1910 r.

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

Lekcje gimnastyki w wymiarze jednej godziny tygodniowo dla każdego oddziału były prowadzone w porach popołudniowych.

Dziedziniec szkoły był niewielki i nie nadawał się do prowadzenia gier i zabaw. Dlatego dyrekcja szkoły wydzierżawiła od dra Hermana Pilzera ogród przylegający do dziedzińca szkoły od strony południowej. Powstałe w ten sposób boisko było dość duże. Jego powierzchnia wynosiła 5200 m² i wykorzystywane ono było do prowadzenia zajęć międzylekcyjnych oraz pozalekcyjnych z gier i zabaw²⁶⁶.

²⁶⁶ *Sprawozdanie dyrekcji ...*, op. cit., s. 38-39.

Tabela 10. Udział uczniów II gimnazjum w zajęciach wychowania fizycznego w latach 1903 – 1914

Lp.	Rok szkolny	Liczba uczniów ogółem	Uczęszczający na lekcje wychowania fizycznego	Nieuczęszczający na lekcje wychowania fizycznego	% Uczniów uczęszczających na lekcje wychowania fizycznego
1.	1903/1904	389	195	194	50,1
2.	1904/1905	--	--	--	--
3.	1905/1906	386	187	199	48,4
4.	1906/1907	382	182	200	47,6
5.	1907/1908	349	123	226	35,2
6.	1908/1909	322	145	177	45
7.	1909/1910	289	182	107	63
8.	1910/1911	315	178	137	56,5
9.	1911/1912	349	243	106	69,6
10.	1912/1913	359	164	195	45,7
11.	1913/1914	372	188	184	50,5

Źródło: opracowanie tabeli własne na podstawie danych zawartych w: *Sprawozdaniach dyrektora II Gimnazjum w Tarnowie za lata 1903/1914*. Tarnów 1904 – 1914.

Nie opodal szkoły znajdował się ogród miejski o powierzchni ponad 7 ha z dość dużym stawem, na którym w okresie zimowym Towarzystwo Łyżwiarskie urządzało „ślizgawkę”. Tak, więc zimą młodzież korzystała z tej atrakcji. Zimą również bardzo popularne było saneczkarstwo. Młodzież chodziła na sanki do wspomnianego już parku miejskiego lub na górę Marcina²⁶⁷.

W roku szkolnym 1906/1907 prof. Henryk Heitzman zorganizował kółko zabaw ruchowych. W ramach zajęć pozalekcyjnych organizowano gry i zabawy na powietrzu oraz uprawiano kolarstwo i wioślarstwo. Bardzo popularną i lubianą przez młodzież formą zajęć były wycieczki. Najczęściej organizowano je w najbliższe okolice Tarnowa: nad rzekę Białą, Dunajec, na górę Marcina, do Lipia, Krzyża i Brzezinek²⁶⁸.

Od roku szkolnego 1911/1912 uczniowie II gimnazjum brali również czynny udział w nauce strzelania. Zajęcia strzeleckie prowadzono na strzelnicy wojskowej oraz w ogrodzie szkolnym. W roku szkolnym 1913/1914 ośmiu najlepszych strzelców wyjechało do Wiednia na konkurs strzelecki.

²⁶⁷ *Sprawozdanie dyrektora II Gimnazjum w Tarnowie za lata 1912/1913*, Tarnów 1913, s. 38-39, 85-87.

²⁶⁸ *Sprawozdanie dyrektora II Gimnazjum w Tarnowie za lata 1906/07*, Tarnów 1907, s. 45.

1.4. Seminarium Nauczycielskie im. Jędrzeja Śniadeckiego w Tarnowie 1867 – 1914

Nauczycieli w Tarnowie zaczęto kształcić w 1805 r., gdy 4-klasowa szkoła męska uzyskała prawa szkoły wzorowej. W Galicji i Bukowinie według Politycznej Ustawy Szkolnej z 1805 r. było razem 19, a następnie 20 cyrkułów, przy których otwarto szkoły wzorowe, w których odbywały się coroczne 6-miesięczne kursy kształcenia nauczycieli. Kandydat na nauczyciela uzyskiwał prawo do nauczania w kl. IV szkoły głównej²⁶⁹ po ukończeniu kursu i zdaniu egzaminu przed nadzorcą szkolnym mianowanym przez Konsystorza Biskupiego. Aby nauczać w szkole trywialnej konieczne było zdanie egzaminu teoretycznego oraz praktycznego, po 3-miesięcznym kursie²⁷⁰. W 1849 r. w Tarnowie został otwarty 2-letni kurs preparandy, który kształcił i przygotowywał nauczycieli szkół trywialnych²⁷¹.

We Lwowie, Tarnowie, Krakowie, Jarosławiu zgodnie z zarządzeniem Ministra Oświecenia z 1854 r.²⁷² powołano pełne dwuletnie preparandy. Od 1855 r. do 1869 r. w kursach brało udział 312 uczestników. W związku z pojawiającą się krytyką niewystarczającego przygotowania zawodowego nauczycieli Rada Szkolna Krajowa po dwuletnich naradach przygotowała projekt seminariów nauczycielskich, które zaczęła tworzyć w 1871 r. Powstawanie seminariów nauczycielskich wprowadzała austriacka ustawa szkolna z dnia 15 maja 1869 r. Pośród sześciu seminariów nauczycielskich męskich i trzech seminariów nauczycielskich żeńskich było państwowe seminarium nauczycielskie męskie w Nowym Sączu, które zostało otwarte 01.09.1871 r. Została również otwarta dwuletnia szkoła wzorowa, aby zwiększyć praktyczne przygotowanie nauczycieli²⁷³. Mieściło się ono w parterowym, drewnianym, wynajętym od Onufrego Trembeckiego budynku. Dyrektorem placówki był Antoni Dziopiński²⁷⁴. Na pierwszy rok uczęszczało 26 uczniów, a na drugi 6. Otwarcie III roku seminarium i III klasy szkoły wzorowej miało miejsce w 1872 roku, dyrektorem natomiast został Stanisław Twaróg, który do tej pory był nauczycielem seminarium nauczycielskiego żeńskiego w Przemyślu. W 1872 r. szkoła

²⁶⁹ *Polityczna ustawa szkolna z 1805 r.*, rozdział VII, § 115.

²⁷⁰ *Ibidem*, rozdział VII, § 116.

²⁷¹ *Ibidem*, rozdział VII, § 117.

²⁷² *Zarys zasadniczy urządzający kurs preparandy w Galicji*, zarządzenie Ministra Oświecenia z 1854 r. L.19143.

²⁷³ Z. Ruta, *Państwowe Seminarium Nauczycielskie im. J. Śniadeckiego w Tarnowie 1918-1936*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, 1972, t. 16, s. 141.

²⁷⁴ *Sprawozdanie Dyrekcji Seminarium Nauczycielskiego Męskiego w Tarnowie za rok 1878*.

miała 47 uczniów, a rok później 38 uczniów. Nieodpowiedni budynek utrudniał odpowiedni rozwój placówki. W związku z tym Rada Szkolna Krajowa postanowiła przenieść seminarium z Nowego Sącza do Tarnowa, ponieważ w Nowym Sączu nie znaleziono odpowiedniej lokalizacji. W 1874 r. zakład został przeniesiony i ulokowany w dwupiętrowym gmachu szkolnym przy ul. Kopernika 3, ponieważ jak na tamte czasy miał on dużą ilość sal lekcyjnych. Seminarium zajmowało drugie piętro, gdzie 8 izb przeznaczonych było na sale lekcyjne oraz 5 mniejszych do pozostałego użytku. Sprzęt niezbędny do prowadzenia zajęć został spławiony tratwami.

Fot. 16. Fotografia przedstawia budynek Szkoły Wydziałowej Męskiej im. M. Kopernika oraz Seminarium Nauczycielskie Męskie, ok. 1890 r.

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

Rok szkolny 1874/75 rozpoczął się 10.09.1874 z powodu prac remontowych. Dyrektorem seminarium został Ferdynand Tabeau, który był profesorem gimnazjum i pełnił funkcję inspektora okręgowego. Funkcję tę przejął natomiast Stanisław Twaróg. Uczniowie uczęszczający do seminarium otrzymywali stypendia, które miały zachęcić młodzież do wykonywania wówczas nie najlepiej płatnego zawodu. Przeniesienie seminarium do Tarnowa sprawiło, że szkoła zaczęła się rozwijać. Wykorzystywano kolejne pomieszczenia, aby pomieścić wszystkich. Seminarium męskie oprócz podstawowego

szkolenia nauczycieli prowadziło egzaminy dla dziewcząt, które po ukończeniu szkoły wydziałowej i kursu teoretycznego, po zdaniu egzaminu otrzymywały uprawnienia nauczycielskie. Wybuch wojny w 1914 roku przerwał działalność szkoły. W 1916 roku powrócono do częściowej nauki, jednak ze względu na niedostateczną ilość miejsca i liczne choroby nie odbywała się ona normalnie.

Wraz z powstaniem w 1871 r. seminariów nauczycielskich Rada Szkolna Krajowa wprowadziła obowiązkowe lekcje wychowania fizycznego. Statut seminariów męskich i żeńskich mówił o jednej godzinie „gimnastyki” w tygodniu określał on także cel prowadzenia zajęć i zakres przedmiotu. W nowosądeckim Seminarium Nauczycielskim Męskim przez pierwszy rok zajęcia prowadził Walenty Kowalówka, który nauczał teorii gimnastyki i ruchów wolnych, które można wykonać bez niezbędnych przyrządów. W następnym roku posadę objął Konrad Daum, który prowadził zajęcia do wakacji 1874 r. Seminarium zaopatrzone było w swoje przyrządy gimnastyczne, które zostały wpisane do inwentarza. Ze względu na ograniczoną ilość miejsca zdecydowano o przeniesieniu seminarium do Tarnowa. Placówka jednak nie posiadała tam sali gimnastycznej, więc lekcje wychowania fizycznego odbywały się w sali Stowarzyszenia „Gwiazda” przy ul. Kopernika 10. Warunki sanitarne były tam jednak nieprzystosowane do ćwiczeń, o czym informował podczas zebrania Towarzystwa Pedagogicznego w 1884 r. Ignacy Przybyłkiewicz²⁷⁵. W Seminarium lekcje „gimnastyki” prowadził Józef Nedok. W 1878 r. napisał on pierwszy zachowany plan nauki „gimnastyki”. Poprzez kolejne lata Józef Nedok powielał plan z 1878 r., który opierał się na „gimnastyce sokolej”. Nauczyciele uczący „gimnastyki” w Tarnowie byli powiązani z gniazdem Sokola. Następcy Józefa Nedoka także prowadzili „gimnastykę sokolą”, aż do pierwszej dekady XIX wieku.

Kandydaci na nauczycieli, którzy zdawali po trzech latach obowiązkowej praktyki egzamin kwalifikacyjny, mogli być zwolnieni z zaliczenia „gimnastyki” zgodnie z zarządzeniem Rady Szkolnej Krajowej. Taka możliwość pomniejszała ważność wychowania fizycznego, dlatego działacze widzący jego ważność starali się zmienić zarządzenie, jednakże nie doszło to do skutku aż do końca okresu rozbiorowego. Prawie wszystkie kobiety po roku 1909 zdawały egzamin z gier i zabaw a po 1916 r. zdawały gimnastykę. W 1912 roku po raz pierwszy w protokołach egzaminacyjnych dla kobiet wyodrębnione osobno zostały „gimnastyka” oraz gry i zabawy. Od 1918 r. protokoły

²⁷⁵ M. Weinert, *Z historii wychowania fizycznego w Galicji w II połowie XIX wieku*, „Rozprawy Naukowe WSWF”, t. 2, Wrocław 1963, s. 78.

egzaminacyjne zarówno dla kobiet jak i mężczyzn w wykazie przedmiotów mają tylko gry i zabawy.

Seminarium Duchowne w Tarnowie

Diecezja tarnowska została utworzona 20.09.1783 r. przez cesarza Józefa II, natomiast kanonicznie cesarską decyzję potwierdził bullą wydaną 13.03.1786 r. papież Pius VI²⁷⁶, włączając diecezję do metropolii lwowskiej. Po trzecim rozbiore Polski diecezja tarnowska została przeniesiona i włączona do kapituły katedralnej w Kielcach²⁷⁷. Następnie diecezję tarnowską dołączono do biskupstwa krakowskiego i przemyskiego oraz tyńieckiego. Na mocy bulli papieża Leona XII stolicę diecezji tyńieckiej przeniesiono z Tyńca do Tarnowa, nadając jej nazwę „diecezji tarnowskiej”²⁷⁸. Na biskupa diecezji tarnowskiej w 1825 r. został powołany Grzegorz Ziegler²⁷⁹.

W momencie erygowania diecezji w Tarnowie nie było seminarium duchownego, ponieważ cesarz Józef II nakazał zlikwidować seminaria diecezjalne i stworzyć seminaria generalne. Na terenach Galicji powstały dwa takie seminaria generalne we Lwowie. Jedno było obrządku łacińskiego, drugie obrządku grekokatolickiego²⁸⁰. Biskupem tarnowskim 4.03.1832 r. został biskup pomocniczy z Pragi Frantyszek de Paula Pisztek. Podczas swojego trzyletniego pobytu w Tarnowie biskup założył szpital miejski oraz uzyskał zgodę od władz austriackich na budowę nowego gmachu seminarium duchownego. Władze miejskie przekazały pod budowę seminarium duży plac na terenie dawnego folwarku kościelnego Podwale i Dyksonówka. Budowę gmachu rozpoczęto w 1835 r. a uroczyste otwarcie odbyło się 17.09.1837 r.²⁸¹. Jak na owe czasy był to bardzo duży i przestronny budynek z pięknym ogrodzonym ogrodem. W gmachu seminarium duchownego swoje miejsce znalazły trzy instytucje: Instytut Teologiczny, Instytut Filozoficzny oraz Seminarium Duchowne.

²⁷⁶ *In suprema beati Petri cathedra*, bulla z 13.03.1786 r.

²⁷⁷ *Indefessum personarum regia dignitate fulgentium*, bulla papieża Piusa VII z 13.06.1805 r. włączającą diecezję tarnowską do kapituły kieleckiej.

²⁷⁸ *Sedium episcopatum translationes* bulla papieża Leona XII z 23 kwietnia 1826 r. tworząca diecezję tarnowską.

²⁷⁹ B. Kumor, *Diecezja tarnowska. Dzieje ustroju i organizacji 1786-1985*, Kraków 1985, s. 41-54, zob. B. Kumor, *Dzieje polityczno-geograficzne diecezji tarnowskiej*, Lublin 1958, s. 43-82; P. Jaworski, P. Juško, *Problematyka dziejów szkolnictwa i wychowania w zbiorach fotograficznych Archiwum Diecezjalnego w Tarnowie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 2021, t. 117, s. 109-146.

²⁸⁰ R. Banach, *Początki Seminarium Duchownego w Tarnowie*, „Tarnowskie Studia Teologiczne”, 1972, t. 5, s. 184-188.

²⁸¹ R. Banach, *I Liceum Ogólnokształcące...*, op. cit., s. 53-55.

Seminaria duchowne w Polsce od samego początku swojego funkcjonowania miały za cel przygotować alumnów do praktycznej pracy duszpasterskiej zarówno duchowej jak i fizycznej. Zagadnienie kultury fizycznej w seminariach duchownych było analizowane przez Z. Dziubińskiego²⁸². W swoich badaniach Z. Dziubiński poruszył wiele zagadnień związanych z wychowaniem fizycznym oraz przedstawił stan badań kultury fizycznej w wyższych seminariach duchownych w Polsce. W tarnowskim seminarium duchownym plan zajęć oparty był o „Porządek domowy”²⁸³ z roku 1839, który bardzo szczegółowo godzina po godzinie określał, co należy do obowiązków alumna. Wśród przedmiotów brak jest wzmianek o jakiegokolwiek aktywności ruchowej.

Dopiero w kolejnym „Porządku domowym” z roku 1868 możemy znaleźć informacje na temat aktywności fizycznej alumnów²⁸⁴. Podstawową formą aktywności ruchowej były wycieczki poza mury seminarium oraz rekreacja na terenie ogrodu seminaryjnego. Zgodę na wyjście „na miasto”, „na wycieczki” oraz „rekreacje” poza domem duchownym udzielał każdorazowo prefekt²⁸⁵. W regulaminie z 1868 r. możemy znaleźć informację o drewnianej kręgielni, która znajdowała się na terenie seminarium a z której mogli korzystać seminarzyści w wolnych chwilach za zgodą swoich opiekunów²⁸⁶. W okresie letnim alumni „w dni rekreacyjne”, a był to wtorek lub czwartek, mogli wychodzić pod opieką na dłuższe grupowe wycieczki²⁸⁷.

²⁸² Z. Dziubiński, *Kultura fizyczna w wyższych seminariach duchownych Kościoła katolickiego w Polsce*, Częstochowa 2004, s. 102-105.

²⁸³ *Porządek domowy w Biskupim Seminarium Duchownym w Tarnowie w roku szkolnym 1839*, Tarnów 1839 (mps.), s. 1-3.

²⁸⁴ *Porządek domowy w Seminarium Biskupim w Tarnowie dla Kleru młodego w roku szkolnym 1868*, Tarnów 1868. Jest to porządek domowy spisany ręcznie z wieloma poprawkami znajduje się w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Tarnowie, w Dziale Rękopisów.

²⁸⁵ Porządek domowy w tarnowski Seminarium wzorowany był na podobnych regulaminach z innych seminariów. Zob. S. Wysocki, *Seminaryum zamkowe w Krakowie: jego dzieje i ustrój*, Lwów 1910, s. 70, 83, 203.

²⁸⁶ Niestety nie zachowały się żadne fotografie z tego czasu.

²⁸⁷ Dłuższe wycieczki w „Porządku domowym” nazwane były „majówkami”, zob. S. Wysocki, *Seminaryum zamkowe ...*, op. cit., s. 203; *Porządek domowy w Seminarium Biskupim ...*, op. cit., s. 8.

Fot. 17. Fotografia przedstawia formę rekreacji seminarzystów w Małym Seminarium – pocztówka ok. 1914 r.

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

Na wskutek spadku liczby powołań do kapłaństwa tarnowski biskup Wałęga w 1901 r. otwiera Małe Seminarium Duchowne w Tarnowie. Idea Małego Seminarium polegała na tym, iż młodzież uczęszczała do CK I Gimnazjum natomiast mieszkała, uczyła się oraz przygotowywała się do przyszłych studiów w Wyższym Seminarium. Na potrzeby Małego Seminarium biskup Wałęga kupił kamienicę z pięknym ogrodem w centrum Tarnowa²⁸⁸. W małym seminarium uczniowie mieli już organizowane zajęcia z gimnastyki, które prowadzili nauczyciele tarnowskich szkół oraz TG Sokół²⁸⁹.

²⁸⁸ Małe Seminarium mieściło się przy dzisiejszej ul. Mościckiego.

²⁸⁹ E. Krężel, *Małe Seminarium w Tarnowie (1901-1963)*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 1987, t. 34, z. 4, s. 123-124.

TARNÓW. Małe Seminarjum. Godzina gimnastyki.

Fot. 18. Fotografia przedstawia zajęcia wychowania fizycznego seminarzystów w Małym Seminarium – pocztówka ok. 1914 r.

Źródło: Archiwum Diecezjalne w Tarnowie, Dział Zbiorów Fotograficznych.

Kolejną inwestycją poczynioną przez Rektora Seminarium Duchownego ks. Stanisława Dudkiewicza było kupienie majątku kilka kilometrów od Tarnowa w Błoniu. Budynki na terenie majątku były w nienajlepszym stanie, ale piękne położenie nad rzeką Dunajec rekompensowało niedogodności. Posiadłości w Błoniu okazały się bardzo dobrą inwestycją ze względów gospodarczych, jak i turystycznych. W letnie miesiące alumni Seminarium zarówno małego jak i wyższego udawali się na całodzienne wycieczki turystyczne do willi Ave w Błoniu²⁹⁰. Zakupione nieruchomości w Błoniu stały się znakomitym miejscem dla kleryków na wycieczki piesze jak i rowerowe. Natomiast w okresie wakacyjnym poszczególne roczniki mieszkały w willi Ave odpoczywając i organizując rekolekcje.

Brak materiałów źródłowych lub brak możliwości skorzystania z nich, pozwala tylko pobieżnie opisać, w jaki sposób były realizowane i jak wyglądały zajęcia wychowania fizycznego, gimnastyki w Seminarium Duchownym.

²⁹⁰ E. Krężel, *Małe Seminarium ...*, op. cit., s. 125-126.

Fot. 19. Na zdjęciu willa Ave w Błoniu miejsce wycieczek seminarzystów. Karta pocztowa ok. 1910 r.

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

Korpus wakacyjny w Tarnowie

Organizacją korpusu wakacyjnego w Tarnowie jako pierwszy zajął się nauczyciel gimnastyki z Seminarium Nauczycielskiego Wojciech Ryglowski²⁹¹. Korpus wakacyjny działać swoją działalność rozpoczął w czerwcu 1886 r. Na początku zajęcia odbywały się w sali gimnastycznej Seminarium Nauczycielskiego przy ul. Kopernika trzy razy w tygodniu po godzinie zajęć, osobno dla dziewcząt i osobno dla chłopców szkół ludowych²⁹². Oprócz nich Ryglowski organizował wycieczki piesze w okolicach Tarnowa²⁹³. Zajęcia te nie cieszyły się zbyt dużym zainteresowaniem, ponieważ były prowadzone w sali, która nie spełniała podstawowych wymogów higienicznych oraz zniechęcała opłata 1 zlr., na którą stać było tylko uczniów z zamożniejszych rodzin.

W Tarnowie na wzór Lwowa i Krakowa, gdzie korpusy wakacyjne zakładali dr Józef Żuliński i Edmund Cenar w Tarnowie zajęło się organizacją tego typu spędzania wolnego czasu w wakacje przez młodzież TG Sokół. Korpusy wakacyjne były

²⁹¹ Wojciech Ryglowski, prof. CK Seminarium Nauczycielskiego w Tarnowie.

²⁹² Kronika szkoły im. Kopernika, zob. *Sprawozdanie z czynności rocznych Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie za czas od 1 września 1887 do 1 września 1888*, Tarnów 1887, s. 7.

²⁹³ „Unia”, 1886, nr 13, s. 4.

organizowane w formie półkolonii, podczas których uczestnicy objęci byli systematycznymi ćwiczeniami gimnastycznymi. Celem tych zajęć był fizyczny rozwój dzieci oraz wychowanie i kształtowanie charakteru. W ten sposób zajęcia korpusu traktowane były jako rekreacyjno-wychowawcze, łączące w sobie różne formy aktywności ruchowej jak np. ćwiczenia wolne, gry i zabawy, ćwiczenia z przyborami, gimnastykę przyrządową, turystykę pieszą oraz działalność artystyczną i społeczną²⁹⁴. Zajęcia w korpusie wakacyjnym prowadzone były pod nadzorem kierownika ćwiczeń z TG Sokół. Kierownikiem i organizatorem tarnowskiego korpusu wakacyjnego został Ignacy Przybyłkiewicz, z którym współpracowali Karol Fusiarski i Karol Smolik²⁹⁵.

Program działalności korpusu oparty był o programy działających już korpusów we Lwowie oraz Krakowie, a które publikowane były na łamach czasopism pedagogicznych „Szkoła”²⁹⁶ oraz „Muzeum”²⁹⁷. W okresie przygotowania i organizacji pracy I. Przybyłkiewicz często odwiedzał obydwa ośrodki, aby w dobry sposób przygotować boiska i dobrać odpowiednie przyrządy oraz przybory do ćwiczeń. Działalność korpusu wspierało TG Sokół, które na czas trwania zajęć w korpusie wakacyjnym przekazywało swoje przybory na potrzeby ćwiczeń²⁹⁸. Działalność korpusu wakacyjnego rozpoczęła się w 1890 r. była to kontynuacja działalności W. Ryglowskiego, a liczba uczestników wynosiła 27. Jedną z najpopularniejszych form aktywności ruchowej były wycieczki piesze, organizowane na Górę Marcina, do Błonia, na Lubinkę, do Zakliczyna oraz na ruiny zamku w Melsztynie²⁹⁹. Zakończeniem letniego sezonu korpusu wakacyjnego były pokazy ćwiczeń, w których wzięło udział 44 uczniów oraz 8 przodowników³⁰⁰. Pokaz składał się z ćwiczeń z ciężkimi, laskami, na kółkach oraz na poręczach. Pojawiły się również elementy narodowościowe: pochód ze sztandarem, śpiewy i wystąpienia patriotyczne wiersze i piosenki³⁰¹.

²⁹⁴ B. Baranowski, *Szkolnictwo ludowe w Galicji*, Lwów 1910, s. 25.

²⁹⁵ A. Piszowa, *600-lecie ...*, op. cit., s. 149-150.

²⁹⁶ „Szkoła”, 1889, nr ??, s. 24.

²⁹⁷ „Muzeum”, 1889, nr ??, s. 563-575, referat dr Józefa Żulińskiego dotyczący: leczniczych kolonii dla młodzieży oraz prowadzenia ćwiczeń na powietrzu.

²⁹⁸ „Pogoń”, 1890, nr 24, s. 3.

²⁹⁹ „Przewodnik gimnastyczny Sokół”, 1890, s. 78, zob. „Pogoń”, 1890, nr 24, s. 3.

³⁰⁰ Ibidem, s. 79.

³⁰¹ „Pogoń”, 1890, nr 35, s. 5.

Fot. 20. Fotografia przedstawia ćwiczących w jednakowych strojach w korpusie wakacyjnym ok. 1900 r.

Źródło: Archiwum Prywatne M. Tomaszewskiego.

W kolejnym roku tj. 1891 I. Przybyłkiewicz wprowadził dla uczestników korpusu obowiązkowy strój do ćwiczeń, który składał się dla chłopców z bluzki przepasanej pasem gimnastycznym, spodni z szarego płótna z niebieskimi wypustkami oraz lekkiej filcowej czapki zwanej „batorówką”, z piórkiem i agrafą³⁰². Dziewczęta na zajęcia mogły uczęszczać dopiero od roku 1892 i ich udział w ćwiczeniach był o połowę mniejszy niż chłopców. Oddziały dziewcząt były mniejsze niż chłopców i liczyły około 10 osób. Ćwiczenia dla dziewcząt prowadziła kobieta a oddział podzielony był na dziewczęta młodsze i starsze.

³⁰² „Pogoń”, 1895, nr 25, s. 5.

Fot. 21. Fotografia przedstawia ćwiczących na przyrządach gimnastycznych w korpusie wakacyjnym ok. 1900 r.

Źródło: Archiwum Prywatne M. Tomaszewskiego

Na zaproszenie dra H. Jordana młodzież z tarnowskiego korpusu wakacyjnego zaproszono na wycieczkę do Krakowa, w której wzięło udział 99 uczestników. Kierownikiem wycieczki był I. Przybyłkiewicz, a pobyt w Krakowie organizował dr H. Jordan. Podczas wycieczki uczestnicy zwiedzili stare miasto, Wawel, Kopiec Kościuszki. Dr H. Jordan współpracował z korpusem wakacyjnym w Tarnowie służąc fachową pomocą oraz wspomagając materialnie wyposażenie korpusu w Tarnowie³⁰³. Na początku działalności korpus wakacyjny nie dysponował swoim terenem i rok rocznie kierownictwo było zmuszone do zmiany miejsca pod prowadzone ćwiczenia. Było to bardzo kosztowne przedsięwzięcie, ponieważ zmuszało każdorazowo do przewiezienia sprzętu do ćwiczeń w inną lokalizację³⁰⁴.

Za zgodą księcia Sanguszki w 1894 r. wdzierzawiono teren na boisko korpusu wakacyjnego obok plant kolejowych. Dzierżawa ta podpisana była wstępnie na okres 3 lat

³⁰³ H. Jordan w latach 1858-1862 uczęszczał do CK I Gimnazjum w Tarnowie, jednak przed egzaminem dojrzałości musiał opuścić Tarnów, ponieważ za udział w manifestacjach narodowych groziło mu usunięcie z gimnazjum.

³⁰⁴ „Pogoń”, 1892, nr 15, s. 5.

z możliwością przedłużenia. Było to bardzo korzystne usytuowanie. Teren został przygotowany do prowadzenia zajęć: splantowany, wyczyszczony oraz ogrodzony drewnianym płotem. Na nowym terenie wybudowano pawilon na sprzęt sportowy oraz 4 dobrze wyposażone boiska³⁰⁵. Kierownictwo korpusu współpracowało z podobną instytucją we Lwowie, dokąd w 1894 r. zorganizowano wycieczkę dla młodzieży³⁰⁶ oraz z dr H. Jordanem, który w dalszym ciągu przekazywał sprzęt sportowy I. Przybyłkiewiczowi³⁰⁷.

Od 1896 roku boisko korpusu wakacyjnego w okresie letnim wykorzystywano do prowadzenia obowiązkowych zajęć z wychowania fizycznego w szkołach, jak również do zajęć pozalekcyjnych. Większość młodzieży biorącej udział w ćwiczeniach pochodziła z średnio zamożnych domów i biednych. Najczęściej były to dzieci niższych urzędników, kupców, rzemieślników oraz robotników. Słaba frekwencja młodzieży była z odległych oraz najbiedniejszych dzielnic miasta: z Pogwizdowa, Grabówki, Zabłocia oraz Kantorówki³⁰⁸. Również w ćwiczeniach mogła brać udział młodzież żydowska, co nie do końca spodobało się części mieszkańców Tarnowa a wyraz tego dali w miejscowej prasie³⁰⁹. Ćwiczenia na boiskach korpusu podzielone były na dwie grupy: na lekcje gimnastyki oraz gier i zabaw dla dzieci ze szkół ludowych, które odbywały się od 18.00-19.30 i dla uczniów gimnazjum, które odbywały się codziennie od godz.16.00 do 18.00. Zajęcia prowadzone były pod opieką nauczycieli gimnastyki, a wszystkich ćwiczących obowiązywał strój sportowy³¹⁰.

Ciekawym pomysłem I. Przybyłkiewicza było wprowadzenie w porozumieniu z fizykami miejskimi: doktorem Antonim Biesiadzkim³¹¹, doktorem Janem Walczyńskim³¹² i doktorem Janem Mikusińskim³¹³ współpracy dotyczącej zdrowia ćwiczącej młodzieży. Każdy uczestnik korpusu wakacyjnego przed przystąpieniem do ćwiczeń podlegał badaniom lekarskim. Młodzież była dzielona przez lekarzy na różne

³⁰⁵ „Pogoń”, 1894, nr 17, s. 6.

³⁰⁶ „Przewodnik gimnastyczny Sokół”, 1897, s. 141.

³⁰⁷ „Pogoń”, 1895, nr 30, s. 7.

³⁰⁸ „Pogoń”, 1895, nr 25, s. 5.

³⁰⁹ „Pogoń”, 1895, nr 18, s. 4, zob. „Pogoń”, 1895, nr 19, s. 5.

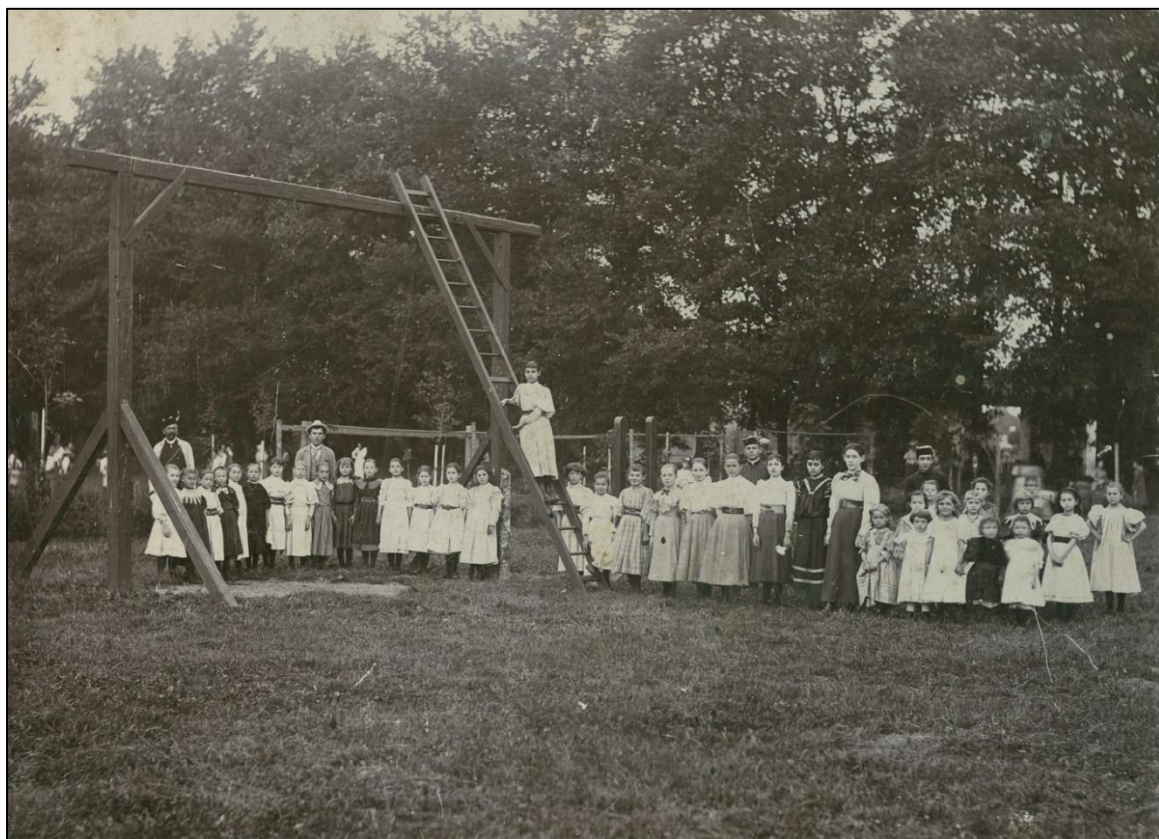
³¹⁰ „Pogoń”, 1895, nr 23, s. 5, strój dziewcząt stanowiła granatowa spódnica składana w fałdy oraz biała bluzka, strój dla chłopców wprowadzono wcześniej i powinien składać się z bluzki przepasanej pasem gimnastycznym, spodni (zwane szarawary) z szarego płótna z niebieskimi wypustkami oraz lekkiej filcowej czapki „batorówki”, z piórkiem i agrafą. Zob. K. Fiszer, *Dzieje i opis stroju ćwiczebnego i sokolego*, [w:] *Księga Pamiątkowa ku uczczeniu dwudziestej piątej rocznicy założenia Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” we Lwowie*, Lwów 1892.

³¹¹ „Pogoń”, 1897, nr 26, s. 5.

³¹² „Pogoń”, 1892, nr 26, s. 6.

³¹³ „Pogoń”, 1894, nr 17, s. 6.

grupy z przypisaniem do określonych ćwiczeń w zakresie gimnastyki leczniczej. Jak na tamte czasy była to bardzo ciekawa i pionierska idea wprowadzenia gimnastyki korekcyjnej³¹⁴.

Fot. 22. Fotografia przedstawia ćwiczące dziewczęta na przyrządach gimnastycznych w korpusie wakacyjnym ok. 1900 r.

Źródło: Archiwum Prywatne M. Tomaszewskiego

Kolejnym działaniem podjętym przez I. Przybyłkiewicza była popularyzacja sportów zimowych zarówno dla dzieci jak i dorosłych³¹⁵. Zajęcia w okresie zimowym były prowadzone na boiskach korpusu i cieszyły się dużym zainteresowaniem³¹⁶. Przybyłkiewicz uważał, że ruch na świeżym powietrzu zimą przyczynia się do hartowania ciała. Do gier i zabaw zimowych należały: walka śniegowa, walka wałowa, zabawa forteczna, zrzucanie chorągwi z twierdzy, rzucanie śnieżkami do tarczy, lepienie bałwanów, budowanie różnych budowli ze śniegu. Przybyłkiewicz na łamach „Przewodnika Gimnastycznego Sokół” opisywał jak wygląda sprzęt do pokonywania

³¹⁴ „Pogoń”, 1894, nr 19, s. 5.

³¹⁵ „Pogoń”, 1897, nr 48, s. 6.

³¹⁶ „Przewodnik Gimnastyczny Sokół”, 1897, nr??, s. 141-142.

głębokich zasp śnieżnych³¹⁷. Zimowy sprzęt sportowy został zakupiony przez kierownictwo korpusu i był wypożyczany do zajęć na lodzie i śniegu za drobną opłatą³¹⁸. Lodowisko zostało urządzone na stawie księcia Sanguszki oddalonego o około 100 metrów od korpusu wakacyjnego³¹⁹.

Śmierć Ignacego Przybyłkiewicza 7.04.1898 r. wyhamowała prężnie rozwijający się korpus wakacyjny³²⁰. Po śmierci I. Przybyłkiewicza park, w którym mieściły się boiska korpusu został nazwany jego imieniem, natomiast do prowadzenia korpusu powołano komitet na czele z Morawskim profesorem gimnazjum. Ćwiczenia prowadzili nauczyciele wychowania fizycznego ze szkół ludowych i gimnazjum. Kierownictwo korpusu objął Stanisław Dubelski w 1899 r.³²¹. Działalność korpusu wakacyjnego w Tarnowie trwała 24 lata a finansowana była ze środków TG Sokół, Rady Miejskiej, Powiatowej, Towarzystwa Zaliczkowego, Tarnowskiej Kasy Oszczędnościowej. Dodatkowe wpływy to składki uczestników, wpisowe za udział w ćwiczeniach, dochody z kiermaszów i festynów. Prawidłowa działalność korpusu wakacyjnego została nagrodzona i doceniona w 1894 r. brązowym medalem na lwowskiej wystawie ukazującej opiekę nad młodzieżą w Galicji³²². Funkcjonowanie korpusu zakończył wybuch I wojny światowej.

³¹⁷ I. Przybyłkiewicz do swoich pokazów wykorzystywał wyrabiane od paru lat w tartaku księcia Sanguszki na „Rudach” deski zwane: „ski”, „łyże” lub „narty”. Dokładnie opisywał ich budowę oraz w jaki sposób korzysta się z nich. Informacje te potwierdzałyby, „że w tartaku księcia Sanguszki produkowane były narty”. Zob. E. Roszkowska, *Austriackie środowiska...*, op. cit., s. 81, por. R. Wasztyl, *Przyczynek do genezy polskiego narciarstwa*, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, 1988, nr 4, s. 103-111

³¹⁸ „Pogoń”, 1897, nr 48, s. 6. Koszt wypożyczenia sanek za 30 min wynosił 5 centów.

³¹⁹ „Pogoń”, 1898, nr 1, s. 6.

³²⁰ A. Piszowa, *600-lecie ...*, op. cit., s. 149.

³²¹ „Pogoń”, 1900, nr 49, s. 2.

³²² „Pogoń”, 1894, nr 42, s. 6.

IV. Pozaszkolne formy rozwoju kultury fizycznej

1. Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w latach 1867 – 1914

Największy wpływ na kształtowanie się systemów wychowania fizycznego w Europie miały Niemcy, Szwecja i Anglia. W pierwszej połowie XIX wieku dominującym był system gimnastyki niemieckiej, kształtowany przez Friedricha Ludwiga Jahna i Adolfa Spiessa. Jahn wykorzystywał głównie ćwiczenia na przyrządach, które były niepraktyczne i wymagały dużej siły. Spiess, zgodnie z zaleceniami rządu pruskiego, dostosował system do potrzeb oświatowych. Wprowadził ćwiczenia wolne oraz porządkowe. Pod koniec XIX wieku, dzięki lepszemu dostosowaniu do wymogów szkolnictwa, gimnastyka szwedzka w wielu krajach zaczęła wypierać system Jahna-Spiessa. System Lingów miał rozwijać nie tylko ciało ale także dobre cechy charakteru. Ważny był dla Linga związek medycyny, anatomii i fizjologii z wychowaniem fizycznym. Zupełnie inny system wychowania fizycznego rozwijał się podczas XIX stulecia w Wielkiej Brytanii. Był on skupiony głównie na grach i zabawach sportowych.

W 1862 roku Czesi, dzięki ożywieniu życia narodowego, rozpoczęli działania ruchu sokolego, który w późniejszych latach popularny był pośród większości narodów słowiańskich. Stowarzyszenie Gimnastyczne „Sokół” było swoistą odpowiedzią na ruch turnerski wśród ludności niemieckiej zamieszkującej Czechy. Pomysłodawcą tej organizacji był Miroslav Tyrš. Statut stowarzyszenia został zatwierdzony 27.01.1862 roku, a 16.02.1862 roku powstało Praskie Zrzeszenie Gimnastyczne³²³. W 1864 roku nadano mu nazwę „Sokół”. Na początku prezesem był Jindřich.

Organizacja zajmowała się nie tylko propagowaniem ćwiczeń gimnastycznych. Zaznaczała także ważność języka czeskiego oraz zainteresowania sprawami ojczyzny. Na początku prezesem był Jindřich Fügner. Liczba towarzystw sokolich i ich członków szybko rosła i rozprzestrzeniała się na terenie Czech i Moraw. W 1865 roku po śmierci Fügnera czołową rolę w „Sokole” przejmuje Miroslav Tyrš. Aby rozwinąć towarzystwo od 1871 roku redaguje dwutygodnik *Sokol*. W jednej ze swoich publikacji, która odegrała kluczową rolę w kształtowaniu ideologii sokolej, autor wiąże kulturę fizyczną ze sprawami narodowo-wyzwoleńczymi. Zdaniem Tyrša nadrzędnym celem sokolstwa jest praca dla dobra narodu.

³²³ J. Snopko, *Polskie Towarzystwa Gimnastyczne „Sokół” w Galicji 1867 – 1914*, Białystok 1997, s. 22-23, zob. W. Ogrodziński, *Dzieje dzielnic śląskiej „Sokoła”*, Katowice 1937, s. 12-14

W sokolstwie czeskim dają się zaobserwować dwa kierunki: jako organizacji wychowania fizycznego oraz jako ruchu mobilizującego do walki w obronie języka i kultury czeskiej. Tyrš zajmował się również tematami metodyki oraz systematyki ćwiczeń gimnastycznych. Podzielił program ćwiczeń sokolich na cztery grupy: ćwiczenia porządkowe i wolne (bez przyrządów), ćwiczenia z przyborami i na przyrządach (drażek, poręcze, kółka, koń), ćwiczenia z pomocą współćwiczących (ćwiczenia towarzyskie, piramidy itd.), ćwiczenia z oporem współćwiczących (mocowania, zapasy, szermierka)³²⁴. Opracowana przez Tyrša systematyka ćwiczeń fizycznych oparta była na gimnastyce niemieckiej. Długi czas była ona podstawowym wzorcem programowym i metodycznym we wszystkich towarzystwach sokolich czeskich oraz w innych krajach. Odegrał on ogromną rolę w rozwoju ruchu sokolego i był uważany za ojca sokolstwa.

Kolejno powstające nowe gniazda łączyły się w żupy, czyli okręgi sokole, a te organizowały się w związki. 29.03.1889 roku powstał Czeski Związek Sokoli, a w 1892 roku Morawsko-Śląski Związek Sokoli. Cztery lata później obie te organizacje połączyły się w jeden ogólnie czeski Związek Sokolstwa, którego pierwszym prezesem był Jan Podlipný a naczelnikiem Franciszek Cižek. Czeskie organizacje sokole oprócz ćwiczeń fizycznych rozwijały inne formy aktywności, jak wycieczki, pochody w strojach sokolich, tańce, zebrania i zabawy towarzyskie, praca oświatowa. Organizowano również kursy nauczycielskie, które miały dostarczyć fachowych instruktorów i kierowników ćwiczeń.

Największymi imprezami o charakterze sportowym i festynowym jednocześnie były „Złoty Sokole”. W omawianym okresie odbyły się one w roku: 1882, 1891, 1895, 1901, 1907, 1912. Były to dobrze zorganizowane, duże i widowiskowe imprezy mające pokazywać dorobek oraz propagować sokolstwo. Czeski „Sokół” stał się wzorem dla innych narodów monarchii Habsburgów w dziedzinie podnoszenia kultury fizycznej pracy narodowej. Szczególnym autorytetem cieszyło się towarzystwo praskie uważane jako jedno z najlepszych w całej monarchii. Posiadało ono budynek oraz sale gimnastyczną, będące wzorem sokolni dla innych gniazd. Na budynku tym wzorowany był później gmach „Sokoła” we Lwowie.

Poza Czechami kolejne stowarzyszenia sokole powstały w Słowenii, Chorwacji i Serbii. W Bułgarii natomiast powstające towarzystwa nosiły nazwę „Junak”. W carskiej Rosji popularyzacja ruchu sokolego następowała bardzo wolno. W przeciwieństwie do Czechów, Polacy nie popierali dołączenia Rosjan do „Sokoła”. Pod koniec XIX wieku

³²⁴ R. Wroczyński, *Powszechne dzieje wychowania fizycznego i sportu*, Wrocław 2003, s. 210-212.

również na terenach Galicji Wschodniej zamieszkałych przez ludność ukraińską zaczęły powstawać towarzystwa sokole. Pośród prawie wszystkich narodów słowiańskich powstały organizacje „Sokoła”, które uważane były za ogólnosłowiański ruch wychowania fizycznego.

Działające na obszarze trzech zaborów oraz pośród Polonii poza nimi Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, było istotną organizacją polską. Działalność sokolstwa polskiego rozpoczyna się w 1867 roku we Lwowie, gdzie założone zostało pierwsze towarzystwo gimnastyczne. Jest ono powiązane z sytuacją panującą po klęsce powstania styczniowego. Ruch sokoli razem z działaniami oświatowymi i ekonomicznymi miał być częścią składową pracy organicznej, która zajmowała się kulturą fizyczną społeczeństwa. Towarzystwo Gimnastyczne we Lwowie przyjęło statut czeskiego „Sokoła”. Jedną z ważniejszych ustaw pozwalających na działanie „Sokoła” była liberalna ustawa o stowarzyszeniach z 15.11.1867 r. Aby stowarzyszenie było legalne należało złożyć w Namiestnictwie wnioski o rejestrację, protokół zebrania założycielskiego oraz pięć egzemplarzy statutu. 7.02.1867 roku powstanie organizacji zostało potwierdzone przez namiestnika Gołuchowskiego. Początkowo Towarzystwo miało na celu rozwój gimnastyki poprzez wspólne ćwiczenia. Godłem był sokół w locie³²⁵. W związku z rozpowszechnianiem się oficjalną nazwę „Sokół” przybiera w 1869 roku. Założyciele „Sokoła” chcieli stworzyć placówkę patriotyczną niezwiązaną z ugrupowaniami politycznymi. Z biegiem czasu formuła wychowania fizycznego poszerzała się, czego potwierdzenie można znaleźć w następnych statutach.

Pomysł powstania tarnowskiego gniazda Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” narodził się 30.08.1883 r. Pomysłodawcą tego przedsięwzięcia był tarnowski nauczyciel gimnastyki, profesor CK I Gimnazjum w Tarnowie, Ignacy Przybyłkiewicz. Dokładnie sytuację tę opisał na łamach „Przewodnika Gimnastycznego” w ten sposób:

„... Powróciwszy ze Lwowa dnia 30 sierpnia r. 1883 dokąd jeździłem w sprawie egzaminu z gimnastyki, a był wtedy we Lwowie otwarty kurs sześciotygodniowy wakacyjny w Towarzystwie gimnastycznym Sokół, podjąłem myśl założenia w Tarnowie oddziału Towarzystwa gimnastycznego...”³²⁶

³²⁵ J. Snopko, D. Dudek, *Rozwój ruchu sokolego w zaborze austriackim*, [w:] *Zarys dziejów Sokolstwa Polskiego w latach 1867–1997*, red. E. Małolepszy, Z. Pawluczuk, Częstochowa 2001, s. 15-16.

³²⁶ I. Przybyłkiewicz, *Krótki przebieg rozwoju oddziału Towarzystwa gimnastycznego Sokół w Tarnowie, od założenia aż do września 1887r.*, [w] „Przewodnik Gimnastyczny Sokół”, nr 6, 1888 r., s. 43.

Myślą założenia Sokoła w Tarnowie podzielił się I. Przybyłkiewicz z kupcem tarnowskim oraz powstańcem z 1863 r. Wilhelmem Müldnerem. W dniu 26.09.1883 r. odbyło się spotkanie organizacyjne w sklepie Müldnera. Na spotkaniu tym byli obecni: W. Müldner, I. Przybyłkiewicz, Karol Polityński – budowniczy miejski, Ludwik Birtus oraz Jerzy Münz³²⁷. Podczas tego spotkania, jak wspominał I. Przybyłkiewicz zebrani goście złożyli po 2 zł reńskie na cele nowo powstającego Towarzystwa gimnastycznego. Kolejnych pięciu członków założycieli nowego Towarzystwa dołączyło następnego dnia za namową W. Müldnera a byli to: dr Ludwik Glazer, Zygmunt Wiśniewski, Jan Kornicki, Władysław Wójcik oraz Wilhelm Łopatynier, który był sekretarzem starostwa³²⁸. Tych dziesięciu mężów stało się założycielami tarnowskiego Sokoła i na stałe wpisali się w historię miasta Tarnowa. W ten sposób można było przejść do dalszych czynności administracyjnych związanych z tworzeniem nowej organizacji. Prezesem towarzystwa jednogłośnie wybrano i poproszono o pełnienie tej funkcji dyrektora tarnowskiego gimnazjum Bronisława Trzaskowskiego a na jego zastępcę wybrano nauczyciela gimnastyki w tymże gimnazjum Józefa Nedoka³²⁹. Gotowe dokumenty zostały za pośrednictwem tarnowskiego Starostwa przesłane do Namiestnictwa we Lwowie. Jednak braki w dokumentacji wynikające z niedopatrzenia zgłaszających spowodowały, iż dokumenty musiały być dwukrotnie uzupełniane. Sytuację tę opisywał na łamach Przewodnika Gimnastycznego, I. Przybyłkiewicz:

„... Podanie nasze po dwakroć było nam zwracane, a to z winy naszej, po pierwsze nie załączyliśmy przyzwolenia lwowskiego Sokoła na utworzenie filji, po drugie nie dołączyliśmy odezwy Rady gminnej, iż w razie rozwiązania Towarzystwa przejmuje majątek cały Sokoła, aby później tenże zwrócić innemu Towarzystwu, któreby miało te same cele...”³³⁰.

Bardzo szybko tarnowski Sokół rozpoczął realizację myśli sokolej czyli „W zdrowym ciele zdrowy duch” bo jeszcze przed prawomocnym zarejestrowaniem towarzystwa 20.11.1883 r. I. Przybyłkiewicz rozpoczął prowadzenie kursu „gimnastyki

³²⁷ Ibidem, s. 43.

³²⁸ Ibidem, s. 44, zob. M. Szewczyk, *Tarnowskie gniazdo...*, op. cit., s. 15-16, P. Juško, *Dzieje Towarzystwa Gimnastycznego...*, op. cit., s. 90-92, L. Dziama, *Gawęda Sokoła [w:] Sprawozdanie jubileuszowe pięćdziesięcioletniego istnienia Towarzystwa Gimnastycznego Sokół I. w Tarnowie za rok 1933*, Tarnów 1934, s. 5-7.

³²⁹ „Przewodnik Gimnastyczny Sokół”, nr 3, 1884 r., s. 23; por. I. Przybyłkiewicz, *Krótki przebieg...*, op. cit., s. 43-44, „Pogoń”, 1894, nr 37, s. 5.

³³⁰ I. Przybyłkiewicz, *Krótki przebieg...* op. cit., s. 44.

towarzyskiej dla mężczyzn” w suterrenach I Gimnazjum³³¹. Ćwiczenia te odbywały się dwa razy w tygodniu we wtorki oraz w piątki między godziną siódmą a ósmą wieczorem. Mieszkańcy Tarnowa dość sceptycznie i zlekceważeniem podszli do pierwszych ćwiczeń gimnastycznych nazywając je „sztuczkami cyrkowymi” stąd też na pierwsze ćwiczenia przybyło zaledwie dwunastu druhów. W miarę upływu czasu liczba ćwiczących systematycznie zwiększała się aby 10 grudnia 1883 r. osiągnąć stan 21 systematycznie ćwiczących mężczyzn, którzy wnosili opłatę w wysokości 2 złr.³³².

Fot. 23. Fotografia przedstawia najznamienitszych działaczy tarnowskiego TG „Sokół”, 1895 r.

Stoją od lewej strony: b.d., b.d., b.d., Kazimierz Wilczyński, Siokało, Spólnik, Rajmund Kaempf, Ludwik Stefański, b.d. Siedzą od lewej strony: Antoni Wójcicki, Karol Nowak, Tytus Buynowski, b.d., Ignacy Przybylkiewicz, Franciszek Styliński.

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

³³¹ L. Dziama, *Gawęda Sokola* [w:] *Sprawozdanie ...* op. cit., s. 7; por. „Pogoń”, 1884, nr 2, s. 6; M. Szewczyk, *Tarnowskie gniazdo...* op. cit., s. 17. Sala, w której prowadził I. Przybylkiewicz ćwiczenia była suterreną z dwoma niewielkimi oknami bez wentylacji.

³³² „Unia”, 1883, nr 26, s. 2, zob. M. Stolarczyk, *Działalność Towarzystwa...*, op. cit., s. 15.

Walne zebranie założycielskie podczas którego utworzono Towarzystwo Gimnastyczne Sokół w Tarnowie, odbyło się 11.01.1884 r. w sali I Gimnazjum. I. Przybyłkiewicz przedstawił projekt statutu, który był już zatwierdzony przez władze Sokola lwowskiego. Na zebraniu tym oficjalnie dokonano wyboru Prezesa, został wybrany Bronisław Trzaskowski, wiceprezesem Józef Nedok, sekretarzem Jan Kornicki. W skład zarządu weszli: Wilhelm Müldner jako skarbnik, Wilhelm Łopatynier, Edward Treppel³³³ oraz zastępcy członków zarządu: dr Ludwik Glazer, Zygmunt Wiśniewski, Ludwik Birtus. Ignacy Przybyłkiewicz został wybrany na kierownika ćwiczeń³³⁴. Zatwierdzenie statutu przez Namiestnictwo nastąpiło w dniu 30 listopada 1884 r. i dopiero od tego momentu władze tarnowskiego Sokola mogły działać w majestacie prawa³³⁵. Tym samym Sokół tarnowski był pierwszą filią Lwowskiego Towarzystwa Gimnastycznego, która liczyła 51 druhow³³⁶. Ponowne Walne Zebranie Towarzystwa odbyło się w dniu 11.01.1885 r. potwierdzając wybór B. Trzaskowskiego na prezesa tarnowskiego Sokola natomiast na wiceprezesa został wybrany Franciszek Sichrawa a do wydziału zostali wybrani Wilhelm Müldner, Michał Koszykiewicz³³⁷, Kamil Baum, Ignacy Przybyłkiewicz. Na zastępców wybrano prof. Stanisława Matwija i dr. Karola Biegańskiego³³⁸.

Zgodnie ze statutem gniazda, który był zatwierdzony przez Towarzystwo Gimnastyczne we Lwowie głównym celem było

„...pielęgnowanie gimnastyki w ogóle a w szczególności gimnastyki higieniczno-racjonalnej i wychowawczej. Zadanie to spełnia Towarzystwo utrzymując zakład gimnastyczny i szkołę szermierki dla członków, ewentualnie także dla uczniów i uczennic Towarzystwa, tudzież wpływając na rozwój gimnastyki i jej znajomość w kraju”³³⁹.

Z inicjatywy jego działaczy wszystkie zorganizowane formy ćwiczeń ruchowych były podejmowane przez członków Sokola. Tarnowski Sokół był organizacją, która skupiała w swoich szeregach mieszkańców Tarnowa interesujących się rozwojem szeroko rozumianej kultury fizycznej, dlatego też w tarnowskim Sokole zostały zorganizowane

³³³ Poprawne nazwisko to Edward Treppel – oficjalnie tak występuje w sprawozdaniach Sokola, najprawdopodobniej zostało źle odczytane i w opracowaniach pojawia się jako Edward Frippel lub Edward Freppel.

³³⁴ „Przewodnik Gimnastyczny Sokół”, nr 3, 1884 r., s. 23.

³³⁵ *Statut Filii Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie*, Tarnów 1884. Wysokie CK Namiestnictwo zatwierdziło statut reskryptem z dnia 30 listopada 1884 r. pod nr L. 75039.

³³⁶ L. Dziama, *Gawęda Sokola* [w:] *Sprawozdanie ... op. cit.*, s. 6-7.

³³⁷ Założyciel Towarzystwa Gimnastycznego Sokół w Oświęcimiu.

³³⁸ Założyciel Towarzystwa Gimnastycznego Sokół w Jaśle.

³³⁹ Statut Towarzystwa Gimnastycznego w Tarnowie, Tarnów 1887, s.1

oddziały zajmujące się różnymi formami aktywności ruchowej np. gimnastyką, pływaniem, strzelectwem, szermierką, turystyką, kolarstwem, łyżwiarstwem, lekkoatletyką, piłką nożną, lawn-tenisem i innymi.

W początkach działalności tarnowskiego Sokola jedyną dyscypliną uprawianą w Sokole, która była bardzo mocno propagowana, była gimnastyka. Taka sytuacja miała miejsce przez pierwsze kilka lat. Kolejnymi oddziałami była szermierka i turystyka. Ćwiczenia gimnastyczne często określane były jako bezużyteczne „fikanie kozłów”³⁴⁰. W Tarnowie propagatorem sokolej gimnastyki był jeden z założycieli „Sokola” Ignacy Przybyłkiewicz. Promował on gimnastykę, wygłaszając szereg odczytów oraz pisząc artykuły na temat ćwiczeń gimnastycznych i ich wpływu na organizm człowieka. Według I. Przybyłkiewicza podstawowym celem działalności Sokola było „uprawianie” gimnastyki, co miało być uzupełnieniem programu działających już w Tarnowie, Towarzystwa Strzeleckiego oraz Towarzystwa Łyżwiarzkiego. Artykuły te ukazywały się na łamach „Pogoń”, „Unii” oraz „Przewodnika Gimnastycznego Sokół”³⁴¹.

TG Sokół było organizacją, która skupiała w swoich szeregach najwięcej osób zainteresowanych aktywnością ruchową oraz rozwojem szeroko rozumianej kultury fizycznej w mieście³⁴². W kolejnych latach w tarnowskim Sokole powstawały nowe oddziały ćwiczeniowe. Jednak najważniejszym zadaniem towarzystwa w pierwszych latach jego działalności było prowadzenie zajęć gimnastyki w tarnowskich szkołach. Brak odpowiedniej bazy do prowadzenia zajęć spowodował iż w roku 1886 Zarząd TG Sokół zwrócił się do władz miasta z prośbą o darowanie działki pod budowę Sokolni jednak radni miejscy odmówili, co tłumaczyli zbyt małymi środkami zgromadzonymi przez towarzystwo³⁴³.

Kolejną inicjatywą podjętą przez towarzystwo była organizacja zajęć z gimnastyki dla dzieci oraz dla kobiet. Dzieci uczęszczające na zajęcia do Sokola zostały objęte opieką tarnowskich lekarzy, którzy byli członkami organizacji³⁴⁴. Kierownik ćwiczeń był w stałym kontakcie z lekarzami, którzy nieodpłatnie badali dzieci oraz dorosłych zalecając młodzieży z wadami postawy gimnastykę korekcyjną i leczniczą³⁴⁵. Natomiast kobiety

³⁴⁰ J. Snopko, *Polskie Towarzystwo Gimnastyczne...*, op. cit., s. 44.

³⁴¹ „Unia”, 1883, nr 24, s. 2-4, zob. nr 25, s. 1-3, nr 26, s. 2-4, „Pogoń”, 1890, nr 45, s. 5-6, „Przewodnik Gimnastyczny Sokół”, 1887, nr 3, s.19-20, 1888, nr 5, s. 34-35.

³⁴² *Statut Towarzystwa Gimnastycznego w Tarnowie*, Tarnów 1887, s. 1-3.

³⁴³ M. Olejnik, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Tarnowie i gniazda okręgu tarnowskiego do 1919 roku*, [w:] „Prace Historyczne”, 2020, nr 147, s. 115.

³⁴⁴ „Pogoń”, 1891, nr 39, s. 5.

³⁴⁵ Najwięcej czasu sprawom Sokola poświęcali: dr Józef Walczyński, dr Antoni Biesiadzki, dr Jan Mezger, dr Józef Pochroń, dr Stanisław Ozimek, dr. Alojzy Szatkowski. Lekarze w porozumieniu z kierownikiem

ćwiczyły w wyznaczonych godzinach, podczas których oprócz instruktora i naczelnika, nikt inny nie mógł znajdować się w budynku i na sali ćwiczeń³⁴⁶.

Liczba osób zrzeszonych w towarzystwie wahała się od 150 do 200 ćwiczących. Była to już na tyle liczna organizacja, że magistrat w 1891 r. przekazał Sokołowi działkę pod budowę Sokolni a poseł na Sejm Krajowy oraz członek Rady Państwa w Wiedniu, dr Tadeusz Rutowski (tarnowianin) ufundował sztandar. Było to bardzo ważne wydarzenie bo miało miejsce przed wyjazdem tarnowskich Sokołów na I Zlot Sokolstwa we Lwowie³⁴⁷.

Fot. 24. Karta pocztowa przedstawiająca okazały budynek TG Sokół w Tarnowie, rok ok 1900.

Źródło: Archiwum Prywatne M. Tomaszewskiego.

Ważnym wydarzeniem w roku 1894 było poświęcenie kamienia węgielnego pod budowę Budynku Sokoła w Tarnowie. Budowa odbywała się systemem gospodarczym przez co nie była bardzo kosztowna. Środki na budowę zbierano wśród mieszkańców

ćwiczeń opracowali specjalną kartę lekarską (książeczkę zdrowia), gdzie każdorazowo wpisywali wyniki badań. Zob. L. Dziama, *Gawęda Sokola* [w:] *Sprawozdanie...*, op. cit., s. 10-11, „Pogoń”, 1892, nr 40, s. 5-6, „Pogoń”, 1894, nr 19, s. 5, „Przewodnik Gimnastyczny Sokół”, 1892, s. 133.

³⁴⁶ Ibidem, s. 116, zob. E. Jasiewicz-Kargól, *Towarzystwo Gimnastyczne...*, op. cit., s. 184.

³⁴⁷ M. Olejnik, *Towarzystwo Gimnastyczne...*, op. cit., s. 116, zob. L. Dziama, *Gawęda Sokola* [w:] *Sprawozdanie...*, op. cit., 9-10.

miasta, darczyńców oraz część towarzystwo dostało z kasy miejskiej. Ostatecznie budynek Sokoła poświęcono i oddano do użytku w grudniu 1895 r.³⁴⁸, co było wielkim wydarzeniem w Tarnowie. Dzięki pięknemu obiektowi towarzystwo prowadziło zajęcia we własnej sali ale również mogło prowadzić działalność komercyjną wynajmując salę lub organizując różne imprezy sportowe, rozrywkowe, uroczystości rocznicowe czy wydarzenia kulturalne. Inwestycja ta przyczyniła się do finansowego wzmocnienia i uniezależnienia finansowego TG Sokół³⁴⁹.

Złoty czas tarnowskiego Sokoła od 1900 r. do 1906 r., to czas gdy prezesem został dr Tadeusz Tertil³⁵⁰. Dzięki niemu sala Sokoła została wykorzystana na lekcję gimnastyki dla uczniów I oraz II Gimnazjum a także dwóch szkół powszechnych³⁵¹. Poczyniono kolejne inwestycje otwarto kort tenisowy, kręgielnie. W 1905 r. przygotowano i przeprowadzono kurs gimnastyki dla nauczycieli szkół ludowych, z którego skorzystało 38 osób z miasta i okolicy Tarnowa³⁵². Dużą uwagę przywiązywano w działalności tarnowskiego Sokoła do udziału w Złotach Sokolstwa Polskiego oraz do zlotów Okręgu II. Były to wydarzenia, na których można było zaprezentować wyniki swojej pracy z młodzieżą oraz dorosłymi mieszkańcami miasta³⁵³

³⁴⁸ L. Dziama, *Gawęda Sokola*, [w:] *Sprawozdanie...*, op. cit., s. 7-9.

³⁴⁹ E. Jasiewicz-Kargól, *Towarzystwo Gimnastyczne...* op. cit., s. 176, zob. M. Olejnik, *Towarzystwo Gimnastyczne...*, op. cit., s. 118.

³⁵⁰ L. Dziama, *Gawęda Sokola* [w:] *Sprawozdanie...*, op. cit., 11-13.

³⁵¹ P. Markowicz, *Wychowanie fizyczne w tarnowskich...*, op. cit., s. 48, 51.

³⁵² L. Dziama, *Gawęda Sokola* [w:] *Sprawozdanie...*, op. cit., s. 15, zob. M. Olejnik, *Towarzystwo Gimnastyczne...*, op. cit., s. 118-119.

³⁵³ M. Olejnik, *Towarzystwo Gimnastyczne...*, op. cit., s. 117.

Fot. 25 Fotografia przedstawia przygotowania ćwiczeń do Zlotu Sokolstwa Polskiego, rok ok 1895.

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

Obchody 25-lecia założenia TG Sokół, hucznie świętowano w dniach 28 i 29 czerwca 1908 r. Z tej okazji pod koniec czerwca przygotowano w Tarnowie trzeci zlot okręgu II, na który przybyli działacze towarzystw sokolich z całej Galicji. W programie obchodów 25-lecia przewidziana była msza święta w bazylice katedralnej, przyjęcie zorganizowane przez Radę Miejską a także pokazy gimnastyczne przygotowane i zaprezentowane przez tarnowskich sokołów.

Tabela 11. Prezesi Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie w latach 1883-1918

Lp.	Nazwisko i imię Prezesa TG „Sokół”	Lata kadencji
1.	Trzaskowski Bronisław	1883-1887
2.	Sichrawa Franciszek	1887-1890
3.	Chylewski Ignacy	1890-1894
4.	Wolfram Adolf	1894-1896
5.	Gałecki Mieczysław	1896-1898
6.	Adamski Walenty	1898-1900
7.	Tertil Tadeusz	1900-1906
8.	Buynowski Tytus	1906-1914
9.	Szatkowski Alojzy	1914
10.	Nowak Karol	1917-1929

Źródło: opracowanie tabeli własne na podstawie danych zawartych w: L. Dziama, *Gawęda Sokola*, [w:] *Sprawozdanie jubileuszowe pięćdziesięcioletniego istnienia Towarzystwa Gimnastycznego Sokół I. w Tarnowie za rok 1933*, Tarnów 1934s. 31, por. P. Juško, *Dzieje Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie w latach 1883–1939*, [w:] *Tarnów w czasach burmistrza Tadeusza Tertila*, pod red. P. Juško, Tarnów 2007, s. 124.

W miesiącach październik – listopad 1910 r. zostało powołane do życia TG Sokół II w Tarnowie, które swoją siedzibę miało na Strusinie. Członkami tego Sokola byli głównie włościanie, mieszkańcy tarnowskiej dzielnicy Strusina³⁵⁴. Namiestnictwo we Lwowie w lutym 1911 r. zatwierdziło statut drugiego gniazda „Sokola” w Tarnowie. Pierwszym prezesem II Gniazda został Józef Chciuk a w pierwszym roku działalności zrzeszało około 150 druhów³⁵⁵. Zajęcia dla druhów prowadzone były dwa razy w tygodniu z podziałem na grupy wiekowe dla młodszych i starszych członków. Ćwiczenia prowadził wykwalifikowany naczelnik Józef Zajac. Wbrew panującej opinii Gniazdo II nie było konkurencją dla Sokola I. Obydwa gniazda współpracowały ze sobą organizując wspólne ćwiczenia, szkolenia, pokazy razem wyjeżdżając na zawody³⁵⁶. Tarnowskie Gniazdo II oprócz działalności w zakresie kultury fizycznej prowadziło zajęcia teatralne, oraz

³⁵⁴ P. Juško, *Dzieje Towarzystwa Gimnastycznego...*, s. 116-117.

³⁵⁵ „Pogoń”, 1911, nr 7, s. 4.

³⁵⁶ P. Juško, *Dzieje Towarzystwa Gimnastycznego...*, s. 116, zob., „Pogoń”, 1912, nr 23, s. 4, *Sprawozdanie Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół II” w Tarnowie za rok 1912*, Tarnów 1913, s. 5-6.

kulturalno-oświatowe. W 1913 r. zakupiło posesję z domem, który stał się siedzibą TG Sokół II na Strusinie³⁵⁷.

Fot. 26. Fotografia przedstawia członków TG Sokół II na Strusinie, 1911 r.

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

2. Towarzystwo Łyżwiarskie w Tarnowie

Łyżwiarstwo jest jedną z najstarszych dyscyplin sportowych, pojawiło się już kilkaset lat temu lecz było wykorzystywane jako umiejętność użyteczna. Na początku traktowane było jako forma przemieszczania się w terenie po zamrzniętych rzekach, jeziorach a nawet morzach. Tysiące lat temu nikomu nie przyszłoby do głowy, że jazda na łyżwach będzie traktowana jako wspaniały wypoczynek, rekreacja czy w końcu rywalizacja sportowa na lodzie: jazda figurowa, hokej, łyżwiarstwo szybkie oraz short track.

³⁵⁷ Był to dom przy dzisiejszej ulicy Sokoła w Tarnowie.

Pochodzenie łyżew na terenach Polski a dokładnie mówiąc Galicji próbował wyjaśnić dr Eugeniusz Kiernik³⁵⁸ prowadząc badania nad znalezionymi nad rzeką Rudawą koło Krakowa oraz w Wiśle na Zwierzyńcu kośćmi zwierząt. Były to charakterystyczne długie kości przypominające swoją budową płozy łyżew. Były to kości oszlifowane i przygotowane do użytku przez człowieka. E. Kiernik porównał te kości do znalezisk opisanych przez antropologów niemieckich, szwajcarskich, czeskich i były bardzo podobne w swym kształcie, budowie oraz strukturze do kości opisanych przez zagranicznych naukowców³⁵⁹. Z naukowych wywodów dra E. Kiernika wynikało, że na ziemiach polskich również znano łyżwiarstwo dużo wcześniej niż wskazują na to materiały źródłowe. Z upływem czasu budowę łyżew zaczęto udoskonalać, co miało wpływ na łatwiejsze ślizganie. Po łyżwach zbudowanych z kości zwierząt przyszedł czas na łyżwy, które miały płozy wykonane z żelaza, osadzone w drewnianej podstawie, którą mocowano do butów. Jednak największa rewolucja w łyżwiarstwie nastąpiła w roku 1865, gdy na rynku pojawił się nowy model łyżwy zwany „halifaksy”, który był skonstruowany przez Kanadyjczyka Forbes’a. W tym samym roku amerykański łyżwiarz Jackson Haines³⁶⁰ wynalazł łyżwy, które zamiast rzemiennych pasków były mocowane do butów na stałe za pomocą metalowych nitów³⁶¹.

Trudno określić dokładną datę, kiedy łyżwiarstwo trafiło na tereny dzisiejszej Polski. Z materiałów źródłowych możemy wywnioskować, że były to lata pięćdziesiąte XIX wieku³⁶². Na początku było to ślizganie po zamrzniętych kałużach oraz stawach bez

³⁵⁸ Eugeniusz Kiernik ur. 07.10.1877 r. w Bochni, zm. 13.05.1921 r. w Warszawie. Pracował w Katedrze Anatomii Porównawczej. W 1918 r. został powołany do zorganizowania Studium Weterynarii przy Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Warszawskiego, następnie w Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Był wybitnym znawcą paleozoologii, prowadził prace naukowe nad badaniem fauny kopalnej.

³⁵⁹ E. Kiernik, *Kości zwierzęce gładzone, domniemane łyżwy, z okolic Krakowa*, Kraków 1912, s. 3, 6, 8, 12.

³⁶⁰ Jackson Haines ur. 1840 r. USA, zm. 1875 r. w Finlandii. Był amerykańskim tancerzem baletowym, występował również w pokazach łyżwiarskich. Wykorzystał swoje doświadczenie baletowe do tworzenia urozmaiconych programów tanecznych na lodzie do muzyki. W latach sześćdziesiątych XIX w. odbywał tournée po dużych miastach Europy prezentując pokazy w jeździe figurowej na lodzie. W miastach, które odwiedził Haines ze swoimi pokazami, zostały zakładane towarzystwa łyżwiarskie. Obecnie uważany jest za ojca nowoczesnego łyżwiarstwa figurowego. W roku 1976 został wpisany do Światowej Galerii Sław łyżwiarstwa figurowego, która znajduje się Colorado Springs w USA.

³⁶¹ D. Tchórzewski, *Początki łyżwiarstwa na świecie*, s. 3; zob. D. Tchórzewski, *Historia polskiego łyżwiarstwa szybkiego*, Opole 2021. <https://pzls.pl/cykl-historii-lyzwiarstwa-2/>, (dostęp 10.08.2023 r.).

³⁶² „Kurjer Warszawski”, 1834, nr 50, s. 261 zob.: „Widzący sławne ślizgawki w Rossji i Anglii, mówią, że przy takowych zabawach towarzyszy odgłos muzyki, co może i u nas naśladowanem będzie. Słychać, że tak w Powązkach iak pod Marymontem Amatorowie odbędą kursa na łyżwach o zakład. W tych dniach prawie wszystkie łyżwy będące w sklepach żelaznych, rozkupiono”; *Sport łyżwiarski z 8 rycinami w tekście*, napisał B., wyd. 1, Lwów – Łączów 1910, s. IV-V. We wstępie do tego podręcznika możemy przeczytać ciekawą informację dotyczącą łyżew: „Sport łyżwiarski znany jest już od bardzo dawnych czasów. Z postępowaniem techniki zaczęto w nowszych czasach udoskonalać coraz bardziej prymitywne początkowo łyżwy i dziś osiągnięto pod tym względem wybitne rezultaty. Wszak przed 20 laty spotykało się jeszcze bardzo często łyżwy, przymocowywane z przodu do podeszwy tylko za pomocą pasków, a t. zw.

odpowiedniego sprzętu czyli łyżew³⁶³. Miłośnicy tej formy aktywności ruchowej do jeżdżenia na łyżwach wykorzystywali miejskie stawy, rozlewiska, rzeki czy jeziora³⁶⁴. Największy rozkwit łyżwiarstwa przypada na drugą połowę XIX wieku, gdzie było praktycznie jedyną zimową rozrywką, aktywnością ruchową uprawianą przez ludność miast galicyjskich jak również pozostałych ziem pod zaborami³⁶⁵. Na przykład w Warszawie ślizgawki urządzano już w latach 1835-1845 na zamarzniętych stawach na Powązkach, Marymoncie jak i na Wiśle³⁶⁶. Zainteresowanie zimową aktywnością ruchową przejawiało się w możliwości zakładania towarzystw łyżwiarskich, które skupiały w swoich szeregach młodzież, lecz przede wszystkim osoby dorosłe. Pierwsze towarzystwo łyżwiarskie założone zostaje w największym mieście Galicji Wschodniej, czyli we Lwowie następnie w Krakowie, Tarnowie, Rzeszowie, Nowym Sączu, Wadowicach, Cieszynie³⁶⁷. Początkowa działalność tych towarzystw miała wyłącznie

Halifaxy uważane już były za coś doskonałego; tymczasem dziś niktby już nie przyczepił pasków z przodu łyżwy, owszem unika się ich chętnie nawet przy obcasach, a Halifaxy można spotkać zaledwie u początkujących łyżwiarzy; zob. D. Tchórzewski, *Historia polskiego łyżwiarstwa szybkiego*, Opole 2021, s. 18-20.

³⁶³ A. Stefański, *Wesołe chwile. Gry i zabawy towarzyskie w domu i poza domem*, oprac. Stary Maciej, Mikołów 1898, s. 187-188. Autor A. Stefański w swojej książce w rozdziale pt.: *Zabawy zimą*, opisuje, że największą przyjemnością dla dzieci jest ślizganie się „dziateczków” na lodzie, ale zmartwieniem dla rodziców bo dzieci zbyt często zdzierają obuwie. W dalszej części tekstu autor opisuje jak powinien wyglądać sprzęt do jazdy na lodzie, jak należy prawidłowo jeździć na łyżwach, w co się ubierać oraz w jaki sposób zachowywać się na ślizgawce. Zob. E. Cenar, *Ćwiczenia w sztucznym ślizganiu się na łyżwach*, streszczone według niemieckiego wydania *Spuren auf dem Eise*, Lwów 1908, F. Calistus, *Łyżwiarstwo. Podręcznik systematyczny, niezbędny dla każdego pragnącego w krótkim czasie nauczyć się ślizgać lub wydoskonalić w sztuce łyżwiarskiej*, Warszawa 1891.

³⁶⁴ Najczęściej były to naturalne stawy w miastach lub stawy, które powstały na skutek wybierania ziemi, piasku, żwiru do budowy domów lub nasypów kolejowych; zob. „Orzeł”, 1883, nr 16, s. 3; „Głos Narodu”, 1894, nr 4, s. 6; *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum I w Tarnowie za rok szkolny 1897/98*, Tarnów 1898, s. 23-24; *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum II w Tarnowie za rok szkolny 1907/08*, Tarnów 1908, s. 30.

³⁶⁵ D. Tchórzewski, *Łyżwiarstwo na ziemiach polskich w okresie zaborów – część I*, s. 1 zob. D. Tchórzewski, *Historia polskiego łyżwiarstwa szybkiego*, Opole 2021, s. 25-26. <https://pzls.pl/cykl-historii-lyzviarstwa-2/>, (dostęp 08.07.2024 r.).

³⁶⁶ „Kurjer Warszawski”, 1845, nr 6 s. 26; „Kurjer Warszawski”, 1845, nr 15, s. 69 zob.: „U nas w przyjemnych Powązkach w miejscu zwanem Izabelin, urządzone bardzo starownie ślizgawkę, a na tę zabawę licznie przybywają Warszawianie, zwłaszcza, że wprzyległych pokojach można dostać różnych posiłków potrawowych i napojowch. Widziano już w Izabelinie ślizgających nie tylko Kawalerów ale nawet i, Damy.

³⁶⁷ Towarzystwo Lwowskich łyżwiarzy zostaje założone w 1869 roku przez lwowskiego księgarza S. Rychtera, następnie zmienia nazwę na Lwowskie Towarzystwo łyżwiarskie (LTŁ). W tym samym roku założone zostaje Krakowskie Towarzystwo łyżwiarzy, które zostaje zarejestrowane jako stowarzyszenie dopiero w 1881 roku; zob. R. Wasztyl, *Wychowanie fizyczne i sport w Krakowie w latach 1773 - 1890*, Wydawnictwo Monograficzne Nr 60, Kraków 1993, s. 178-179; R. Krasowski, W. Nadolski, *Łyżwiarstwo w Galicji Zachodniej w latach 1867-1914*, „Sport i Turystyka. Środkowoeuropejskie Czasopismo Naukowe”, 2019, t. 2, nr 2, s. 60; M. Orlewicz-Musiał, *Turystyka aktywna Polaków pod zaborem austriackim w dobie autonomii galicyjskiej (1867-1914)*, Monografia nr 41, Kraków 2019, s. 278-279.

charakter zabawowy, towarzyski i rekreacyjny³⁶⁸, jednak we Lwowie po kilku latach funkcjonowania, towarzystwo przyjęło charakter bardziej sportowy, wyczynowy.

Fot. 27. Wycinek prasowy dotyczący reklamy łyżew. „Pogoń”, 1892, nr 1, s. 8, „Pogoń”, 1890 nr 50, s. 8.

Źródło: Miejska Biblioteka Publiczna im. Juliusza Słowackiego w Tarnobrzegu. Dział Starych Druków.

Fot. 28. Wycinek prasowy dotyczący reklama „drewnianych łyżew” czyli „nart” lub „ski” produkowanych w tartaku księcia Sanguszkii na „Rudach”. „Pogoń”, 1890 nr 50, s. 8.

Źródło: Miejska Biblioteka Publiczna im. Juliusza Słowackiego w Tarnobrzegu. Dział Starych Druków.

Pierwsze wzmianki na temat łyżwiarstwa w Tarnobrzegu możemy znaleźć w latach osiemdziesiątych XIX w. Informacja pojawiła się w czasopiśmie wydawanym w Przemyślu, opisywała miejsce ślizgawki oraz kto z niej korzystał³⁶⁹. Tematyka

³⁶⁸ „Pogoń”, 1882, nr 7, s. 5, „w dobrym tonie towarzyskim jest się pokazać na ślizgawce”.

³⁶⁹ „San”, 1880, nr 6, s. 2, „Główny przedmiot zabawy i rozmowy stanowi u nas sport łyżwiarski, ogarniający umysły młodych i starych – panierek na wydaniu i mężatek – wreszcie bez wyjątku całego miasta. Zamrożony staw na Strusinie to główny dziś punkt zborny, gdzie wszystko, co może, podąża, ażeby bądź pohasać po lodzie, bądź przypatrzeć się turniejom ucywilizowanego świata”. Strusina w 1880 r. była to dzielnica na obrzeżach miasta. Staw na Strusinie powstał jako rozlewisko małej rzeki Wątok.

łyżwiarstwa na łamach prasy tarnowskiej została podjęta dopiero rok później. Tarnowska ślizgawka na Strusinie cieszyła się dużym zainteresowaniem ze strony wszystkich grup społecznych. Wyraz tego możemy znaleźć w tarnowskiej „Pogoni”, której redaktor w skrócie opisywał:

„...Tu bez różnicy stanu i płci schodzi się wszystko, co tylko ma szczerą ochotę hulania po lodzie. Toż i lód także z równie ślizgą gościnnością wszystkich przyjmuje i siadać prosi...”³⁷⁰

W następnym roku ślizgawka ze Strusiny została przeniesiona na stawy za browarem Sanguszków, które znajdowały się nieopodal stacji kolejowej. Dzięki temu z zimowych przyjemności mogli korzystać nie tylko tarnowianie, ale również ludność z okolicznych miejscowości³⁷¹. W grudniu 1883 r. prasa tarnowska po raz pierwszy poinformowała o funkcjonowaniu Towarzystwa Łyżwiarskiego w Tarnowie. Zasady jak i sfera działalności tego towarzystwa była dość zagadkowa dla tarnowskich dziennikarzy, czemu dali wyraz w prasowej notatce:

„...Członkowie jego nie mają prawa stanowić o swoich własnych interesach sportu, bo opiekuje się nimi jakiś samozwańczy wydział, o którym nie wiadomo, czy stanowi jakąś spółkę zarobkową, czy też przez nikogo niewybraną dyrekcją zarządzającą funduszami towarzystwa. Jakie złe skutki ten stan za sobą pociąga, okazał się rok przeszły, w którym towarzystwo z powodu złego wyboru i złego urządzenia miejsca ślizgawki bardzo słaby przedstawiało rozwój...”³⁷²

Uczestnikami ślizgawek w Tarnowie przez długi czas byli tylko chłopcy i mężczyźni. Brak było przyzwolenia na taką aktywność ruchowa dla dziewcząt i kobiet³⁷³. Najprawdopodobniej uprawianie łyżwiarstwa przez dziewczęta i kobiety rozpoczęło TG Sokół, które w okresie zimowym korzystało ze ślizgawki Towarzystwa Łyżwiarskiego.

³⁷⁰ „Pogoń”, 1881, nr 1, s. 7.

³⁷¹ „Unia”, 1883, nr 2, s. 5.

³⁷² „Pogoń”, 1882, nr 7, s. 5, Rachunek towarzystwa Łyżwiarskiego za rok 1881/82, zob. „Orzeł”, 1883, nr 16, s. 3. W materiałach źródłowych również nie można znaleźć żadnej informacji na temat tego towarzystwa. Jedynie w sprawozdaniach TG Sokół możemy znaleźć informacje o współpracy Sokoła z Towarzystwem Łyżwiarskim w Tarnowie. Zob. *Sprawozdanie Wydziału Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół I” w Tarnowie za rok 1912* (dwudziesty dziewiąty rok istnienia towarzystwa), Tarnów 1913, s. 10.

³⁷³ „Pogoń”, 1884, nr 5, s. 4-5. W Krótkiej informacji na temat łyżwiarstwa kobiet możemy przeczytać: *„Kto by był pomyślał u nas o ślizgawce dla pań; „a zgroza!” Wołały mateczki, a dziś ta sama mama, która sprzeciwiała się ślizgawce, wyprowadza swą córunię na Szkotnik, by tam się uczyły pierwszych kroków, aby potem pokazać się na stawie łyżwiarskim”*. Szkotnik, dzielnica Tarnowa, dzisiaj jedna z ważniejszych ulic w mieście, która znajduje się w starej dzielnicy Tarnowa – Szkotnik.

Łyżwiarstwem w Tarnowie zainteresowało się również TG Sokół, które w roku 1885 podczas Walnego Zgromadzenia podjęło dyskusję o połączeniu się z Towarzystwem Łyżwiarskim. Istotnych postanowień w tej kwestii nie podjęto tylko ustalono próbę negocjacji o możliwość uzyskania ulgowych biletów dla członków TG Sokół³⁷⁴.

Fot. 29. Karta pocztowa przedstawiająca ślizgawkę w Parku Strzeleckim, która należała do Towarzystwa Łyżwiarskiego ok 1900 r.

Źródło: Archiwum Prywatne Roberta Kozłowskiego. Zbiór kart pocztowych

Niebagatelne znaczenie dla rozwoju łyżwiarstwa w Galicji miało wydanie przez Radę Szkolną Krajową okólnika z dnia 15 września 1890 r., skierowanego do wszystkich dyrekcji szkół średnich. W tym dokumencie Rada zobowiązuje dyrekcje tych placówek do zainteresowania młodzieży m.in. sportem: pływackim, łyżwiarstwem i zabawami ruchowymi na świeżym powietrzu. Dyrekcje zobowiązano ponadto do organizowania dla młodzieży osobnych godzin zajęć na lodzie, o ile to możliwe na istniejących obiektach w porozumieniu z ich właścicielami, a jeżeli takowych brak na ich terenie, rozważenie ich założenia. Na podstawie tego zarządzenia od roku 1890 młodzież tarnowskiego gimnazjum

³⁷⁴ „Przewodnik Gimnastyczny Sokół”, 1885, nr 11, s. 90-91, zob. „Pogoń”, 1894, nr 1, s. 5.

w ramach zajęć korzystała ze ślizgawki Towarzystwa Łyżwiarskiego w Parku Strzeleckim³⁷⁵.

Z tarnowskich ślizgawek od 1890 r. korzystała również młodzież z korpusów wakacyjnych I. Przybyłkiewicza. Jednak ta forma aktywności ruchowej wśród młodzieży nie cieszyła się dużym zainteresowaniem, mogło to wynikać z kosztów jakie musieli ponieść uczestnicy zajęć³⁷⁶. W kolejnych latach młodzież gimnazjalna nadal korzystała w ramach zajęć wychowania fizycznego ze ślizgawek Towarzystwa Łyżwiarskiego. Młodzież z II Gimnazjum do wybuchu I wojny światowej chodzili na ślizgawkę do Parku Strzeleckiego, która była oddalona o 500 m od szkoły. Aby zachęcić młodzież do aktywności na świeżym powietrzu szkoła dysponowała kilkoma bezpłatnymi i ulgowymi biletami na cały sezon Łyżwiarski. W II gimnazjum Łyżwiarstwo stało się bardzo popularną dyscypliną, zaczęto uprawiać ją w ramach Kółka Zabaw Ruchowych³⁷⁷. Dyrekcja I Gimnazjum dla swoich uczniów uzyskała zgodę Zarządu CK Kolei Państwowych na bezpłatne korzystanie ze stawu za dworcem. Jednak z powodu trudności z dozorem oraz utrzymaniem ślizgawki w jak najlepszym stanie na potrzeby zajęć i zabawy okres użytkowania był krótki³⁷⁸.

³⁷⁵ *Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Gimnazjum w Tarnowie za rok szkolny 1891*, Tarnów 1891, s. 53; *Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Gimnazjum w Tarnowie za rok szkolny 1892/93*, Tarnów 1893, s. 44. W sprawozdaniach mamy podaną informację, „że uczniowie mogli użytkować tor łyżwiarski za niewielką opłatą wynoszącą 1 złr za cały sezon”.

³⁷⁶ „Przewodnik Gimnastyczny Sokół”, 1897, nr 12, s. 141. Na łamach czasopisma I. Przybyłkiewicz uskarżał się że: „mała garstka tylko używa jedyne go u nas sportu zimowego, tj. ślizgawki – a i to czyni więcej dla flirtu, aniżeli dla ćwiczenia ciała i zdrowia”.

³⁷⁷ *Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Gimnazjum II w Tarnowie za rok szkolny 1907/08*, Tarnów 1908, s. 30-31.

³⁷⁸ *Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Gimnazjum I w Tarnowie za rok szkolny 1907/08*, Tarnów 1908, s. 98.

Od komitetu balu łyżwiarskiego otrzymujemy następujące pismo:

Z powodu wzmianki kronikarskiej w ostatnim Nrze *Pogoń* o balu sierocym, przesyłamy następujące sprostowanie:

1. Bal łyżwiarski odbędzie się 1. lutego a nie jak mylnie podano 30 stycznia.

2. Komitet balu łyżwiarskiego w połowie grudnia uchwalił dać bal łyżwiarski w dniu 1. lutego, mając na oku właśnie tę okoliczność, by z innym balem nie kolidować — a w dniu posiedzenia dam dobroczynności t. j. w dniu 29 grudnia, już poroższył był zaproszenia, o czym komitet balu sierociego wiedział.

3. Nieprawdą jest, jakoby komitet balu łyżwiarskiego jakąś agitację przeciw balowi sierocemu przedsięwziął.

Za komitet:

Jan Gostwicki. *Dr. Tadeusz Józefczyk.*
Dr. Sydon Friedberg.

Ślizgawka w ogrodzie miejskim w Tarnowie za staraniem tymczasowego komitetu, pracującego nad uzyskaniem statutu, zostaje otwarta z dniem 16. grudnia 1894 r.

PP. uczniowie i uczennice szkół publicznych i zakładów naukowych za pośrednictwem swoich przełożonych lub za należytem wylegitymowaniem się w handlu Wgo Bauma, mogą bilety wstępu na cały sezon nabywać za 1 złr. a. w. — zaś członkowie Towarzystwa „Sokół” za cenę 2 złr. bilety sezonowe nabywać mogą.

Sezonowe bilety wstępu dla P. T. Publiczności tak rodzinne jak pojedyncze zamawiać i dostać można w handlu Wgo Kamila Bauma w Tarnowie.

Co niedzielę przygrywać będzie na torze łyżwiarskim muzyka wojskowa c. i k. 57. pułku piechoty.

Za tymcz. komitet *Dr. Miecz. Gałeczki*

Fot. 30. Wycinek prasowy dotyczący Balu łyżwiarskiego na rzecz sierot. „Pogoń”, 1894 nr 50, s. 5.

Fot. 31. Wycinek prasowy dotyczący ślizgawki w parku miejskim. „Pogoń”, 1894 nr 50, s. 5.

Źródło: Miejska Biblioteka Publiczna im. Juliusza Słowackiego w Tarnowie. Dział Starych Druków.

3. Jeździectwo

Jazda konna wzbudzała zainteresowanie już w najdawniejszych czasach. Spełniała ona wtedy jedynie funkcje utylitarne. Z upływem lat dostrzeżono także jej walory hedonistyczne. Wykorzystywano konie podczas polowań, w różnych zabawach konnych oraz do rywalizacji sportowej³⁷⁹. W XIX wieku konie najczęściej wykorzystywane były w armii do pokonywania dużych odległości. Były to tzw. marsze wytrzymałościowe, które odbywali kawalerzyści amerykańscy, dragoni francuscy, artylerzyści konni ze Szwajcarii, huzarzy niemieccy, dragoni rosyjscy. Na ziemiach polskich pierwsze wzmianki na temat turystyki konnej pojawiają się w opisach znajdujących się w *Pamiętnikach Towarzystwa Tatrzańskiego* wydanych w 1876 r.³⁸⁰. Konie bardzo często traktowano jako pomoc przy uprawie roli. Dla osób dobrze usytuowanych społecznie konie stanowiły środek lokomocji, przemieszczania się, zaprezentowania się w pięknej dorożce, bryczce lub w zimie

³⁷⁹ R. Urban, *Amazonki – geneza i rozwój jazdy konnej kobiet w Polsce (do 1939 r.)*, [w:] *Kultura Fizyczna. Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie*, t. 13, nr 2, pod red. E. Małolepszego, Częstochowa 2014, s. 13.

³⁸⁰ R. Urban, *Turystyka jeździecka w Polsce – tradycja i teraźniejszość. Zarys problematyki*, [w:] *Współczesne uwarunkowania i problemy rozwoju turystyki*, pod red. R. Pawlusińskiego, Kraków 2013, s. 306-307.

saniach³⁸¹. Obecnie mamy również do czynienia z formą rehabilitacji na koniach czyli hipoterapią, która stosowana jest w różnym wieku zarówno u dzieci jak i u młodzieży ale również u osób dorosłych³⁸².

W Polsce hodowla koni czystej krwi arabskiej jest bardzo długa, ponieważ sięga aż 200 lat udokumentowanej historii. Należy do jednych z najstarszych i najbardziej wpływowych tradycji hodowlanych zarówno w Europie jak i na świecie. Tradycję tę zapoczątkował a potem rozwinął ród książąt Sanguszków, który był również związany z Tarnowem. Hieronim Sanguszko³⁸³ posiadał rozległy majątek w granicach Rzeczypospolitej a od 1793 r. w Rosji oraz w zaborze austriackim. Majątki Ks. H. Sanguszki podzielić można zarówno pod względem administracyjnym jak i geograficznym na cztery części. Posiadłości galicyjskie, hrabstwo tarnowskie³⁸⁴, wołyńskie ze Sławutą³⁸⁵, ukraińskie dobra ilinieckie oraz dzierżawione starostwo czerkaskie³⁸⁶. Władysław Hieronim Sanguszko³⁸⁷ studiował na uniwersytecie w Berlinie a w latach 1823-1825 wraz ze swym młodszym bratem Romanem odbył wiele podróży po Europie. Podczas podróży mógł oglądać oraz podziwiać hodowle koni w różnych krajach europejskich. Dzięki zdobytemu doświadczeniu napisał broszurę *O koniach. O chowie koni i polepszaniu rasy w Galicji uwagi*, która została wydana drukiem we Lwowie w 1839 roku. W opracowaniu tym dosyć dokładnie, jak na owe czasy, opisuje jak powinna wyglądać hodowla koni ale również, że obecnie konie wykorzystywane są nie tylko do pracy ale również na wzór Anglii zapanowała moda na polowania z psami oraz wyścigi konne³⁸⁸. W latach 1843-1847 i w roku 1857 z racji zainteresowań oraz swojej pozycji społecznej został wybrany Władysław Hieronim Sanguszko na prezesa Towarzystwa Chowu Koni

³⁸¹ M. Orlewicz-Musiał, *Turystyka aktywna...*, op. cit., s. 137-138.

³⁸² Hipoterapia metoda rehabilitacji ruchowej na bazie neurofizjologii, prowadzona przy udziale konia. Jest jedna z wielu form rehabilitacji wieloprofilowej – psycho-motorycznej, psychoruchowej, sensorycznej, psychicznej oraz społecznej. Zob. J. Bojarczuk, *Hipoterapia. Wskazania, metody, ćwiczenia*, Warszawa 2018, s. 49-50.

³⁸³ Sanguszko Hieronim, Janusz, książę, ur. 04.03.1743 r. w Kolbuszowej, zm. 04.09.1812 r. w Sławucie. Ojciec Eustachego Erazma, działacz polityczny, generał. Właściciel ogromnych posiadłości na Wołyniu oraz jednej z najlepszych w Polsce stadnin koni arabskich.

³⁸⁴ Hrabstwo tarnowskie obejmowało miasto, przedmieścia oraz 37 wsi. W 1799 r. w podtarnowskich Gumniskach rozpoczęła się budowa nowego murowanego pałacu w stylu klasycystycznym. Po ukończeniu części budowy pałac stał się miejscem rodowym Sanguszków. Zob. A. Niedojadło, *Hrabstwo tarnowskie w XVII i XVIII w.*, Tuchów 2011, s. 54-55.

³⁸⁵ W Sławucie mieściła się pierwsza stadnina koni arabskich H. Sanguszki.

³⁸⁶ T. Kargol, *Między Sławutą a Tarnowem. Podróże współpracowników i administratorów dóbr wołyńskich i ukraińskich ks. Hieronima Sanguszki na przełomie XVIII i XIX wieku*, [w:] „Galicja. Studia i Materiały”, 2021, nr 7, s. 164.

³⁸⁷ Władysław Hieronim Sanguszko ur. 30.09.1803 r. w Tarnów, zm. 15.04.1870 w Cannes.

³⁸⁸ W. Sanguszko, *O koniach. O chowie koni i polepszeniu rasy w Galicji uwagi*, Lwów 1839, s. 7-8.

i Wyścigów we Lwowie³⁸⁹. Po powrocie do kraju zamieszkał w tarnowskich Gumniskach, gdzie prowadził stadninę koni arabskich. Antoni Barański³⁹⁰ w swojej książce³⁹¹ opisuje hodowlę koni księcia Sanguszki na Wołyniu i w Galicji³⁹². Ród Sanguszków z racji posiadanych wielkiej liczby dóbr posiadał również szereg współpracowników, administratorów, pełnomocników. Te osoby z racji pełnionych funkcji odbywali liczne wyjazdy i podróże. Motywem tych wyjazdów i podróży były sprawy związane z zarządzaniem majątkiem książęcym. Administratorzy oraz pełnomocnicy rokrocznie odbywali szereg podróży, podczas których zajmowali się oglądaniem, sprawdzaniem, kontrolą pracy ekonomów, stanem hodowli koni w stadninach, funkcjonowaniem gorzelni, układaniem kontaktów dzierżawnych, przygotowaniem rachunków, obliczaniem spodziewanych zysków. Pracownicy podczas tych czynności przemierzali setki, jak nie tysiące kilometrów. Czas objazdów włości był bardzo czasochłonny i zajmował niekiedy kilka tygodni³⁹³. W dzisiejszych czasach tę formę zmiany miejsca oraz czynności jakie podczas tej formy wykonywano nazwalibyśmy turystyką biznesową³⁹⁴. M. Orlewicz-Musiał pisze, że wycieczki konne bardziej można łączyć z nurtem utylitarno-paramilitarnym niż wycieczkowym³⁹⁵. Była to bardzo kosztowna forma przemieszczania się i stać na nią było tylko ludzi zamożnych tak więc można do tego stwierdzenia dodać fakt, że był to również nurt biznesowy.

³⁸⁹ Parlament Österreich, *Sanguszko Władysław Fürst*,

https://www.parlament.gv.at/recherchieren/personen/parlamentarierinnen-ab-1848/parlamentarier-1848-1918/Sanguszko_1, (22.07.2023 r.)

³⁹⁰ Antoni Barański, ur. 01.01.1850 r. w Lisku, zm. 26.01.16715 r. we Lwowie. Polski doktor medycyny oraz lekarz i profesor weterynarii. W swoich pracach naukowych, zajmował się bydlęciem hodowlanym ale również dużo uwagi poświęcał hodowli koni, zob. Millak K., *Polacy w nauce i służbie weterynaryjnej u obcych*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 1957, t. 2, nr 2, s. 313-314.

³⁹¹ A. Barański, *Chów Koni poprzedzony wykładem ogólnych zasad hodowli zwierząt gospodarskich*, Lwów 1883, s. 176. Praca A. Barańskiego jest pierwszą napisaną w języku polskim bardzo ciekawą pozycją naukową wnoszącą ogromny wkład w wiedzę o budowie anatomicznej konia, jego żywieniu, pielęgnacji oraz hodowli. Treść jest uzupełniona 21 rycinami, autorstwa Juliusza Kossaka.

³⁹² A. Barański, *Chów Koni ...*, op. cit. „Najznakomitszem jest stado książąt Sanguszków (na Wołyniu), znane pod nazwą stada Sławuckiego, założone jeszcze na początku szesnastego stulecia. Podstawą stada sławuckiego był koń polski, którego łączono tylko z szlachetną krwią arabską. Sanguszkowie sprowadzali od najdawniejszych czasów do swej stadniny oryginalne konie arabskie, tak że ciągle odświeżanie krwią szlachetną nadały stadu temu cechy czystej krwi arabskiej. Konie sławuckie były jeszcze do niedawna tak sławne w Europie, że ubiegały się o nie stajnie królewskie i cesarskie. Ztąd dostawały się konie sławuckie do stajni króla Wirtemberskiego dla odświeżenia krwi czystego arabów. Obok koni krwi arabskiej hodują tam i konie angielskie”.

³⁹³ T. Kargol, *Między Sławutą a Tarnowem...*, op. cit., s. 169-170.

³⁹⁴ Turystyka biznesowa jest rodzajem turystyki obejmującej ogół czynności osób, które podróżują i przebywają w celach służbowych nie dłużej niż rok bez przerwy poza swoim zwykłym otoczeniem; definicja wg W. Gaworeckiego. W. W. Gaworecki, *Turystyka*, Warszawa 2010, s. 41.

³⁹⁵ M. Orlewicz-Musiał, *Turystyka aktywna...*, op. cit., s. 137, 185; por R. Urban, *Turystyka jeździecka w Polsce...*, op. cit., s. 305-306.

Eustachy Erazm Sanguszko³⁹⁶ zorganizował trzy wyprawy po konie do krajów arabskich³⁹⁷. W 1820 roku kazał założyć księgę rodowodową stadniny, która była prowadzona do 1914 roku³⁹⁸, a później wznowiono jej pisanie aż do roku 1953. W księdze tej na około 400 stronach znajdowały się rodowody wszystkich koni tj. około 200, które były w posiadaniu księcia Sanguszki we wszystkich stadninach³⁹⁹. Ulubionym koniem księcia Eustachego Sanguszki był ogier Szumka oraz Zbój⁴⁰⁰, na którym kazał się sportretować. Konie były „oczkiem w głowie” księcia. Wszystkie swoje konie znał bardzo dobrze, a podczas rozmowy potrafił „wymienić je po nazwisku”.

Eustachy Stanisław Sanguszko⁴⁰¹, który był synem księcia Władysława Hieronima Sanguszki, został prawowitym właścicielem dóbr na Gumniskach oraz ziem w Tarnowie, zaniedbał stadninę, większe znaczenie przywiązywał do rozwoju przemysłu. Jego jedyny syn, książę Roman Władysław Sanguszko⁴⁰², ostatni dziedzic Gumnisk oraz pozostałych

³⁹⁶ Eustachy Erazm Sanguszko ur. 26.10.1768 r. w Radzynie Podlaskim, zm. 02.12.1844 r. w Sławucie na Wołyniu. Książę, Wojewodzie Wołyński, generał polski. W 1798 r. ożenił się Klementyną Czartoryską. Mieli trójkę dzieci Dorotę, Władysława Hieronima późniejszego gospodarza dóbr w Tarnowie oraz Romana.

³⁹⁷ T. Kargol, *Między Sławutą a Tarnowem...*, op. cit., s. 164-166.

³⁹⁸ W. H. Sanguszko, *O sztuce chowu koni i utrzymaniu stada*, Kraków 1850, s. 46-47; Ks. Władysław Sanguszko tłumaczył: „W każdym stadzie powinna znajdować się księga, w której zapisane są wszystkie kobyły, i przy nazwisku każdej powinien być jej rodowód. Nie jest to modny lub dziwaczny wymysł, ale doświadczenie stwierdza iż to jest niezbędnym dla właściciela samego i kupującego. Dla właściciela: ponieważ są wady i przymioty, które się w trzecim, czwartym i piątym pokoleniu odzywają (o czym przy dobieganiu ogiera do kobyły zawsze pamiętać należy), a dla kupującego jest to niezbędne, gdyż wartość ogiera lub kobyły mniej zależy od ich osobistości, a niżeli od przymiotów rodu z którego pochodzi.”; zob. M. Śliż, *Przyczynek do dziejów dokumentacji hodowlanej na ziemiach polskich. Uwagi Bernarda Sępińskiego na temat prowadzenia rejestrów stadnych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 2012, R. 60, nr 4, s. 637-638.

³⁹⁹ Obecnie *Księga hodowli koni ze stadniny Książąt Sanguszków* znajduje się w Muzeum Okręgowym w Tarnowie, gdzie została przekazana w roku 2005 przez Agencję Rynku Rolnego.

⁴⁰⁰ „...Bardzo wielu miłośników Koni na Wołyniu, Podolu, i w Galicji, znało lub słyszało o dwóch sławnych Ogierach, w jednym czasie, w jednejże stajni obok siebie żyjących na Wołyniu (w Sławucie); jeden był kary, zwany Szumka, drugi biały, zwany Zbój. Ani pierwój, ani potem nigdy nie widziałem tak pięknych, tak silnych, tak dzielnych Koni, i kto tylko je znał, to samo przyzna. Szumka był wnuk arabskiego Konia, a matkę miał Angielkę; Zbój był urodzony w małej Azji i pochodził z najlepszego zawodu Koni tamtego kraju.; zob. W. Sanguszko, *O koniach. O chowie koni i polepszeniu rasy w Galicji uwagi*, Lwów 1839, s. 15-16.

⁴⁰¹ Eustachy Stanisław Sanguszko ur. 13.07.1842 r. w Tarnowie, zm. 02.04.1903 r. w Bozen-Gries. Był posłem na Sejm Krajowy oraz do Rady Państwa w Wiedniu. W 1890 r. został Marszałkiem Krajowym i sprawował tę funkcję do 1895 r. Mniejsze znaczenie przywiązywał do koni, przez co zaniedbał stadninę w swoim majątku na rzecz uprzemysłowienia. Wybudował w Tarnowie cegielnię, tartak, młyn, rozbudował browar. Był czynnym działaczem Towarzystwa Tatrzńskiego, do którego należał od 22.04.1875 r. Od 08.03.1885 do 25.10.1890 został wybrany 68 głosami (jednogłośnie) Prezesem Towarzystwa Tatrzńskiego a w roku 1891 został członkiem honorowym Towarzystwa. Zob. *Pamiętnik Towarzystwa Tatrzńskiego, 1903 r.*, t. 24, s. 71-72, E. S. Sanguszko, *Eustachy Sanguszko*, Kraków 1907, s. 189-190.

⁴⁰² Roman Władysław Sanguszko ur. 06.07.1901 r. w Tarnowie (Gumniskach), zm. 26.09.1984 r. w São Paulo. Książę, spadkobierca dóbr tarnowskich oraz dóbr na Wołyniu. Poświęcił się odnowieniu hodowli koni arabskich w stadninie w Gumniskach oraz podtarnowskiej Klikowej. Był również prekursorem automobilizmu w Tarnowie. W roku 1926 wszedł w skład Zarządu Krakowskiego Klubu Automobilowego. Zob. A. Biernacki, *Sanguszko Roman Władysław Stanisław Andrzej (1901-1984)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, pod red. H. Markiewicza, t. 34, z. 1-4, Warszawa 1992-1993, s. 509-510.

włości w Tarnowie podtrzymał rodową miłość swych przodków do koni. W kolejnych latach odnawiał zasoby stadniny o nowe konie przywożone z dalekiego wschodu. Zatrudnił do tego najlepszego specjalistę od hodowli Bogdana Ziętarskiego. W okresie międzywojennym stadnina księcia Sanguszki z powrotem była znaczącą hodowlą koni arabskich w kraju.

Rozwój stadniny koni w Gumniskach księcia Sanguszki nierozzerwalnie związany był również z wieloletnimi tradycjami kawalerii. Przez wiele dziesiątków lat na ziemi tarnowskiej przebywały oddziały wojskowe a wśród nich możemy wyróżnić oddziały kawalerii. Przebywanie oddziałów wojskowych w Tarnowie bardzo mocno wpłynęło na rozwój miasta⁴⁰³ dzięki powstaniu wielu budynków wojskowych, koszar, szpitala wojskowego⁴⁰⁴, budynków administracji wojskowej, placów ćwiczeń, budynków na potrzeby pułków kawalerii, były to stajnie oraz ujeżdżalnie. Pierwsze potwierdzone informacje na temat stacjonowania wojsk austriackiej piechoty oraz kawalerii możemy znaleźć już w roku 1831. Wspomina o tym w pierwszej wydanej drukiem monografii o Tarnowie ks. Wincenty Balicki⁴⁰⁵. W. Balicki pisał, iż na przedmieściach Tarnowa przez wojskowy rząd została założona szkoła jeździecka dla wojskowych oraz kadetów, nazywana z języka niemieckiego „Reitschule”. Jak opisuje, był to duży plac, z drewnianym budynkiem, w którym znajdował się mały amfiteatr z balkonem do oglądania osób jeżdżących konno. Miejsce to rzucało się od razu w oczy, ponieważ otoczone było pięknymi kwiatami oraz drzewami. W roku 1835 plac ten został przeznaczony pod budowę tarnowskiego seminarium duchownego⁴⁰⁶. Jednak za nim władarze miasta przygotowali infrastrukturę wojskową musieli na potrzeby wojska wynajmować obiekty prywatne. Najlepiej do tego celu nadawały się gotowe obiekty: stajnie, ujeżdżalnie należące do ks. Sanguszki. Na terenach książęcych na Strusinie, zostały zbudowane koszary zwane

⁴⁰³ W. Szczepanik, *Wojsko w Tarnowie w latach 1907-1914*, [w:] *Tarnów w czasach burmistrza Tadeusza Tertila*, red. P. Juško, Tarnów 2007, s. 176.

⁴⁰⁴ Pawilon „A” Akademii Tarnowskiej znajdujący się przy ul. Mickiewicza wybudowany został w latach 1833-35 był budynkiem parterowym przeznaczonym na szpital wojskowy. W 1883 r. przekształcono budynek szpitala na koszary wojskowe. Było to związane z ustawą kwaterunkową z roku 1879, która zobowiązywała poszczególne kraje monarchii do wybudowania własnym kosztem i przekazania armii koszar dla wojska. Wtedy to podniesiono budynek o jedno piętro i zakwaterowano dwie Kompanie 57. Pułku Piechoty C.K. armii, zob. Maniak H. J., *Dzieje lecznictwa w Tarnowie*, Tarnów 1988, s. 45-46, 78; Krupiński A. B., *Dzieje i architektura tzw. Górnych Koszar obecnej Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Tarnowie*, Tarnów 2000, s. 12-13.

⁴⁰⁵ Wincenty Balicki ur. 1798 w Tarnowie, zm. 1844; Studiował we Lwowie gdzie przyjął święcenia kapłańskie. Był plebanem w Lisigórze (dzisiejsza miejscowość koło Tarnowa Lisia Góra). Po wyjeździe z Tarnowa osiedlił się na Warmii, gdzie przyjął luteranizm i został kaznodzieją. Działacz kulturalny oraz pisarz.

⁴⁰⁶ W. Balicki, *Miasto Tarnów pod...*, op. cit., s. 108-109, zob. Banach R. *I Liceum...*, op. cit., s. 54.

„koszarami książęcymi”. W koszarach tych w latach 1881-1883 stacjonował szwadron kawalerii 11. Pułku dragonów pod dowództwem płk. Juliusza Prokopa⁴⁰⁷. Szybka rozbudowa infrastruktury wojskowej w Tarnowie nastąpiła od roku 1887 kiedy zaczęto przygotowywać się do wojny z Rosją. Wtedy też nastąpiło zwiększenie liczby stacjonujących wojsk w Tarnowie, a w latach 1892-93 wybudowano na Strusinie Szkołę Ekwitacyjną⁴⁰⁸. Szczególne momenty oraz wydarzenia z pobytu kawalerii w Tarnowie np. wyścigi konne, uroczystości związane z obchodami różnych jubileuszów były szeroko komentowane na łamach tygodnika „Pogoń”.

Dowództwo stacjonującej w Tarnowie 11. brygady kawalerii w ramach ćwiczeń urządzało wyścigi konne. Wyścigi te były organizowane na terenach księcia Sanguszki na Woli Rzędzińskiej. Zawody te przyciągały bardzo licznie mieszkańców Tarnowa, którzy przybywali na miejsce dorożkami, powozami, konno oraz pieszo. W wyścigach brali udział wojskowi stacjonujący w Tarnowie. Duży wyścig odbył się w 1882 r., wzięło w nim udział 11 jeźdźców wśród których był Wojciech Kossak⁴⁰⁹. Kossak jako oficer rezerwy nie miał własnego konia a więc wystartował w tych zawodach najprawdopodobniej na koniu pożyczonym od księcia Sanguszki⁴¹⁰. Zawody te wygrał W. Kossak porucznik 1. Pułku Ułanów, drugi był Mayer z 3. Pułku Ułanów, trzecie miejsce zdobył Gross porucznik z 11. Pułku Dragonów, czwarty był Richter porucznik z 3. Pułku ułanów⁴¹¹. Każde takie zawody kończyła zabawa do samego rana w hotelu Krakowskim, na którą przybywała cała „śmietanka” towarzyska Tarnowa. Zawody jeździeckie były najlepszym momentem aby można było podziwiać wspaniałe konie, a jednocześnie samemu pochwalić się swoimi kaniami zaprzężonymi do bryczek, czy powozów⁴¹².

⁴⁰⁷ G. Kubacki, *Historia wojska w Tarnowie*, [w:] *Tarnów. Wielki Przewodnik. Zawale*, t. 12, Tarnów 2005, s. 32-33.

⁴⁰⁸ W. Szczepanik, *Wojsko w Tarnowie w latach ...*, op. cit., s. 183. Szkoła ekwitacyjna – szkoła, w której uczono jazdy konnej. W Tarnowie była to szkoła przeznaczona dla kadetów 2. Pułku Ułanów por. M. Orlewicz-Musiał, *Turystyka aktywna...*, op. cit., s. 138-139. W Krakowie Szkoła Ekwitacyjna powstała znacznie wcześniej bo w roku 1867 i była to szkoła, która służyła mieszkańcom Krakowa

⁴⁰⁹ Wojciech Kossak ur. 31.12.1856 r. w Paryżu, zm. 29.07.1942 r. w Krakowie. Polski malarz, przedstawiciel malarstwa o tematyce historycznej i batalistycznej. Od 1876 r. odbywał służbę wojskową jako ochotnik w I Pułku Ułanów w Krakowie, gdzie zdał egzamin oficerski. Na stopień podporucznika został mianowany 01.11.1878 r. w korpusie oficerów rezerwy kawalerii. Posiadał przydział w rezerwie do XI Galicyjskiego Pułku Dragonów dlatego przebywał w Tarnowie. Razem ze swoim ojcem Juliuszem, przyjaźnił się z księciem Sanguszko, malując jego konie, czy syna Romana.

⁴¹⁰ „Pogoń”, 1882, nr 9, s. 5.

⁴¹¹ Jak opisuje „Pogoń”, 1882, nr 9, s. 5 „po zawodach mówiono w mieście, że *Ojciec dzielnie konie maluje, syn znakomicie na koniu harcuje a księżę Sanguszko ma najlepsze konie w kraju*”.

⁴¹² „Pogoń”, 1882, nr 9, s. 5.

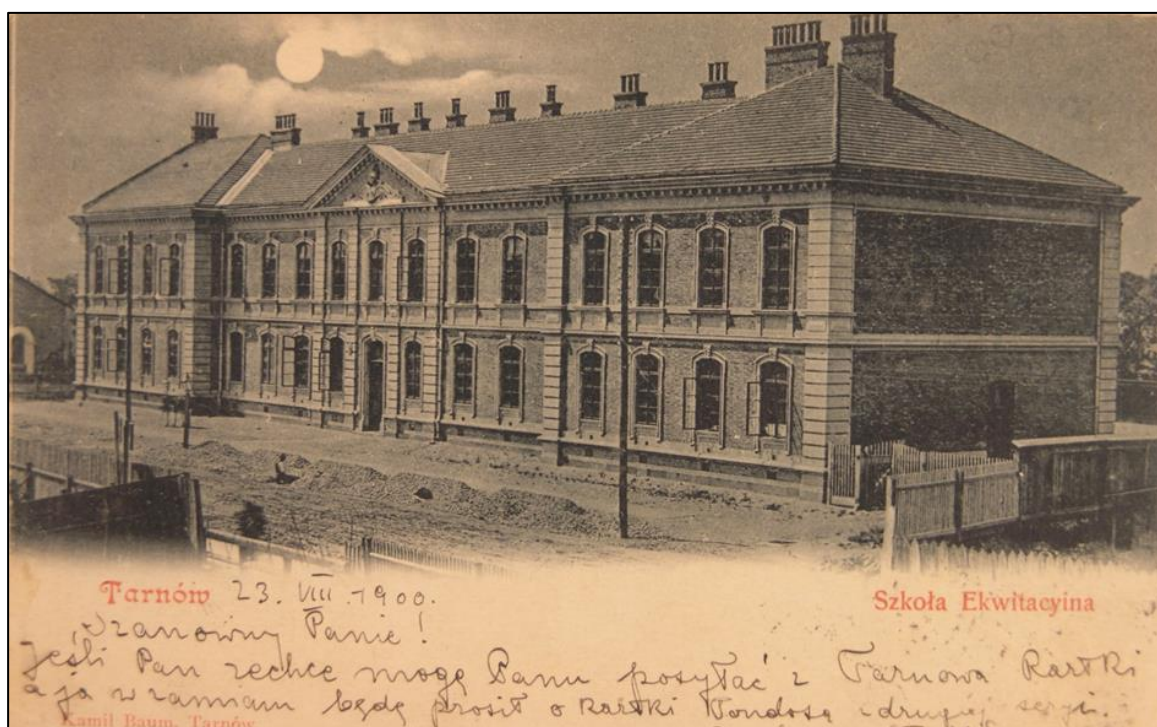

Fot. 32. Obraz przedstawiający Romana Sanguszko (1901-1984), olej na płótnie, sygn. Wojciech Kossak 1910 r.,

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

W numerze z września 1890 roku można przeczytać obszerną relację z przebiegu kolejnej uroczystości z okazji 100-lecia 2. Galicyjskiego pułku ułanów im. Karola Filipa Schwarzenberga. Uroczystości te zorganizowane były w dniach 7-8 września z wielkim rozmachem na błoniach przy rzece Białej. Przy ołtarzu polowym msze odprawił ks. biskup Ignacy Łobos. W mszy polowej uczestniczyło 6 szwadronów ułanów, generalicja c. k. armii, oficerowie różnej broni oraz w galowych mundurach żołnierze 2. Pułku ułanów. Na uroczystości przybyli przedstawiciele wszystkich urzędów miejskich, ubrani również w galowe uniformy, rada miasta i powiatu, mieszkańcy miasta oraz pobliskich wsi. Po nabożeństwie odbył się capstrzyk z pokazem musztry wojskowej na koniach. Następnego dnia popołudniu odbył się wyścig konny oficerów i szeregowców na specjalnie wyznaczonej do tego trasie, pomiędzy Krzyżem a Klikową. Pomimo niesprzyjającej pogody na wyścigu zebrała bardzo duża liczba tarnowian oraz mieszkańców okolicznych wiosek, którzy przyszli oglądać piękne rasowe konie odpowiednio przygotowane,

przystrojone do wyścigów⁴¹³. Podobne wyścigi odbywały się co roku a program uroczystości był bardzo podobny. Składał się z mszy świętej polowej na błoniach przy rzece Białej, którą celebrował biskup tarnowski oraz z wyścigów konnych na trasie Lipie – Krzyż. W wyścigu tym brali udział również żołnierze rezerwiści na własnych koniach. Uroczystości kończyły się zawsze uroczystą defiladą, capstrzykiem lub pokazem musztry wojskowej. Na uroczystości a przede wszystkim na wyścigi oraz pokazy konne przybywała ludność miasta Tarnowa oraz okolicznych wsi⁴¹⁴.

Fot. 33. Szkoła Ekwitacyjna, przy której wybudowano ujeżdżalnię. Obecnie budynek policji przy ul. Bandrowskiego, karta pocztowa rok 1900.

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

Wyścigi dla żołnierzy organizowane były w kilku miejscach poza miastem były to: błonia przy rzece Białej, Las Lipie, w Krzyżu, na błoniach za Parkiem Strzeleckim, w Klikowej, na Strusinie, Chyszowie, w Gumniskach na terenach Sanguszków⁴¹⁵. Czasem w tarnowskiej prasie pojawiało się krótka lakoniczna informacja na ten temat zachęcająca

⁴¹³ „Pogoń”, 1890, nr 37, s. 6. Uroczyste obchody były szeroko anonsowane już w numerze 36 „Pogoni” na s. 6 „Wyścigi konne z okazji stuletniego Jubileuszu 2go pułku ułanów Imci księcia Schwarzenberga odbędą się na urzędzonej w tym celu arenie między Krzyżem a klikową dnia 8 września b. m. o godz. 2 popołudniu”.

⁴¹⁴ „Pogoń”, 1901, nr 28, s. 3; „Pogoń”, 1901, nr 29, s. 3.

⁴¹⁵ „Pogoń”, 1882, 1890, 1901, 1914; zob. A. B. Krupiński, *Dzieje i architektura...*, op. cit., s 11-12; G. Kubacki, *Historia wojska...*, op. cit., s. 33-34.

również cywilów, którzy mają swoje konie do wzięcia udziałów w tego typu wyścigach⁴¹⁶. Można podejrzewać, że wojsko chciało sprawdzić jakimi zwierzętami dysponuje ludność, jakie umiejętności jeździeckie posiadają jeźdźcy cywilni, jaki jest stan wyszkolenia żołnierzy oraz aby mieć inne osoby, z którymi można rywalizować.

W jednym z ogłoszeń w tarnowskiej „Pogoń” z 14 lipca 1901 w nr 28 na stronie 3 możemy znaleźć informację o zawodach jeździeckich, w których mogą wziąć udział również mieszkańcy miasta:

3). O godzinie 2 popołudniu wyścigi na błoniach, przy której to sposobności odbędą się także wyścigi rezerwistów i byłych członków pułku na ich własnych koniach, a to z jedną honorową i kilkoma pieniężnymi nagrodami. Dla chętnych mieszkańców Tarnowa i okolicy, którzy chcą wziąć udział w zawodach a posiadają swojego konia odbędzie się wyścig dodatkowy.

4). Po mszy św. odbędzie się defilada starych ułanów i rezerwistów. Pożądanem jest, aby ci ułani przyprowadzili własne konie, aby tym sposobem utworzyć osobny oddział.

Pojawiały się również ogłoszenia dotyczące wyścigów konnych w Krakowie. Często ogłoszenia te pojawiały się w okresie letnim. Ogłoszenia były wystawiane przez Sekretariat Towarzystwa Międzynarodowych Wyścigów Konnych w Krakowie, informując o nadchodzących zawodach oraz o możliwości treningu na trasie wyścigów oraz treningu skoków przez przeszkody na padoku obok wyścigów konnych⁴¹⁷.

Premiowanie koni⁴¹⁸ (wystawa, okazywanie, oglądanie, ocena koni) odbywało się kilka razy do roku na wiosnę oraz w lecie. Były to duże imprezy na które zjeżdżała się ludność z okolicznych miast nawet z Europy. Połączone one były z targami oraz pokazami zwierząt. Premiowanie koni w Tarnowie jak opisuje „Pogoń” z 1895, nr 20, s. 5 miało miejsce na „targowicy miejskiej”. Konie były przyprowadzane z okolicznych miejscowości a nawet przyjeżdżały specjalnymi pociągami. Na największych targach było nawet około 53 konie wraz z klaczami z Tarnowa oraz okolicznych miejscowości Klikowa, Szynwałd, Wola Rzędzińska. Miało to potwierdzenie w ówczesnych publikacjach związanych z hodowlą koni, gdzie możemy znaleźć fragmenty u A. Barańskiego⁴¹⁹, że najlepsze targi

⁴¹⁶ „Unia”, 1885, nr 12, s. 6; „Pogoń”, 1901, nr 15, s. 3.

⁴¹⁷ „Pogoń”, 1901, nr 19, s. 2; „właściciele koni wyścigowych z Tarnowa i okolicy mogą korzystać ze szkoły skakania znajdującej się przy torze wyścigowym od 15.05.1901 r. za opłatą miesięczną 80 koron za jednego konia. Terminy wyścigów będą pojawiały się w kolejnych ogłoszeniach”.

⁴¹⁸ Premiowanie koni to pokaz oraz ocena źrebiąt ras szlacheckich wraz z klaczami. Premiowanie trwało kilka dni i dawało możliwość sprzedaży źrebaka jak również pokazać zainteresowanym swoja hodowlę. Premiowanie koni funkcjonuje wśród hodowców koni do dnia dzisiejszego.

⁴¹⁹ Antoni Barański, ur. 01.01.1850 r. w Lisku, zm. 26.01.1915 r. we Lwowie. Polski doktor medycyny oraz lekarz i profesor weterynarii. W swoich pracach naukowych, zajmował się bydlęciem hodowlanym ale również dużo uwagi poświęcał hodowli koni, zob. Millak K., *Polacy w nauce...*, op. cit., s. 313-314.

konne odbywały się w Galicji w Tarnowie, Rzeszowie, Tarnopolu. Koleje galicyjskie umożliwiały hodowcą przyjeżdżającym na targi koni do Tarnowa, Stanisławowa, Tarnopola, Rzeszowa zniżkę na przejazd na jarmark zarówno dla ludzi jak i zwierząt, warunkiem było okazanie kart legitymizacyjnych. Karty takie były wystawiane przez Komitet Towarzystwa Gospodarczego we Lwowie⁴²⁰. Na targi te przybywali kupcy z całej Europy ale najwięcej było Niemców i Austriaków. Konie z tarnowskiego targu wywożone były do Wiednia, gdzie wspaniale prezentowały się na pokazach, zaprzężone do lekkich pojazdów⁴²¹.

Fot. 34. Reklama powozów „Pogoń”, 1888 nr 10, s. 8; nr 11 s. 8,

Fot. 35. Reklama powozów „Unia”, 1888 nr 10, s. 8

Źródło: Miejska Biblioteka Publiczna im. Juliusza Słowackiego w Tarnowie. Dział Starych Druków.

Nierozzerwalnie z krajobrazem XX wiecznego Tarnowa, jak i innych galicyjskich miast są dorożki i powozy. Jedynym sposobem przemieszczania się po Tarnowie do 25.09.1911 były dorożki⁴²². Dorożek w Tarnowie było bardzo dużo świadczą o tym reklamy w tarnowskiej prasie o produkcji, naprawie oraz zdjęcia z tamtego okresu. W Tarnowie odbywały się pokazy zaprzęgów konnych oraz dorożek. Było to wielkie święto. Obywało się w święto zesłania Ducha Świętego - zielone świątki, na rozpoczęcie majówek w okolicach pierwszego maja oraz w święta Bożego Narodzenia. Przyjeżdżano do kościoła dorożkami, saniami przyozdobionymi w świąteczny wystrój⁴²³. Obecnie w stadninie koni w Klikowej znajduje się drugi co do wielkości po łańcuckiej zbiór

⁴²⁰ „Pogoń”, 1882, nr 8, s. 4.

⁴²¹ A. Barański, *Chów koni* ..., op. cit., s. 192.

⁴²² „Nowości Illustrowane”, 1911, nr 40, s. 3-4; „Pogoń”, 1911, nr 40, s. 2; Otwarcie jednej linii tramwaju elektrycznego w Tarnowie. Długość trasy wynosiła 2580 m. i łączyła dzielnicę Grabówkę z położonym na terenie dzielnicy Strusina dworcem kolejowym.

⁴²³ S. Potępa, *Fiakrem po...*, op. cit., s. 156-157.

dorożek. Znajdują się tam dorożki chłopskie ale również szlacheckie po rodzaje Sanguszków.

Obwieszczenie.

Podajemy do wiadomości,
iż pierwszy OŚMIODNIOWY
WIOSENNY

Jarmark na konie

odbędzie się w Tarnowie
dnia 30-go marca
b. r. i dni następnym.

Magistrat m. Tarnowa.

Otto Foerster

w TARNOWIE

175 (4-6)

poleca asortowany skład:

czysto lnianych płócien, bielizny stołowej, ręczników, chustek, szczytyngów i wszelkie towary wełniane i bawełniane na sezon zimowy najmłodniejsze barchany kolorowe i białe.

Poleca również z dobroci znaną własnego wyrobu bieliznę damską i męską i zajmuje się dostawą całych wypraw; niemniej wielki wybór dywanów w różnych gatunkach i rozmiarach, portiery, firanki, chodniki, kapy i kołdry.

Zwraca uwagę Szanownej P. T. Publiczności na wyłączny i jedyny dla Tarnowa skład komisowy prawdziwych wyrobów sławuckich z fabryki **JO. Ks. Romana Sanguszk**.

jak również wielką doborową ilość kocyków do sanek i powozów — wszelkiego rodzaju derek na konie — materij styryjskich na ubrania z najświetniejszych fabryk — po cenach oryginalnych fabrycznych.

Cenniki i próbki na żądanie franco!

Fot. 36. Ogłoszenie w „Pogoni”, 1901, nr 12,
s. 5. Ogłoszenie o targu koni.

Fot. 37. Ogłoszenia w „Pogoni”, 1895, nr 49, s. 6.
Reklama derek na konie i do sań.

Źródło: Miejska Biblioteka Publiczna im. Juliusza Słowackiego w Tarnowie. Dział Starych Druków.

4. Towarzystwo Strzeleckie

Bractwa i stowarzyszenia to charakterystyczna cecha średniowiecznych polskich miast, jak również europejskich. Bractwa cechowe skupiały ludzi pracujących w danym zawodzie, wykonujących podobne czynność lub mających podobne zamiłowania czy hobby. Rozkwit działalności bractwa i stowarzyszeń przypada na XIII i XIV w. Bardzo ważną rolę odegrało Bractwo Strzeleckie, którego celem było wykształcenie mieszczan na sprawnych strzelców zdolnych do obrony miasta w razie ataku nieprzyjaciela⁴²⁴.

Tworzenie w Polsce miast za prawach magdeburskich, stworzyło konieczność budowy murów obronnych oraz obrony miasta przed najeźdźcami. Wiązało się to z kolei z obowiązkiem ćwiczenia mieszczan w sztuce rycerskiej czyli wstępowania do bractw. We

⁴²⁴ Park miejski w Tarnowie zwany ogrodem strzeleckim, praca zbiorowa pod red. S. Potępy, Tarnów 1976, s. 50.

Lwowie Bractwo Kurkowe istniało już w 1408 r.⁴²⁵, natomiast w Krakowie posiadało w XV w. Celestat⁴²⁶. Najdawniejsze wzmianki informują nas o istnieniu podobnych bractw w Poznaniu, Kaliszu, Toruniu, Warszawie⁴²⁷.

Trudno dokładnie określić, kiedy takie bractwo zostało założone w Tarnowie. Pierwsza wzmianka jak została zachowana pochodzi z roku 1555. Jest to zapis dotyczący srebrnego będącego godłem bractw strzeleckich. Umieszczony był w miejskiej księdze inwentarzowej⁴²⁸. Niestety nie zachowała się żadna dokumentacja dotycząca działalności, organizacji oraz funkcji tego stowarzyszenia w mieście. Bractwa Kurkowe pełniły rolę szkoły rycerskiej, w której uczono strzelania z rusznic, hakownic, łuków oraz kusz. Przestały one pełnić swoją funkcję po upadku Rzeczypospolitej.

Wznowienie działalności Bractw Kurkowych nastąpiło w Galicji w pierwszej połowie XIX w. po przejściu władzy przez zaborcę austriackiego. W Tarnowie bractwo wznowiło swoją działalność w roku 1845 pod nazwą Towarzystwo Strzeleckie Tarnowskie. Działalność Tarnowskiego Towarzystwa Strzeleckiego reaktywowano na podstawie dekretu o numerze L. 13074, Gubernium Galicyjskiego z dnia 16 lutego 1866 r. Celem towarzystwa było „wyłącznie przyzwoita i w karby porządku ujęta rozrywka strzelania do tarczy⁴²⁹. Obowiązki i prawa członka tarnowskiego Towarzystwa Strzeleckiego określone zostały w Statucie Towarzystwa Strzeleckiego. Statut został potwierdzony przez władzę austriacką 18.07.1867⁴³⁰.

Towarzystwo Strzeleckie bardzo dobrze zostało przyjęte przez ówczesne władze miejskie, co skutkowało tym, że w roku 1866 miasto podarowało na działalność towarzystwa 14 morgową parcelę. Na działce tej powstał w 1866 r. neogotycki budynek na potrzeby towarzystwa. Zaprojektowany był tak aby można w nim prowadzić naukę i ćwiczenia w strzelaniu. Odbywały się w nim ćwiczenia z broni palnej, które zaplanowane były według określonego porządku spisane w powstałym na ten cel Regulaminie Towarzystwa Strzeleckiego⁴³¹.

⁴²⁵ T. Kulczycki, *Rys historyczny wraz z zbiorem przywilejów Towarzystwa Strzelców Lwowskich*, Lwów 1848, s. 3.

⁴²⁶ Celestat czyli strzelnica, gdzie strzelano do ptaka nazywanego „kurem”

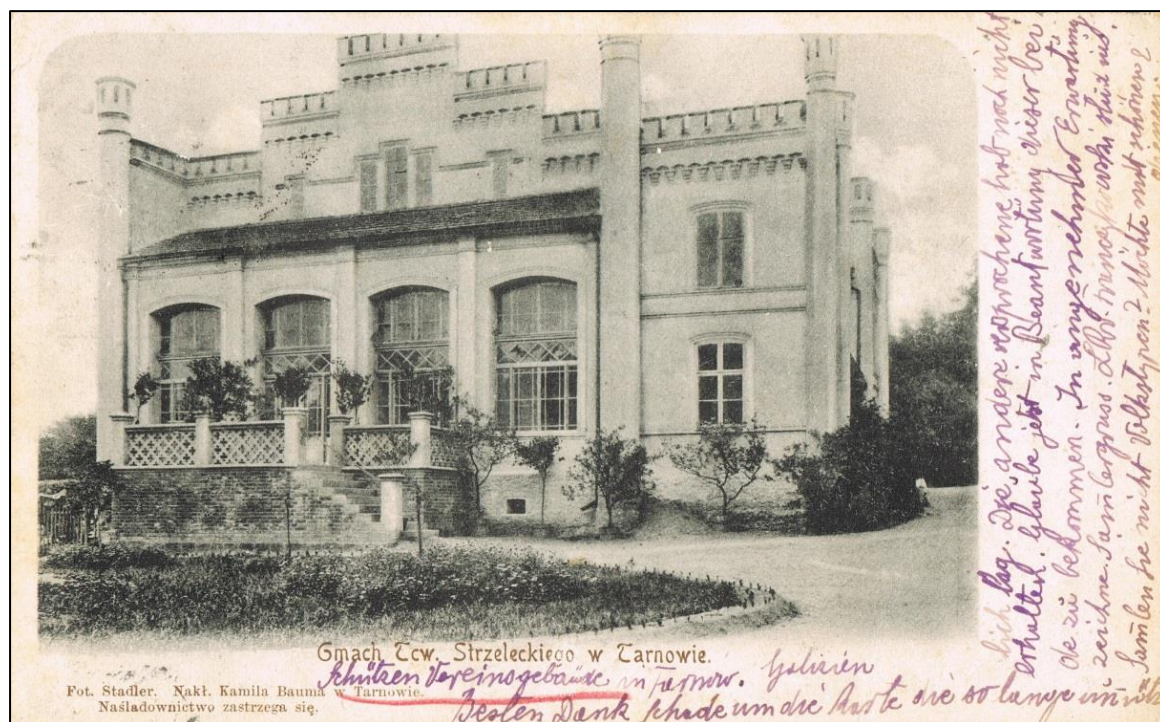
⁴²⁷ M. Dubiecki, *Towarzystwo Strzeleckie Krakowskie*, Kraków 1902, s. 17, 21.

⁴²⁸ J. Leniek, *Inwentarze miasta Tarnowa z XVI w.*, Tarnów 1908, s. 1-2.

⁴²⁹ Zob. Statut Towarzystwa Strzeleckiego w Tarnowie, Tarnów 1867, s. 1-2.

⁴³⁰ Ibidem, s. 8.

⁴³¹ *Park miejski w Tarnowie...*, op. cit., s. 53.

Fot. 38. Gmach Towarzystwa Strzeleckiego w Tarnobrzegu, rok 1890.

Źródło: Archiwum Prywatne M. Tomaszewskiego.

Towarzystwo posiadało własny fundusz, na który składały się dochody z prowadzonej działalności i ze składek członkowskich. Wszyscy członkowie stowarzyszenia posiadali odznaki, które dokładnie określone były w statucie. Do towarzystwa należała również strzelnica w parku miejskim, z której można było korzystać w sezonie strzeleckim. Sezon rozpoczynał się przeważnie w maju i trwał do października. Rozpoczęcie sezonu miało bardzo atrakcyjny charakter ponieważ odbywały się zawody strzeleckie składające się z kilku części, strzelanie o „królestwo”, premiowe strzelanie do tarczy. Najbardziej ciekawym konkursem było strzelanie królewskie do tarczy, które trwało czasem kilka dni⁴³².

W miarę upływu lat towarzystwo pozbywało się wzniosłych celów, przedkładając spotkania na strzelnicy dla przyjemności i rozrywki. Działalność TS w 90 latach XIX w. miała charakter społeczno-rozrywkowy⁴³³. Dysponując przestronnym budynkiem oraz pięknym ogrodem urządzano festyny ludowe, bale strzeleckie, koncerty, wieczorki

⁴³² „Pogoń”, 1892, nr 3, s. 4.

⁴³³ „Pogoń”, 1895, nr 8, s. 6.

taneczne. Sprowadzano w tym celu orkiestrę wojskową z Rzeszowa, Krakowa czasem korzystano orkiestry Auberów⁴³⁴.

Ostatnie lata XIX w. w działalności TS charakteryzują się pewnym zanikiem działalności. „Oprócz strzelania królewskiego przez ostatni rok w towarzystwie nic się ciekawego nie działo” takie zdanie możemy przeczytać na łamach „Pogoń” z 1899 r⁴³⁵. Festyny, spacer, pokazy, koncerty co raz częściej organizowane były przez TG Sokół, które stało się pewną konkurencją dla TS.

Po kilku latach marazmu, problemów finansowych oraz organizacyjnych wybrano nowego prezesa, został nim dr Jan Zbiegniewicz a jego zastępcą burmistrz Tadeusz Tertil. Postanowiono przeprowadzić rewitalizację całego budynku strzeleckiego, przerobić strzelnicę według nowoczesnych wzorów, urządzić na galerii strzelnicę dla kobiet i dzieci⁴³⁶. Kolejne lata po przeprowadzonych reformach to znaczny rozkwit i ożywienie działalności TS. Zwiększyła się liczba członków, na strzelania przychodziło znacznie więcej osób, zorganizowano strzelanie dla uczniów szkół średnich. Lata 1910 – 1914 to aktywny udział towarzystwa przy organizacjach uroczystości narodowych.

Okres poprzedzający wybuch I wojny światowej zaktywizował ruch strzelecki. Zbliżająca się wojna spowodowała nacisk na wyszkolenie strzeleckie młodzieży oraz dorosłych mieszkańców miasta. Starsi uczniowie tarnowskich szkół średnich dwa razy w tygodniu mieli wyszkolenie strzeleckie, ćwiczenia na strzelnicy a raz w miesiącu strzelanie z ostrej amunicji⁴³⁷. W TS zaczęto organizować narodowe imprezy jubileuszowe pięćsetletnią rocznicę bitwy grunwaldzkiej, 120-letnią rocznicę uchwalenia konstytucji majowej czy pochód w 1913 w celu uczczenia 50-letniej rocznicy powstania styczniowego⁴³⁸. Wybuch wojny w 1914 r. położył kres działalności TS do 1918 r. Strzelnica została zamknięta, duża część młodzieży oraz członków towarzystwa wyjechała na wojnę towarzystwo przestało funkcjonować na okres 4 lat.

⁴³⁴ Orkiestra Braci Auber założona w Tarnowie w poł. XIX w. przez Leona Aubera. Po śmierci Leona w 1888 r. kierownictwo orkiestry objął jego syn Arnold, skrzypek, flecista i klarncista. Pierwotnie 6 osobowy zespół grający na weselach, balach, w lokalach i ogródkach rozrywkowych. W następnych latach powiększył się do 15 instrumentalistów. Orkiestra grała różny repertuar od utworów salonowych po popularne utwory symfoniczne.

⁴³⁵ „Pogoń”, 1899, nr 44, s. 5.

⁴³⁶ „Pogoń”, 1907, nr 19, s. 3.

⁴³⁷ Zob. Sprawozdania Dyrekcji I Gimnazjum w Tarnowie za lata 1912/1913, Tarnów 1914; Sprawozdanie Dyrekcji II Gimnazjum w Tarnowie za lata 1913/1914, Tarnów 1914.

⁴³⁸ „Pogoń”, 1911, nr 19, s. 3, „Pogoń”, 1913, nr 5, s. 3.

5. Towarzystwo Cyklistów

Za datę powstania roweru w klasycznej jego postaci możemy przyjąć rok 1885. Nowinka techniczna, która rozszerzyła pojęcie aktywności ruchowej o kolejną możliwość jazdy na rowerze. Również ta nowość dotarła do Tarnowa, ku radości wielu ludzi. TG Sokół założyło jako pierwsze sekcję kolarską. Powstała ona równocześnie z założeniem stałego boiska korpusu wakacyjnego czyli w 1894 r. Klub Cyklistów swoją siedzibę miał przy wspomnianym boisku lecz organizacyjnie podlegał TG Sokół⁴³⁹. Założycielem klubu był I. Przybyłkiewicz. Zajęcia z „nauki jazdy na kole”, bo tak nazywano jazdę na rowerze prowadził J. Burgielski. Zajęcia nauczające jazdę na rowerze trwały 4 tygodnie i prowadzone były bezpłatnie. Prowadzona była również wypożyczalnia rowerów, bo „wynalazek ten był za drogi żeby go kupić”⁴⁴⁰. Klub cyklistów cieszył się bardzo dużym zainteresowaniem bo już w następnym roku 1895 zorganizowano dwudniową wycieczkę rowerową wraz z TG Sokół z Nowego Sącza do Szczawnicy⁴⁴¹. W 1895 r. cykliści przygotowali własny regulamin obejmujący sprawy organizacyjne ale również przepisy drogowe. Każdy, kto wstępował do klubu otrzymywał legitymację i odznakę⁴⁴².

Podczas festynu w 1895 r. zorganizowanego przez TG Sokół w parku miejski, klub cyklistów zaprezentował „nocne korso” czyli nocny pokaz jazdy na oświetlonych rowerach. Od 1897 r. kierownikiem klubu został dr Tadeusz Folner. Wraz z upływem czasu kolarze oprócz działalności popularyzatorskiej, rozpoczęli działalność sportową. Oprócz prowadzenia nauki jazdy na rowerach prowadzonej na boisku korpusu lub w jesienne i zimowe dni w sali Sokoła⁴⁴³ zorganizowano wyścigi kolarskie oraz tzw. „biegi wolne”⁴⁴⁴. Na zakończenie Złotów Sokołów, który odbył się w Tarnowie w dniu 4.06.1900 r., 24 kolarzy wykonało pokaz pt. „Polonez na rowerach”⁴⁴⁵.

W 1909 r. powstało Tarnowskie Koło Cyklistów, które samodzielnie funkcjonowało bez pomocy TG Sokół. Poświęcenie tarnowskiego koła nastąpiło w kościele Najświętszej Panny Marii w czwartek 20.05.1909 r.⁴⁴⁶. Pierwszą wycieczką była

⁴³⁹ „Pogoń”, 1895, nr 14, s. 6.

⁴⁴⁰ „Pogoń”, 1895, nr 16, s. 6.

⁴⁴¹ „Pogoń”, 1895, nr 33, s. 6.

⁴⁴² „Pogoń”, 1895, nr 35, s. 5.

⁴⁴³ „Pogoń”, 1897, nr 8, s. 6.

⁴⁴⁴ „Pogoń”, 1897, nr 40, s. 5, „Pogoń”, 1903, nr 20, s. 3.

⁴⁴⁵ „Pogoń”, 1900, nr 43, s. 2-3, zob. Dziama L., *Gawęda Sokola...*, op. cit., s. 13-14

⁴⁴⁶ „Pogoń”, 1909, nr 20, s. 5.

przejazd na trasie Tarnów – Wojnicz – Brzesko – Wojnicz – Tarnów. Niestety wybuch wojny zakończył działalność tego koła.

Fot. 39. Zdjęcie pozowane. Członkowie Tarnowskiego Koła Cyklistów przed wycieczką do Mielca, 1910 r.

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

6. Turystyka, Krajoznawstwo, Oddział Towarzystwa Tatrzańskiego

Ruch turystyczny z Tarnowem związany jest od wielu lat. Pierwsze informacje o Tarnowie oraz o wycieczkach organizowanych w okolicy miasta czyli tzw. „majówkach” Wincenty Balicki⁴⁴⁷. W 1873 r. powołano do życia Galicyjskie Towarzystwo Tatrzańskie, które w następnym roku zmieniło nazwę na Towarzystwo Tatrzańskie. TT zaczęło bardzo szybko rozwijać się i zyskiwać popularność w galicyjskich miastach. W 1874 r. powstaje w Tarnowie Delegatura Zarządu Towarzystwa Tatrzańskiego. Pierwszym przedstawicielem

⁴⁴⁷ Balicki W., *Miasto Tarnów pod względem...*, op. cit., 17, 25, 45.

wybrany był Jan Kornicki, który przez kolejne lata zostaje mianowany na przedstawiciela Tarnowa w Delegaturze TT.

Jednym z najbardziej aktywnych delegatów Tarnowa w TT był wybitny taternik i turysta, prekursor turystyki w Polsce ks. Walenty Gadowski. Gadowski organizował liczne wycieczki w Tatry oraz Pieniny. Od 1890 r. systematycznie organizował wyjazdy z młodzieżą oraz z klerykami w góry. Szczególnie pamiętał o podtrzymaniu rozwoju fizycznego, organizując dla seminarzystów, jak i uczniów mieszkających w internacie, w sobotnie lub niedzielne popołudnia wycieczki piesze w okolice Tarnowa, które nierzadko kończyły się kąpielą w rzece Białej lub w Dunajcu. Organizował również dla seminarzystów wycieczki do Krakowa, Wieliczki, Bochni, do zamku w Nowym Wiśniczu, a od 1900 roku rozpoczął urządzenie wycieczek i kolonii wakacyjnych dla uczniów w Pieniny i Tatry⁴⁴⁸.

Innymi formami turystyki realizowanymi w szkołach były „majówki” czyli wycieczki organizowane przez nauczycieli szkół dla młodzieży całej szkoły lub jednej klasy. Wycieczki te odbywały się najczęściej w miesiącu maju lub czerwcu. Jeżeli były organizowane dla całej szkoły obowiązkowo brali w niej udział wszyscy nauczyciele danej szkoły a przewodniczył takiej wycieczce dyrektor szkoły.

Dłuższe marsze organizowane podczas przerw lub w ramach lekcji przez wychowawców poszczególnych klas wraz z innymi nauczycielami. W przerwach podczas tych marszów organizowane były gry i zabawy dla młodzieży.

Wycieczki naukowe miały na celu praktyczne przerobienie materiału nauczania w zakresie geografii, historii, przyrody a czasem i innych przedmiotów. Jeżeli była taka możliwość to we wszystkich tych wycieczkach brał udział instruktor gimnasty. Po zrealizowaniu zaplanowanego przedmiotu młodzież pod opieką nauczyciela brała udział w grach i zabawach. Podczas wszystkich rodzajów wycieczek realizowane były elementy wychowania fizycznego⁴⁴⁹.

⁴⁴⁸ W. Gadowski, *Wspomnienia katechety (1861-1956)*, Bochnia 1950, s. 570.

⁴⁴⁹ Sprawozdania Dyrekcji I Gimnazjum w Tarnowie za lata 1909/1910, 1911/1912 -1915.

V. Kultura fizyczna mniejszości narodowych w Tarnowie

1. Żydzi na świecie, w Europie oraz w zaborze austriackim na przełomie XVIII – XIX wieku

Nie jesteśmy w stanie dokładnie określić, kiedy ludność żydowska przybyła i zaczęła osiedlać się na dzisiejszych ziemiach polskich. Najprawdopodobniej pierwszymi osadnikami, byli żydowscy kupcy, którzy wędrowali po Europie w celach handlowych i dyplomatycznych. Pierwsze wzmianki o nich można znaleźć już na początku X wieku w relacjach z podróży żydowskiego kupca i podróżnika Ibrahima Ibn Jakuba⁴⁵⁰. Większość z nich trudniła się przede wszystkim handlem, uprawą roli ale również rzemiosłem. W miarę upływu czasu zaczęli osiedlać się wraz z rodzinami na ziemiach polskich. Polin tak Żydzi nazywali Polskę w języku hebrajskim oraz jidysz⁴⁵¹. Wierzyli, że nowe miejsce do osiedlenia będzie bezpiecznym schronieniem przed prześladowaniami w Europie i zostało wymodlone u Boga⁴⁵².

W okresie od XI do XIV wieku byli to przybysze z Czech oraz Niemiec. Głównym ich miejscem osiedlania się były ziemie śląskie. Od XV wieku nastąpiła systematyczna emigracja ludności żydowskiej z krajów Europy Zachodniej na ziemie polskie. Było to skutkiem prześladowania społecznego, religijnego oraz gospodarczego⁴⁵³. Tereny Polski stały się jednym z największych osad żydowskich w Europie. Mieszkający na terenach Polski Żydzi posługiwali się nowym językiem nazwanym jidysz⁴⁵⁴.

Liczba ludności żydowskiej systematycznie wzrastała, by w XV wieku osiągnąć około 25-30 tys. mieszkańców terenów ówczesnej Polski. Kolejne lata to dalszy napływ tej społeczności na ziemie polskie tak, że w XVII wieku wynosiła ona ok. 320-600 tys., a tuż

⁴⁵⁰ M. Fuks, Z. Hoffman, M. Horn, J. Tomaszewski, *Żydzi polscy. Dzieje i Kultura*, Warszawa 1982, s. 9, zob. też *Ibrahim Ibn Jakub i Tadeusz Kowalski w sześćdziesiątą rocznicę edycji. Materiały z konferencji naukowej, Kraków, 10 maja 2006 r.*, pod red. A. Zaborskiego, Kraków 2008.

⁴⁵¹ „Polin” lub „Po-lin” to po hebrajsku „tutaj spocznieś” lub inna wersja „Po-lan-ja” hebr. „Tu-spozął-Bóg”. W literaturze żydowskiej pojawia się przekonanie, że Polska została wybrana przez Boga na siedzibę „Dzieci Izraela”, aż do momentu przyjścia Mesjasza. Polska miała być dla Żydów drugą ziemią „ojczyzną”.

⁴⁵² G. Bader, *Drajsig dojres Jidn in Pojln. Trzydzieści pokoleń Żydów w Polsce*, Nowy Jork 1927, zob. R. Szuchta, *Tysiąc lat historii Żydów polskich. Podróż przez wieki*, Warszawa 2015.

⁴⁵³ M. Fuks, Z. Hoffman, M. Horn, J. Tomaszewski, *Żydzi ...*, op. cit., s. 10-11.

⁴⁵⁴ Jidysz – (z języka niemieckiego Jüdisch – „żydowski”) jest to język Żydów aszkenazyjskich, który powstał na przełomie X i XI wieku na terenach niemiecko-słowiańskich. Słownictwo jidysz powstało z połączenia języka germańskiego (około 75%), hebrajskiego (około 15%) oraz słowiańskiego (około 10%). Traktowany jest jako język potoczny, zapisywany jest literami alfabetu hebrajskiego i tak jak hebrajski pisany jest od prawej strony. Mówiących obecnie Żydów w języku jidysz, szacuje się na ok. 5 milionów. Są to w szczególności Żydzi ortodoksyjni, zob. R. Szuchta, *Tysiąc lat...*, op. cit., s. 16-17.

przed rozbiorem doszła do ok. 800 tys.⁴⁵⁵. Utrata niepodległości przez Polskę negatywnie odbiła się również na ludności żydowskiej. Państwa zaborcze prowadziły dyskryminacyjną politykę wobec mniejszości żydowskiej. Austria i Prusy wprowadziły ograniczenia w samorządności oraz ograniczyły handel i przedsiębiorczość. Ograniczenia te w połączeniu z germanizacją przyczyniły się do emigracji Żydów do USA lub Ameryki Południowej, natomiast carska Rosja wprowadziła restrykcje co do swobody przemieszczania się i osiedlania.

Pod koniec XIX wieku na ziemiach polskich mieszkało ok. 2 mln 200 tys. ludności żydowskiej, ok. 1,3 mln. w Królestwie Polskim, ok. 800 tys. w Galicji i ok. 100 tys. na Pomorzu i w Wielkopolsce. Najczęściej, zgodnie z duchem czasu Żydzi pracowali jako sławni kupcy, przemysłowcy, finansisci czy bankierzy tworząc tzw. elitę. Biedniejsi Żydzi zajmowali się drobnym handlem, rzemiosłem, usługami lub pracą najemną. Rozwój przemysłu na ziemiach polskich oraz zapotrzebowanie na robotników miał wpływ na powstanie klasy żydowskich robotników⁴⁵⁶.

Nacjonalizm przetaczający się przez Europę pod koniec XIX wieku spowodował ożywienie żydowskiego ruchu społecznego. Żydzi zaczęli postrzegać siebie jako odrębny i pełnoprawny naród, co prawda nie posiadający własnej ojczyzny ale mający dążenia do odrodzenia żydowskiego państwa na ziemiach dawnego Izraela. Na gruncie tych przekonań zrodził się syjonizm⁴⁵⁷. Jego twórcą był Teodor Herzl⁴⁵⁸, który 3 września 1897 roku założył Światową Organizację Syjonistyczną⁴⁵⁹ w Bazylei. Jej działalność prowadzona była również na ziemiach polskich i co należy podkreślić odegrała ona niebagatelny wpływ na rozwój żydowskiej kultury fizycznej. O statucie społecznym decydowało zróżnicowanie materialne, biedniejsi Żydzi zrzeszeni byli w Ogólnożydowskim Związku Robotniczym „Bund”, który został założony w 1897 r. inny ruch żydowski, który skupiał wokół siebie

⁴⁵⁵ T. Jeske-Choiński, *Historia Żydów w Polsce*, Warszawa 1919, s. 145.

⁴⁵⁶ M. Bałaban, *Dzieje Żydów w Galicji i w Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772-1868*, Lwów 1916, s. 177-180.

⁴⁵⁷ Syjonizm (pochodzi od nazwy wzgórza Syjon w Jerozolimie, na którym stała Świątynia Jerozolimska), ruch polityczny i społeczny budowany na bazie języka hebrajskiego, dążący do odtworzenia państwa żydowskiego na terenach starożytnej Palestyny, zob. R. Szuchta, *Tysiąc lat ...*, op. cit., s. 144-146.

⁴⁵⁸ Teodor Herzl (ur. 02.05.1860 r. w Peszcie, zm. 03.07.1904 r. w Edlach) żydowski dziennikarz, pisarz, polityk z wykształcenia prawnik, twórca oraz główny ideolog współczesnego politycznego syjonizmu. Założyciel, organizator oraz przewodniczący Kongresów Syjonistycznych w latach 1897-1903. Walczył o powstanie państwa żydowskiego.

⁴⁵⁹ Pierwotna nazwa tej organizacji to Organizacja Syjonistyczna. Założycielami byli Teodor Herzl oraz Max Nordau. Jej celem była organizacja i udzielenie wsparcia żydowskiej akcji osiedlania Palestyny.

wyższe sfery Żydów zmierzał do wtopienia się w społeczeństwo polskie przy jednoczesnym zachowaniu autonomii religijnej⁴⁶⁰.

W zaborze austriackim zmiany prawne dotyczące Żydów wchodziły w życie bardzo powoli, ich początek to koniec XVIII w. Pierwsze zmiany ograniczały funkcjonowanie tej nacji w społeczeństwie zabraniając wykonywania niektórych zawodów np.: aptekarstwa, piwowarstwa czy młynarstwa. Cześć miast galicyjskich mimo, że wprowadzano reformy społeczno-gospodarcze nadal korzystała z przywileju: „*Privilegium de non tolerandis Judaeis*”⁴⁶¹. W innych miastach natomiast władze miejskie wyznaczały dzielnice (rewiry), w których mogli zamieszkać żydzi (Tarnów, Lwów, Stanisławów)⁴⁶². Wprowadzane przepisy powodowały pogarszanie warunków życia oraz bytu uboższej części żydowskiego społeczeństwa, podczas gdy bardziej zamożna część miała możliwość swobodnego handlowania dzięki czemu zdobywała wielkie majątki. Ważną rolę w codziennym życiu Galicji mieli kupcy żydowscy, którzy pośredniczyli w handlu pomiędzy ważnymi i dużymi miastami takimi jak: Wiedeń, Lwów, Kraków, Tarnów, Stanisławów, Brody.

Pierwsze wzmianki o żydach, którzy zamieszkiwali Tarnów możemy znaleźć już w XV w. Najprawdopodobniej był to żydowski handlarz mieszkający we Lwowie ale również pomieszkujący w Tarnowie, ponieważ swoje interesy prowadził zarówno we Lwowie jak i w Kraków a więc często podczas swoich podróży przebywał w Tarnowie⁴⁶³. Według materiałów źródłowych, był to żydowski handlarz imieniem Kalef, który pochodził z Kaffy, kolonii genueńskiej na Krymie. Żyd ten handlował kosztownym tureckim jedwabiem zwanym *koftyrem*. Wzmianki o nim pojawiają się w zapiskach sądowych z grudnia 1445 r. W zapiskach tych figuruje jako *Żyd Kalef z Tarnowa*⁴⁶⁴.

Tarnów jako galicyjskie miasto, w którym osiedlała się ludność żydowska nie odbiegał znacząco od pozostałych galicyjskich miast i miasteczek. Żydzi założyli w mieście swoją szkołę, szpital żydowski (zwany potocznie izraelickim), z którego za odpowiednią opłatą mogli również korzystać pozostali mieszkańcy miasta. Wybudowali w mieście dwie synagogi, synagogę zwaną Starą Synagogą a w 1908 r. ukończono budowę

⁴⁶⁰ R. Szuchta, *Tysiąc lat ...*, op. cit., s. 137.

⁴⁶¹ *Privilegium de non tolerandis Judaeis* z łac. przywilej nieakceptowania Żydów. Przywilej nadawany od XVI do końca XVIII wieku niektórym miastom, zakazujący Żydom zamieszkania w takim mieście, posiadania nieruchomości oraz zabraniający wstępu do miast z wyjątkiem określonych dni, najczęściej były to dni jarmarków oraz targów (Żywiec, Jasło, Wieliczka, Biała).

⁴⁶² M. Fuks, Z. Hoffman, M. Horn, J. Tomaszewski, *Żydzi polscy...*, op. cit., s. 32-37.

⁴⁶³ J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta...*, op. cit., s. 32; zob. K. Bańburski, J. Bogacz, J. Koziół, *Żydzi w Tarnowie. Świat, którego nie ma*, Tarnów 2003, s. 5; I. Schipper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa, Kraków 1937, s. 12,19.

⁴⁶⁴ L. Hońdo, *Cmentarz żydowski w Tarnowie*, Kraków 2001, s. 15; zob. J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta... op. cit.*, s. 31-32.

drugiej synagogi zwaną Nową Synagogą lub Jubileuszową⁴⁶⁵. W 1902 r. została oddana do użytku łaźnia żydowska. Było to miejsce tak samo ważne dla Żydów jak synagoga. Służyła do rytualnego oczyszczania ciała i sprzętów. Z łaźni mogli również korzystać mieszkańcy miasta⁴⁶⁶. Dzięki dobrej koniunkturze ekonomicznej na przełomie XIX i XX wieku, tarnowscy Żydzi niemal w całości opanowali regionalny przemysł oraz handel. Dzięki środkom finansowym młodzież z bogatych rodzin żydowskich ma możliwość studiowania w dużych miastach Galicji we Lwowie, Krakowie a nawet w Wiedniu. W mieście zaczyna pojawiać się grupa, którą możemy nazwać inteligencją żydowską Tarnowa⁴⁶⁷.

W Galicji istniały trzy główne wyznania: rzymskokatolickie, greckokatolickie i mojżeszowe. To one odpowiadały grupom narodowościowym, jakie można było wyróżnić na tych terenach, tj.: Polakom, Rusinom, Żydom. Terytoria te zamieszkiwane były również przez wyznawców obrządku ormiańskiego. „Statystyka wyznaniowa wskazuje, że w latach 1880 – 1910 do Kościoła katolickiego należało od 45,4 do 46,2% ludności, do Cerkwi unickiej 42,2 – 42,5%, a wyznawcy mozaizmu stanowili 10,8 – 11,5%. Natomiast statystyka językowa wskazuje, że w tym czasie język polski jako „domowy” deklarowało od 51,5 do 58,6% mieszkańców, ruski (ukraiński) 40,2 – 43%, niemiecki 1,1 – 5,4%. Mieszczą się tu Żydzi: w 1900 r. prawie 76,5% deklarowało język polski, 17% niemiecki, 5% ruski”⁴⁶⁸.

Najlicniejszą grupą byli Polacy, którzy zdecydowanie przeważali w miastach Galicji Zachodniej. Aczkolwiek nie w każdym ośrodku miejskim tak było. Różnice pod względem narodowości mieszkańców wynikały głównie z historycznego rozwoju regionu, np. w nadwiślańskich powiatach Galicji Zachodniej, tj. Dąbrowa Tarnowska, Mielec, Tarnobrzeg, Żydzi stanowili od 60 do 80% mieszkańców, podczas gdy w sąsiednich

⁴⁶⁵ Stara Synagoga została wybudowana około 1630 r. Była to pierwotnie drewniana bóżnica, która wielokrotnie zostawała zniszczona przez liczne pożary w mieście. Dopiero w 1848 r. na miejscu drewnianej wybudowano murowaną synagogę. Nowa synagoga zwaną również Jubileuszową została uroczystie otwarta 18.08.1908 r. czyli w dzień urodzin Cesarza Franciszka Józefa I. Był to jak na owe czasy bardzo duży i okazały budynek górujący nad całym miastem. Zob. H. Maniak, *Dzieje...*, op. cit., s. 95; A. Bartosz, *Tarnowskie judaica*, Warszawa 1992, s. 41-48, 64-68.

⁴⁶⁶ Właściwa nazwa Izraelicka Łaźnia Ludowa był to okazały budynek wybudowany w części żydowskiej miasta. Oddany do użytku w 1902 r. Zaprojektowany przez budowniczego miejskiego inż. Szczęsnego Zarębę. Łaźnia była wybudowana w stylu eklektycznym, który łączył w sobie elementy mauretańskie, secesyjne, gotyckie oraz renesansowe. Budynek został zachowany w bardzo dobrym stanie, znajduje się przy Placu Więźniów KL Auschwitz. Zob. M. Trusz, *Dawna Żydowska Łaźnia Ludowa*, [w:] *Kroniki tarnowskie*, Tarnów 2009, s. 58.

⁴⁶⁷ J. Kozioł, *Żydowski Tarnów (1867-1918) – zapomniane dziedzictwo*, [w:] *Tarnów w czasach burmistrza Tadeusza Tertila. Osiągnięcia miasta w okresie autonomii galicyjskiej i początkach II Rzeczypospolitej*, pod red. P. Juśko, Tarnów 2007, s. 206-207.

⁴⁶⁸ S. Kasznica, M. Nadobnik, *Najważniejsze wyniki spisu ludności i spisu zwierząt domowych według stanu z dnia 31 grudnia 1910 r.*, [w:] *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, t. 24, z. 1, pod red. T. Pilata, Lwów 1911, s. XXVI.

miastach, np. w Tarnowie, Polacy stanowili większość (1910 r.: Polacy – 58,6%, Żydzi – 41,1%), a w miastach podgórskich, od Wadowic do Nowego Sącza, Żydzi stanowili jedynie 10% ⁴⁶⁹.

Tabela 12. Ludność Galicji ze względu na przynależność wyznaniową w latach 1869-1910

Rok	Ludność według wyznania									
	Rzymsko-katolickie		Grecko-katolickie (Unickie)		Mojżeszowe (Izraelickie)		Ewangelickie		Prawosławne	
1869	2 509 015	46,08%	2 315 782	42,53%	575 918	10,58%	39 703	0,73%	1 369	0,03%
1880	2 706 977	45,43%	2 518 408	42,26%	686 596	11,52%	40 190	0,67%	2 200	0,04%
1890	2 999 716	45,40%	2 709 894	42,23%	768 845	11,63%	43 931	0,67%	1 429	0,02%
1900	3 345 780	45,73%	3 108 972	42,50%	811 183	11,09%	45 382	0,62%	2 233	0,03%
1910	3 735 145	46,52%	3 378 451	42,08%	872 975	10,87%	37 292	0,46%	2 816	0,04%

Źródło: Opracowanie tabeli własne na podstawie danych zawartych w: S. Kasznica, M. Nadobnik, *Najważniejsze wyniki spisu ludności i spisu zwierząt domowych według stanu z dnia 31 grudnia 1910 r.*, [w:] *Wiadomości statystyczne...*, op. cit., s. XXVI.

Tarnów pod względem składu narodowościowego ludności nie wykazywał istotnego zróżnicowania. Poza grupą żydowską odsetek innych narodowości był znikomy. W początkach ery autonomicznej ludność żydowska stanowiła znaczną grupę, bo około 51 procent mieszkańców Tarnowa stanowili Żydzi, szybko jednak ta przewaga liczebna zmalała, by w roku 1900 spaść do około 38 procent, a w roku 1914 ustabilizować się na poziomie 43 procent ogółu mieszkańców⁴⁷⁰. Żydzi, będąc tak liczną grupą, mieli znaczny wpływ na życie gospodarcze miasta. Dominującą jednak grupą ludności ok. 56 procent była ludność katolicka narodowości polskiej. Grekokatolików i protestantów w omawianym okresie było około 0,6 procenta.

⁴⁶⁹ Ibidem, s. XXVII.

⁴⁷⁰ A. Bartosz, *Tarnowskie...*, op. cit., s. 64, zob. L. Hońdo, *Stosunki polsko-żydowskie na przykładzie rady miasta Tarnowa 1867 - 1914*, [w:] *Ze sobą, obok siebie, przeciwko sobie. Polacy, Żydzi, Austriacy, Niemcy w XIX i na początku XX wieku*, pod red. B. Breysach, Kraków 1995, „liczebność Żydów w Tarnowie: 1790 r. – 2 000 Żydów, co stanowiło wtedy ok. 50% ludności miasta, 1830 r. – 1 200 Żydów (35%), 1900 r. – 12 000 (38%)”.

Tabela 13. Ludność Tarnowa ze względu na przynależność wyznaniową w latach 1857 – 1914

Lata	Liczba ludności	Liczba mieszkańców Tarnowa według wyznania			
		Rzymsko-katolickie	Mojżeszowe	Grecko-katolickie	Inne nieustalone
1857	21 779	12 736	8 800	153	90
		58,5%	40,4%	0,7%	0,4%
1880	24 627	12 954	11 349	193	131
		52,6%	46,1%	0,8%	0,5%
1890	27 574	15 767	11 677	93	37
		57,2%	42,4%	0,3%	0,1%
1900	31 691	18 960	12 586	110	35
		59,8%	39,7%	0,4%	0,1%
1910	36 731	21 347	15 108	192	84
		58,1%	41,2%	0,5%	0,2%

Źródło: opracowanie tabeli własne na podstawie danych zawartych w: I. Weinfeld, *Ludność miejska Galicji i jej skład wyznaniowy 1881-1910*, Lwów 1912, s. 32, 34, 35; K. Zamorski, *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857-1910*, red. H. Madurowicz-Urbańska, Kraków – Warszawa 1989, s. 73, 79.

Na podstawie danych zgromadzonych w tabeli możemy stwierdzić, że miasto Tarnów w połowie było „żydowskim miastem”. Żydzi zajmowali kamienice we wschodniej części miasta – dzielnica Grabówka, kamienice w rynku – dzielnica Śródmieście a także na Strusinie. Do Żydów mieszkających w Tarnowie należał niemalże cały przemysł konfekcyjny i kapeluszniczy byli właścicielami fabryk oleju, mydła i cykorii. Ponadto byli właścicielami cegielni oraz młynów. Śmiało można powiedzieć, iż do Żydów należała znaczna część tarnowskiej gospodarki. Wychodząc naprzeciw potrzebom gminy żydowskiej w 1890 roku założyli Towarzystwo kredytowe dla Handlu i Przemysłu, czyli tzw. Żydowski Bank Kredytowy⁴⁷¹. Tarnowska wspólnota żydowska wykazywała znaczące różnice polityczne i religijne, które miały znaczący wpływ na skład Rady Miasta oraz stosunki polsko-żydowskie⁴⁷². Najpoważniejszą kwestią podejmowaną przez Żydów,

⁴⁷¹ L. Hońdo, *Stosunki polsko-żydowskie...*, op. cit., s. 151-166.

⁴⁷² Ibidem, s. 152, „...wśród Żydów w mieście Tarnowie najwięcej zwolenników mieli: chasydzi – pobożni Żydzi ich pobożność była afirmacją życia, czcili Boga poprzez taniec i śpiew, wspólnota tworzyła się wokół cadyków, maskilim – uważali konieczność kulturalnej i społecznej odnowy Żydów przez rozwój nauk reformę żydowskiego szkolnictwa oraz zbliżenie do kultury kraju, w którym mieszkali, syjoniści – ruch ten widział rozwiązanie problemu żydowskiego w ustanowieniu żydowskiego państwa w Palestynie”. Te trzy

było ich równouprawnienie w rządzeniu miastami oraz ich majątkiem. Walka ta formalnie kończy się w listopadzie 1868 roku zniesieniem wszelkich ograniczeń praw Żydów w samorządzie miejskim⁴⁷³.

Tabela 14. Stowarzyszenia Żydowskie działające na terenie Tarnowa do 1914

Lp.	Nazwa towarzystwa	Rok powstania
1.	Izraelickie towarzystwo kupieckie wzajemnej pomocy	1867
2.	Bikur Cholim	1872
3.	Stowarzyszenie rękodzielników „Jad Chadusim”	1876
4.	Stowarzyszenie Nosse Chamita i menochim ubelim	1893
5.	Heren Misznojes	1882
6.	Towarzystwo izraelickie „Ognisko”	1895
7.	Bethaus Verein Chadusim	1889
8.	Talmud Tora	1859
9.	Ortodoksen Bett-u Wohlthätigkeits-Verein Klaus	1891
10.	Athavas Zion	1891
11.	Los Verein Eintracht	1892
12.	Smiles Chadusim	1882
13.	Żydowska czytelnia ludowa	1897
14.	Stowarzyszenie ogólnie zawodowe „Brüderlichkeit”	1897
15.	Stowarzyszenie izraelickiej młodzieży handlowej	1901
16.	Stowarzyszenie ku wspieraniu ubogiej izraelickiej młodzieży szkół	1902
17.	Towarzystwo „Safa Berura” ⁴⁷⁴	1910
18.	Żydowski Klub Gimnastyczno-Sportowy Samson	1912

Źródło: opracowanie tabeli własne na podstawie danych zawartych w: J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta Tarnowa*. Tarnów 1911; A. Piszowa, *600-lecie Tarnowa*, Tarnów 1930; A. Chomet, *Tarnów. Egzystencja i zagłada żydowskiego miasta*,

żydowskie ruchy będą bardzo ważne, ponieważ od polityki jaką prowadziły będzie zależało powstawanie Żydowskich Towarzystw Sportowych.

⁴⁷³ Ibidem, s. 157.

⁴⁷⁴ Towarzystwo Safa Berura z hebr. czysty język. Towarzystwo założyło szkołę, w której zajęcia prowadzono w języku hebrajskim, bibliotekę liczącą około 20 tys. woluminów w języku hebrajskim, jidysz, polskim oraz niemieckim. Zob. J. Kozioł, *Żydowski Tarnów...*, op. cit., s. 211.

pod red. A Chometa, Tel Awiw 1954; S. Potępa, *Życie kulturalne w okresie autonomii galicyjskiej*, [w:] *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, t. 2, pod red. F. Kiryka, Rzeszów 1983.

2. Żydowski ruch sportowy

Początki sportowego ruchu żydowskiego możemy znaleźć już w starożytności. Na terenach Palestyny budowane były stadiony, palestry i gimnazjony. W tym okresie Żydzi występowali w roli zawodowych gladiatorów⁴⁷⁵. Dlatego podobnie jak u prawie wszystkich narodów, również Żydzi w swoich wspomnieniach pamiętają o bohaterach, którzy dzięki swej odwadze i sile odparli wrogów. Z pełną sympatią i sugestywnością w Biblii opisywane są czyny olbrzyma Gideona, sprytnego Dawida czy Samsona⁴⁷⁶, których imiona posłużyły w późniejszym czasie do nazwania największych żydowskich towarzystw sportowych⁴⁷⁷. Na przełomie wieków rządzącym nie zawsze podobała się działalność militarna Żydów do tego stopnia, że Rudolf II zabronił udzielania lekcji szermierki Żydom z Pragi. Wydaje się, że jedyną aktywnością ruchową, która cieszyła się popularnością wśród Żydów był taniec. Posiadali oni własne sale tańca w każdej większej gminie, gdzie prowadzone były zajęcia taneczne do starych pieśni żydowskich⁴⁷⁸.

Systematyczne uczestnictwo Żydów w życiu sportowym zaczyna się dopiero w czasach nowożytnych. Zauważyć należy, że już w roku 1769 w Anglii wymienia się żydowskiego boksera Lyons'a, a po nim około 1790 roku zaczyna walki Daniel Mendoza, który spopularyzował boks wg określonych reguł. Mendoza był pierwszym mistrzem Anglii, którego walki w wadze ciężkiej zwróciły uwagę całej opinii publicznej. Stał się wzorem dla innych zawodników pochodzenia żydowskiego, którzy trenowali boks⁴⁷⁹.

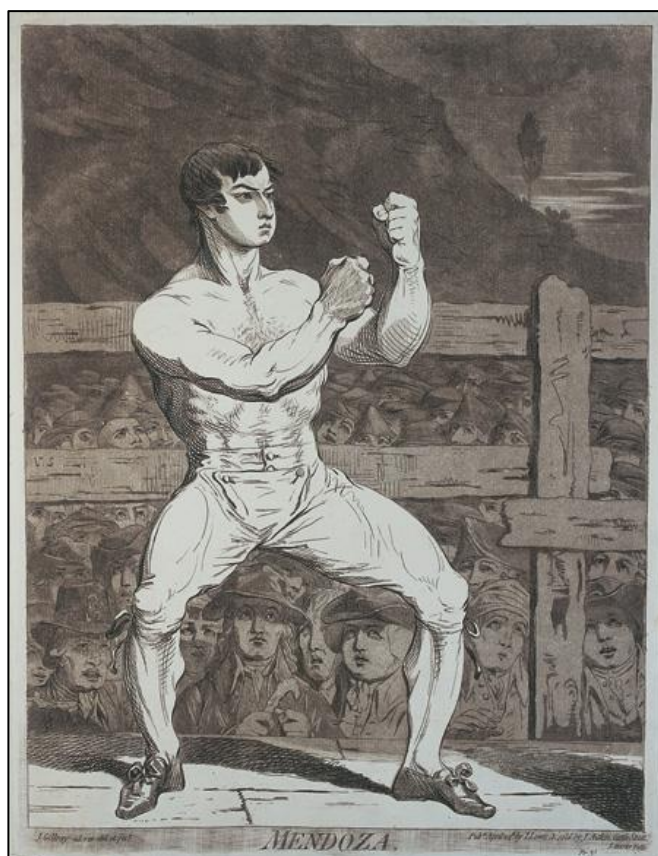
⁴⁷⁵ R. Żebrowski, Z. Borzymińska, *Po-lin: kultura Żydów polskich w XX wieku*, Warszawa 1993, s. 246.

⁴⁷⁶ *Jüdisches Lexikon. Ein enzyklopädisches Handbuch des jüdischen Wissens in vier Bänden*, band IV/2, Berlin 1930, s. 560-561.

⁴⁷⁷ „Samson”, „Gideon”, „Bar Kochba”, Makkabi” żydowskie kluby, których nazwa pochodzi od bohaterów biblijnych.

⁴⁷⁸ *Judisze lexikon ...*, op. cit. s. 562.

⁴⁷⁹ Ibidem, s. 564, bokserami, którzy wzorowali się na Mendozie był amerykańskim bokserem pochodzenia żydowskiego Samuel Elias (Dutch Sam), Abraham Belasco, Israel Belasco, Bendingo, Samuel Hurst, Salomon Sodicey, Isaac Bittron.

Fot. 40. Daniel Mendoza by James Gillray, ca. 1780s.

Źródło: The Jewish Museum, London.

Powstanie w XIX wieku niemieckiego *Deutsche Turnerschaft* czy wschodnioeuropejskiego *Sokoła*, było europejską tendencjom narodowościową szczególnie dla państw, które nie posiadały w tym okresie swojej niepodległości. Do tej tendencji powstania ruchów gimnastycznych w Europie nawiązuje powstanie żydowskiego ruchu gimnastycznego, który wiązał się nierozdzielnie z żydowską myślą narodową – syjonizmem. Żydowskie kluby gimnastyczne jako pierwsze zostały założone w Turcji, Bułgarii oraz w Niemczech przedstawiają to dane zgromadzone w tabeli nr 14. Począwszy od roku 1897 początkowo corocznie później co dwa lata odbywały się Światowe Kongresy Syjonistyczne⁴⁸⁰. Podczas Drugiego Kongresu Syjonistycznego w Bazylei, który odbywał

⁴⁸⁰ Były to zgromadzenia przedstawicieli krajowych organizacji syjonistycznych, ustalające zasady ruchu, jego strategię, przedstawiane były sprawozdania o sytuacji Żydów w diasporze, o stanie osadnictwa w Erec Israel, prowadzone były dyskusje o problemach kultury żydowskiej. I Kongres odbył się w Bazylei w dniach 29-31.08.1897 r., II Kongres odbył się w Bazylei, 28-31.08.1898 r.

się w dniach 28-31.08.1898 roku, Max Nordau⁴⁸¹ użył po raz pierwszy hasła „Muskularny Żyd”⁴⁸², przedstawił wizję silnego, sprawnego fizycznie oraz wysportowanego Żyda:

„...Syjonizm budzi Żydów do nowego życia. Takie jest moje przeświadczenie. Moralnie sprawia on to przez odświeżanie ideałów narodowych, realnie przez fizyczne wychowanie młodzieży, w której odrodzić się ma dawno zaginione żydostwo muskularne”⁴⁸³.

Warto zauważyć, że w czasie wystąpienia Nodau'a w większości europejskich krajów działały już różne stowarzyszenia sportowe, w których również czynnie uczestniczyli Żydzi jednak nie mieli swoich stowarzyszeń sportowych.

Tabela 15. Chronologiczne zakładanie sportowych organizacji żydowskich w Europie w XIX wieku

Data powstania	Nazwa organizacji	Miejsce działalności
Czerwiec 1895 r.	Israelitische Turnverein Konstantinopel	Stambuł – Turcja
1895 r.	Zionistischer Turnverein Makkabi Philippopol	Płowdiw – Bułgaria
1898 r.	Jüdischer Turnverein Bar Kochba	Berlin – Niemcy
22.10.1898 r.	Jüdischer Turnverein Bielitz-Biala	Bielsko-Biała - Polska
1899 r.	Wiener Jüdischer Turnverein	Wiedeń - Austria
	Jüdischer Turnverein Samson	Sofia - Bułgaria
	Turn-, Fecht- und Leseverein Aurora	Bukareszt - Rumunia
1900 r.	Jüdischer Turnverein für Mährisch-Ostrau und Umgebung	Morawska Ostrawa - Czechy
	Turnklub junger jüdischer Kaufleute Halberstadt Turnverein Zion Wien	Wiedeń - Austria
1901 r.	Jüdischer Turnklub Olmütz	Ołomuniec – Czechy

⁴⁸¹ Max Simon Nordau (Simon Maximilian Südfeld ur. 29.07.1849 r. w Peszcie, zm. 23.01.1923 r. w Paryżu) pisarz, filozof, lekarz, jeden z głównych ideologów współczesnego syjonizmu. Był współzałożycielem Światowej Organizacji Syjonistycznej, pełnił funkcję przewodniczącego i wiceprzewodniczącego na kilku Kongresach Syjonistycznych. Podczas Drugiego Kongresu Syjonistycznego w 1898 roku użył po raz pierwszy terminu Muskel Judentum – „Muskularnego Judaizmu”.

⁴⁸² Z języka niemieckiego Muskel Judentum, ang. Muscular Judaism.

⁴⁸³ zob. T. Herzl, *Mowy ze zjazdów Bazylejskich*, Warszawa 1900, s. 27.

Data powstania	Nazwa organizacji	Miejsce działalności
1902 r.	Turnsektion des jüdischen Vereins jugendlicher Arbeiter Wien	Wiedeń - Austria
	Jüdischer Turnverein Köln	Kolonia - Niemcy
	Jüdischer Turnerschaft von 1902 Hamburg	Hamburg – Niemcy
	Neuer Posener Turnverein	Poznań - Polska
	Jüdischer Turnverein Leipzig	Lipsk - Niemcy
	Turnverein Esra München	Monachium – Niemcy
	Jüdischer Turn- und Sportverein Breslau	Wrocław – Polska
	Jüdischer Turnverein Lemberg	Lwów – Ukraina
	Jüdischer Turnverein Krakau	Kraków – Polska
1903 r.	Jüdischer Turnverein Prossnitz	Prościejów - Czechy
1912 r.	Jüdischer Turn- und Sportverein Samson	Tarnów – Polska

Źródło: opracowanie tabeli własne na podstawie danych zawartych w: „Jüdische Turnzeitung”⁴⁸⁴ 1900, nr 1, s. 20; „Jüdische Turnzeitung” 1908, nr 4, s. 63; „Tygodnik Żydowski” 1932, nr 37, s. 3; A. Chomet, *Tarnów. Egzystencja i zagłada żydowskiego miasta*, pod red. A. Chometa, Tel Awiw 1954; J. Rokicki, *Początki żydowskich organizacji sportowych*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1998, nr 4, s. 65.

Na tym samym Kongresie Max Mandelstam apelował o potrzebę wprowadzenia zajęć z wychowania fizycznego do żydowskich szkół jak również wprowadzenie reformy oraz rozwój kultury fizycznej wśród dzieci i młodzieży żydowskiej⁴⁸⁵. Również na kolejnych Kongresach Syjonistycznych (V Kongresie oraz VI) poruszany był temat konieczności rozwoju fizycznego młodzieży żydowskiej tym samym na VI Kongresie powołano do życia Żydowski Związek Gimnastyczny (Jüdischer Turnverein), który działał

⁴⁸⁴ „Jüdische Turnzeitung” – miesięcznik żydowski o charakterze syjonistycznym, wydawany w Berlinie przez Hermana Jalowicza od maja 1900 r. do grudnia 1912 r. Miesięcznik ten był oficjalnym czasopismem Jüdischer Turnverein Bar Kochba. Poruszane w nim były tematy szeroko rozumianej kultury fizycznej, sportu, turystyki wśród młodzieży żydowskiej. Pojawiające się w nim artykuły promowały ćwiczenia gimnastyczne wśród dzieci i młodzieży żydowskiej, prezentowały nowo powstałe towarzystwa sportowo-gimnastyczne. W czasopiśmie pojawiała się również statystyka związana z liczbą powstających klubów, liczbą członków, składkach oraz reklamy związane ze sprzętem sportowym.

⁴⁸⁵ D. Blecking, *Jews and Sports in Poland before the Second World War*, [w:] *Jews and the Sporting Life*, edited by E. Mendelsohn, vol. 23, Oxford 2008, s. 19-20, zob. J. Kugelmass, *Why Sports*, [w:] *Jews, Sports, and the Rites of Citizenship*, edited by Jack Kugelmass, Chicago 2007, s. 10-11.

na terenie Galicji i Bukowiny. Pierwsze Żydowskie Towarzystwo Gimnastyczne zostało założone w 1898 r. w Bielsku Białej, kolejne powstają cztery lata później w Poznaniu, Wrocławiu, Lwowie oraz w Krakowie⁴⁸⁶, Stanisławowie⁴⁸⁷. Przed I Wojną Światową działało w Galicji 27 klubów żydowskich, w których czynnie uczestniczących w zajęciach było około 2 776 członków.

Tabela 16. Żydowskie Towarzystwa Sportowo-Gimnastyczne działające przed I wojną światową na terenie Galicji

Miasto	Liczba organizacji	Liczba członków
Bolechów	1	20
Brody	1	108
Czortków	1	90
Dębica	1	28
Drohobycz	2	99
Gliniany	1	101
Horodenka	1	33
Jarosław	1	95
Kołomyja	1	32
Kraków	2	613
Lwów	2	534
Nadwórna	1	25
Przemyśl	1	70
Sieniawa	1	30
Sambor	1	40
Stanisławów	2	214
Stryj	1	45
Tarnów	1	68
Tarnopol	3	444
Złoczów	2	87
Razem	27	2776

Źródło: opracowanie tabeli własne na podstawie danych zawartych w: „Jüdische Turnzeitung”, 1900, nr 1, s. 20; „Jüdische Turnzeitung”, 1908, nr 4, s. 63; „Tygodnik

⁴⁸⁶ „Jüdische Turnzeitung”, 1908, nr 1, s. 11; nr 3, s. 55-56. Zob. J. Rokicki, P. Godlewski, *Zarys rozwoju sportu żydowskiego na ziemiach polskich*, [w:] *Z dziejów kultury fizycznej mniejszości narodowych w Polsce w XX wieku*, red. T. Jurek, Gorzów Wlkp. 2007, s. 52-53.

⁴⁸⁷ R. Urban, *Geneza i działalność Żydowskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Hakoach” w Stanisławowie (1905-1939)*, [w:] *Z dziejów kultury fizycznej mniejszości narodowych w Polsce w XX wieku*, red. T. Jurek, Gorzów Wlkp. 2007, s. 107-109.

Żydowski”, 1932, nr 37, s. 3; „Rocznik Droru”, 1922, s. 23; J. Rokicki, *Początki żydowskich organizacji sportowych*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1998, nr 4, s. 65; J. Rokicki, P. Godlewski, *Zarys rozwoju sportu żydowskiego na ziemiach polskich*, [w:] *Z dziejów kultury fizycznej mniejszości narodowych w Polsce w XX wieku*, red. T. Jurek, Gorzów Wlkp. 2007, s. 52-54.

3. Żydowska kultura fizyczna w Tarnowie

Na pierwszy i drugim zjeździe syjonistycznym w Bazylei brało udział trzech Żydów z Tarnowa byli to: Abraham Salz⁴⁸⁸, Edward Dawid Schwager⁴⁸⁹, Zygmunt Bytkowski-Bromberg⁴⁹⁰, oni to jako pierś informowali społeczność żydowską w Tarnowie o podjętych ważnych decyzjach podczas kongresów w Bazylei. Informowali o biedzie społeczności żydowskiej w Europie, o próbach emancypacji, o walce o równouprawnienie Żydów, o rodzącej się idei syjonistycznej oraz o fizycznym i duchowym odrodzeniu Żydów⁴⁹¹. Ruch sportowo-gimnastyczny na żydowskiej ulicy w Tarnowie zaczął rozwijać się w pierwszych latach, gdy w mieście zaczęły powstawać pierwsze organizacje syjonistyczne. To właśnie syjonizm rzucił hasło wychowania pełnowartościowego, dumnego żyda, który powinien zerwać z Galutem (herb. Diasporą), wyprostować plecy i wybudować staro–nową ojczyznę w Palestynie.

Większa część dzieci żydowskich uczęszczała do miejskich szkół, gdzie wraz ze swoimi rówieśnikami chodzili na zajęcia wychowania fizycznego. Młodzież, która uczęszczała do żydowskich szkół wyznaniowych i nie miała w tych szkołach zajęć wychowania fizycznego ani gimnastyki.

⁴⁸⁸ Abraham Salz (1864–1941), adwokat, lider ruchu syjonistycznego w Galicji w końcu XIX w. Ukończył prawo na uniwersytecie w Wiedniu. Od 1887 r. był aktywnym działaczem ruchu syjonistycznego w Tarnowie. W 1893 r. na I zjeździe organizacji syjonistycznych w Galicji, który odbył się we Lwowie, wybrany na prezydenta Centralnego Komitetu Wykonawczego Narodowej Partii Żydowskiej w Galicji. Uczestniczył jako delegat z Tarnowa w I oraz II Kongresie Syjonistycznym w Bazylei w 1897 r. Szerzył idee żydowskiej kultury fizycznej.

⁴⁸⁹ Edward Dawid Schwager (1867-?), adwokat, jeden z liderów ruchu syjonistycznego w Tarnowie. Ukończył prawo na UJ. Uczestniczył jako delegat z Tarnowa w I oraz II Kongresie Syjonistycznym w Bazylei w 1897 r.

⁴⁹⁰ Zygmunt Bytkowski-Bromberg (1866–1923), poeta, historyk literatury i działacz syjonistyczny w Tarnowie. Ukończył CK Gimnazjum w Tarnowie. Z ramienia Ahawat Zion uczestniczył w I oraz II Kongresie Syjonistycznym w Bazylei w 1897 r. Od 1898 r. organizował pierwszą kolonię Żydów z Galicji w Machnajim w Galilei.

⁴⁹¹ L. Hońdo, *Początki syjonizmu w Tarnowie. Współpraca i konflikt z Teodorem Herzlem*, [w:] „Humanities and Cultural Studies”, 2019, t. 1, nr 1, s. 15-17, zob. J. Rokicki, P. Godlewski, *Zarys rozwoju sportu...*, op. cit., s. 51-53.

Na początku w Tarnowie pojawiały się tylko sporadyczne próby, indywidualne wystąpienia młodych żydowskich ludzi, którzy chcieli mieć „swoje” organizacje i stowarzyszenia sportowe. Nie chcieli korzystać z tarnowskich stowarzyszeń sportowych, w których nie zawsze byli mile widziani lub musieli ukrywać swoje prawdziwe pochodzenie. Nieczęsto zdarzało się, że wstępowali do stowarzyszeń sportowych pod zmienionymi nazwiskami. Sytuacja ta przyczyniła się do przyspieszenia działań mających na celu rozpoczęcie ćwiczeń fizycznych tylko i wyłącznie dla młodzieży pochodzenia żydowskiego. Następstwem tego dopiero w 1912 roku powstał w Tarnowie pierwszy żydowski klub sportowy Samson („Szymson”)⁴⁹². Jednym z założycieli ŻTGS Samson był Henryk Fluhr. Który był jednym z pierwszych entuzjastów rozwoju fizycznego żydowskiej młodzieży, ofiarny działacz syjonistyczny i sportowy w Tarnowie. Opublikował na łamach „Tygodnika Żydowskiego” historię powstania Samsona. Artykuł ten powstał w związku z 20-leciem powstania ŻTGS Samson⁴⁹³, w którym opisał początki i późniejszy rozwój tego klubu sportowego.

„...Wiosną 1912 roku na „łące pod lipą” siedziało dwunastu młodych uczniów gimnazjalnych: Munia i Ignacy Offnerowie, bracia Jassy, Szmuel Fluhr, Korec, Herszderfer, Drobner, Kamm, Schmiedling, Szmuel Grunhut, oraz Emil Adler. Pod przewodnictwem Elijahu Fluhra i pod protektoratem doktora Szpanna, przy głośnych okrzykach „Hejdad” (hebr. „Hurra”), utworzony został klub sportowy „Samson”. Oczywiście, zaraz na miejscu, bez koniecznych kostiumów, został przeprowadzony pierwszy trening z piłką, która została zakupiona ze środków zabranych przez wyżej wymienionych 10–14 letnich chłopców gimnazjalnych.. w niedługim czasie, po opracowaniu statutu, jego zatwierdzeniu i podpisaniu przez honorowego prezesa i protektora dra Szmuela Szpana, zorganizowany został pierwszy mecz piłkarski...”⁴⁹⁴.

Wystąpienie pierwszych jedenastu żydowskich piłkarzy wywołało wielki entuzjazm i radość u syjonistycznych Żydów. Olbrzymie zainteresowanie w początkowym okresie przerodziło się następnie w szykany ze strony bardziej ortodoksyjnych Żydów dla

⁴⁹² Pełna nazwa towarzystwa, która pojawiła się w tarnowskiej prasie to: Żydowskie Towarzystwo Gimnastyczno-Sportowe „Samson” Tarnów, zob. „Tygodnik Żydowski”, 1932, nr 40, s. 2, Samson czy „Samson” czy „Szymson”.

⁴⁹³ „Tygodnik Żydowski”, 1932, nr 37, s. 2.

⁴⁹⁴ Niestety nie udało się odnaleźć statutu ŻTGS Samsona ani w archiwach polskich ani w archiwach austriackich. Najprawdopodobniej towarzystwo do 1914 r. działało bez zgłoszenia do namiestnictwa. Czas wojny nie pozwolił na zarejestrowanie towarzystwa. Prawdziwa historia Samsona rozpoczęła się w 1918 r. podobnie jak innych tarnowskich klubów żydowskich.

których rozwój fizyczny nie był aż tak ważny jak umysłowy⁴⁹⁵. Oprócz grania w piłkę kierownictwo Samsona założyło drugą sekcję gimnastyczną. Zajęcia z gimnastyki dla żydowskiej młodzieży prowadzone były w domu żydowskim „Safa Berura”⁴⁹⁶. Sekcję gimnastyczną wyposażono we wszystkie niezbędne przyrządy i przybory oraz wykończono pod względem technicznym i higienicznym. Wszystkie te czynności wykonano dzięki składkom społeczności żydowskiej⁴⁹⁷. Poniższa fotografia jest jedyną zachowaną fotografią Samsona z 1912 r⁴⁹⁸.

די ערשטע פוסבאליסטן פונעם ספארט-קלוב „שמסון” אין יאר 1912
פון לינקס אויף רעכטס: פעניכעל (איצט ד״ר פעניכעל אין ישראל) מוניע אָפנער ז״ל,
קאַרעץ, דוד קליינהענדלער ז״ל, ? שמואל פלור ז״ל, ? יאַרטנער ז״ל, גאַנס ז״ל, הערש-
דערפער ז״ל.

Fot. 41. Pierwsi piłkarze Klubu Sportowego „Samson” założonego w 1912 r. Stoją w kolejności od lewej strony: Fenichel (dr Fenichel), Munie Offner, b.d., Korec, Dawid Klajnhendler, b.d., Szmuel Fluhr, b.d., Jortner, b.d., Gans Herszderfer, b.d.

Źródło: A. Chomet, *Tarnów. Egzystencja i zagłada żydowskiego miasta*, Tel Aviv 1954, s. 716, Muzeum Ziemi Tarnowskiej.

⁴⁹⁵ „Tygodnik Żydowski”, 1933, nr 17, s. 3.

⁴⁹⁶ Stowarzyszenie „Safa Berura” czyli „czysty język”. Stowarzyszenie to powstało 1910, założyło żydowską szkołę oraz bibliotekę liczącą 20 tyś woluminów w języku polskim, hebrajskim, jidysz oraz niemieckim.

⁴⁹⁷ „Tygodnik Żydowski”, 1932, nr 37, s. 3.

⁴⁹⁸ *Tarnów. Egzystencja i zagłada żydowskiego miasta*, pod red. A. Chometa, Tel Awiw 1954, s. 716, zob. A. Chomet, J. Kornilo, *Tarnów. Tarnów sfera pamięci*, Tel Awiw 1968.

Za przykładem Samsona w 1916 r. powstał kolejny żydowski klub sportowy pod nazwą Makabi⁴⁹⁹. W skład zarządu weszli: Bernsten, Izraelowicz, Goldfinger oraz Rotenberg. Jednak po kilku tygodniach samodzielnej działalności, zarząd wyraził zgodę na połączenie się z „Samsonem”. W ten sposób powiększyła się liczba członków Samsona⁵⁰⁰. Prawdziwy rozkwit żydowskiego sportu przypada na dwudziestolecie międzywojenne.

⁴⁹⁹ Ibidem, s. 716-717.

⁵⁰⁰ Ibidem, s. 718.

VI. Podstawy materialne rozwoju kultury fizycznej w Tarnowie (infrastruktura)

1. Sale gimnastyczne

Rozwój przemysłu, gospodarki oraz urbanizacja przyczyniły się do pogorszenia warunków higieniczno-sanitarnych, zdrowotnych ludności dużych miast. Bodźcem przeciwdziałającym temu zjawisku miały się stać zajęcia ruchowe prowadzone na otwartej przestrzeni. Zajęcia te miały dotyczyć zarówno dzieci, młodzież jak i dorosłych, którzy chcieliby podejmować aktywność ruchową. Zwiększające się zainteresowanie podnoszeniem sprawności fizycznej, powstawanie poszczególnych dyscyplin sportowych, znacząco wpłynęło na podjęcie działań, zmierzających do budowania obiektów sportowych, które miały służyć zajęciom rekreacyjnym oraz sportowym. Zaczęły powstawać w tym okresie sale gimnastyczne, parki miejskie, strzelnice, ogródki zabaw, kąpieliska, kręgielnie a w okresie zimowym ślizgawki czyli lodowiska.

Sale gimnastyczne dawały możliwość odbywania ćwiczeń przez cały rok, bez względu na warunki atmosferyczne. Austriackie władze uznały budowę sal gimnastycznych za jeden z ważnych aspektów przyczyniających się do rozwoju szeroko rozumianej kultury fizycznej. Mając na uwadze względy zdrowotne, utylitarne, a także militarne popierały budowę obiektów sportowych. Jednak koszty powstających budowli sportowych cedowały na włodarzy miast lub ich mieszkańców. Wydając zgodę na budowę lub przekazując parcelę uważały, że wykonały swój „obowiązek” wobec mieszkańców⁵⁰¹.

W Tarnowie jak również w całej Galicji, sale gimnastyczne powstawały najwcześniej przy szkołach. Na początku były to zaadaptowane sale lekcyjne, korytarze szkolne, sutereny lub piwnice, które nie spełniały podstawowych wymagań sanitarno-zdrowotnych⁵⁰². W sprawozdaniu RSK możemy znaleźć informację, iż „wprowadzenie gimnastyki do wszystkich szkół ludowych mimo docenienia zagadnienia przez Radę było niemożliwe, ponieważ brak był odpowiednich sal, boisk, nauczycieli i pieniędzy”. Zaproponowano aby w tych szkołach, których brakuje infrastruktury do prowadzenia zajęć uczono „gimnastyki pokojowej”⁵⁰³. Pierwsze zajęcia gimnastyki w tarnowskich szkołach

⁵⁰¹ „Dziennik Urzędowy C. K. Starostwa w Tarnowie” 1877 – 1899, s. 65.

⁵⁰² M Weinert, *Stan higieny i wychowania fizycznego w Galicji w latach 1870-1900 oraz próby jego naprawy*, „Rozprawy Naukowe WSWF we Wrocławiu”, 1962, t. 1, s. 135.

⁵⁰³ Sprawozdanie Rady Szkolnej Krajowej za lata 1880/1881, Lwów 1882, s. 41.

odbywały się w przystosowanych do tego celu pomieszczeniach przy ul Kopernika 10⁵⁰⁴. Uczniowie pomieszczenia te nazywali „budą gimnastyczną”, były one ciasne, nieogrzewane i nieprzystosowane do prowadzenia zajęć ruchowych⁵⁰⁵.

Budynek, najstarszego tarnowskiego gimnazjum został oddany do użytku w 1877 r⁵⁰⁶. Jak na owe czasy był najbardziej okazałym gmachem w całym cesarstwie austriackim, wybudowanym za pieniądze państwowe. Pomimo swojej wielkości budynek nie posiadał sali gimnastycznej a ćwiczenia fizyczne odbywały się w przystosowanej do tego celu sali w podziemiach, która miała wymiary 16,86 m długości, 9,10 m szerokości, 4,76 m wysokości⁵⁰⁷. Z pomieszczenia tego na potrzeby ćwiczeń w pierwszych latach istnienia, korzystało również TG Sokół⁵⁰⁸.

Rolę sali sportowo-widowiskowej pełnił obiekt Sokoła, który został oddany do użytku 7.12.1895 r⁵⁰⁹. Była to pierwsza spełniająca wszystkie wymogi sala gimnastyczna oraz największe kubaturowo pomieszczenie na terenie miasta Tarnowa⁵¹⁰. Wybudowany obiekt służył do prowadzenia zajęć ruchowych jak również imprez kulturalno-oświatowych. Dzięki pięknemu obiektowi TG Sokół mogło realizować zajęcia we własnej sali i nie obciążać finansów towarzystwa kosztami wynajmu obiektów. Mogło również prowadzić działalność komercyjną, wynajmując salę lub organizując różne imprezy sportowe, rozrywkowe, uroczystości rocznicowe czy wydarzenia kulturalne. Inwestycja ta przyczyniła się do finansowego wzmocnienia i uniezależnienia finansowego TG Sokół.

Budynek Wyższej Szkoły Realnej został oddany do użytku w roku szkolnym 1904/05 i był jedną z najpiękniejszych szkół wybudowanych w okresie autonomii galicyjskiej w Tarnowie. Po raz pierwszy wraz z nową szkołą oddano do użytku piękną salę do prowadzenia zajęć z wychowania fizycznego, zaprojektowaną przez dra Henryka Jordana. Sala miała wymiary: 20 m długości, 10 m szerokości, 5 m wysokości i posiadała

⁵⁰⁴ Były to pomieszczenia w budynku, który znajdował się naprzeciwko szkoły wydziałowej męskiej i seminarium nauczycielskiego. Zob. Kronika Seminarium za lata 1880-1882.

⁵⁰⁵ Kronika Seminarium za lata 1880-1882.

⁵⁰⁶ Obecnie I Liceum Ogólnokształcące w Tarnowie, znajdujące się przy ul. Piłsudskiego 4 (dawnej ul. Seminaryjskiej).

⁵⁰⁷ „Przewodnik Gimnastyczny Sokół”, Lwów 1899, s. 3-4, zestawienie E. Cenara, statystyka gimnastyki, gier i ćwiczeń sportowych w szkołach średnich. Dokładnie została opisana sala ćwiczeń w I gimnazjum w Tarnowie. E. Cenaar opisuje, że „jest to pomieszczenie na poziomie suterenu z dwoma niewielkimi oknami, wychodzącymi na dziedziniec szkolny. Wysokość dotyczy najwyższego miejsca sufitu ponieważ jest to sklepienie kolebkowe”.

⁵⁰⁸ Możliwość korzystania ze sali przez TG Sokół wynikała z tego, że prezesem Sokoła był dyrektor I Gimnazjum w Tarnowie, Bronisław Trzaskowski, który użyczał sali do ćwiczeń sokolich, gdy nie była używana przez uczniów. Zob. „Przegląd Gimnastyczny”, 1884 r. s. 23.

⁵⁰⁹ L. Dziama, *Gawęda Sokoła*, [w:] *Sprawozdanie...*, op. cit., s. 11.

⁵¹⁰ E. Kaprański, *Z dziejów budowy Teatru Tarnowskiego*, Tarnów 1972, s. 12. Obecnie budynek TG Sokół po kilkukrotnej przebudowie pełni w mieście funkcję Teatru im. Ludwika Solskiego w Tarnowie.

oświetlenie gazowe. W skład sali wchodziły szatnie oraz dwie małe salki⁵¹¹. Wyposażenie stanowiły przyrządy do gimnastyki szwedzkiej: kraty gimnastyczne, materace, kozły, ławeczki gimnastyczne, ciężki, wywijadła⁵¹², żerdzie z rur stalowych.

Po drugiej stronie ulicy, naprzeciwko Wyższej Szkoły Realnej swoją siedzibę miało Stowarzyszenie Rękodzielników „Gwiazda”. Na posesji stowarzyszenia znajdowało się boisko do gier i zabaw, z którego korzystała młodzież. Cały obiekt znajdował się przy ul. Nowy Świat. Był to teren o wymiarach 45 m długości oraz 25 m szerokości. Od 1904 roku z boiska tego korzystali uczniowie tarnowskich szkół m.in. Szkoły Ludowej im M. Kopernika, Wyższej Szkoły Realnej, Seminarium Nauczycielskiego⁵¹³.

Piękną salę gimnastyczną posiadał kompleks klasztorny, będący własnością sióstr urszulanek. Była to duża i przestronna, jak na owe czasy sala do ćwiczeń, która połączona była korytarzem z dwoma mniejszymi salami rekreacyjnymi. W pomieszczeniach rekreacyjnych prowadzone były zajęcia tańca oraz gimnastyka korekcyjna⁵¹⁴. W skład kompleksu sióstr urszulanek wchodził jeszcze: piękny ogród, plac do *lawn tenisa* oraz dwa boiska sportowe.

2. Infrastruktura zimowa

Do uprawiania sportów zimowych Tarnów posiadał naturalne ślizgawki. Powstawały one na naturalnych stawach, gliniankach lub rozlewiskach rzek. Ślizgawki były często w okresie zimowym nie tylko centrami życia sportowego ale również towarzyskiego mieszkańców Tarnowa. Pierwszym naturalnym lodowiskiem w Tarnowie był staw na Strusinie oraz zamrożone w okresie zimowym rozlewiska rzeczki Wątok⁵¹⁵. W kolejnym roku na ślizgawkę wykorzystano stawy, które znajdowały się koło stacji kolejowej. Były to miejsca, z których wybierano ziemię pod budowę nasypów kolejowych. Ślizgawka ta była już bliżej centrum miasta, dzięki czemu mogła z niej korzystać większa liczba mieszkańców miasta⁵¹⁶. Zgodnie z tym, co udało się ustalić w mieście

⁵¹¹ Sprawozdanie Dyrekcji Wyższej Szkoły Realnej w Tarnowie za rok szkolny 1908/1909, Tarnów 1909, s. 60.

⁵¹² Wywijadło czyli skakanka.

⁵¹³ Trzydziestolecie Gwiazdy Tarnowskiej od 6 listopada 1881 do 6 listopada 1911, opracowano z tejsze protokołów, Tarnów 1912, s. 71.

⁵¹⁴ Podanie o subwencję zawiera opis kompleksu budynków, por. Archiwum Narodowe w Krakowie, oddział w Tarnowie, AT. Sz. B. II – 6.

⁵¹⁵ „San”, 1880, nr 6, s. 2. Staw znajdował się na obrzeżach miasta w jednej z dzielnic Tarnowa. Pierwsza wzmianka na temat jazdy na łyżwach w Tarnowie pojawia się w roku 1880 r. Rzeczka Wątok była nieuregulowana, co było przyczyną częstego rozlewania się na łąki.

⁵¹⁶ „Unia”, 1883, nr 2, s. 5.

funkcjonowało Towarzystwo Łyżwiarskie, jednak nie udało się znaleźć statutu, jedynie wzmianki w prasie tarnowskiej oraz w sprawozdaniach szkolnych i TG Sokół.

Ostatnim dużym naturalnym lodowiskiem, z którego w dużej liczbie korzystała młodzież oraz dorośli była ślizgawka w Parku Strzeleckim (Ogrodzie Miejskim). Był to bardzo duży staw w parku miejskim przy którym znajdował się drewniany budynek z zapleczem sanitarnym, szatnią, bufetem oraz podium dla orkiestry. W okresie zimowym budynek ten służył jako przebieralnia dla jeżdżących na łyżwach a w okresie letnim jako wypożyczalnia łodzi wiosłowych⁵¹⁷. Niestety miasto nie doczekało się sztucznego lodowiska. Plany i pomysł na powstanie sztucznego lodowiska miało rozwijające się TG Sokół. Zamiary te zniweczył jednak wybuch I wojny światowej⁵¹⁸.

Fot. 42 Zdjęcie przedstawia Górę św. Marcina w okresie zimowy, koniec XIX w.

Źródło: Archiwum Prywatne M. Tomaszewskiego.

Dobrym miejscem do uprawiania sportów zimowych była wznosząca się w pobliżu Tarnowa Góra Marcina. Tarnowianie chętnie wykorzystywali to miejsce do jeżdżenia na sankach a w późniejszym okresie, kiedy narty stały się bardziej popularne, na nartach⁵¹⁹. Jednak do wybuchu wojny ta forma aktywności fizycznej nie była bardzo popularna wśród mieszkańców miasta. Mogło to wynikać z faktu, że sprzęt sportowy był drogi, mało

⁵¹⁷ *Park miejski w Tarnowie zwany ogrodem...*, op. cit., s. 38-39

⁵¹⁸ *Sprawozdanie Jubileuszowe Pięćdziesięcioletniego...* op. cit., s. 34.

⁵¹⁹ „Pogoń”, 1914, nr 8, s. 3.

dostępny, pomimo, iż kupcy i handlarze tarnowscy nadążali za nowinkami sportowymi oraz technicznymi zaopatrując na czas swoje sklepy⁵²⁰.

3. Parki miejskie

Zjawisko szybkiego rozwoju gospodarczego związany był nierozzerwalnie z urbanizacją miast. Kapitalistyczna XIX w. zabudowa charakteryzowała się wysokimi, stłoczonymi kamienicami, ciasnymi ulicami oraz częstym brakiem podstawowych urządzeń sanitarnych. Zjawiska te spowodowały, że rządzący miastami szukali terenów zielonych aby przeznaczyć je na parki, ogródki oraz tereny rekreacyjne. W parkach, które zakładano w miastach, zaczęto przywiązywać mniejszą uwagę do walorów estetycznych i ozdobnych a większą do zadań bardziej użytecznych, tworząc w nich miejsc do zabawy dla dzieci ale również do „ruchowego wyżycia się” dla dorosłych⁵²¹.

Parki zaczęły powstawać w większości miast galicyjskich: Lwów, Kraków, Stanisławów, Tarnów. Budowano i wyposażano je w podobnym stylu. Centralnym miejscem był plac, gdzie mogły odbywać się uroczystości, święta narodowe, zabawy przy muzyce jak również przewidziane były alejki do spacerów, miejsca z ławeczkami do odpoczynku oraz uprawiania aktywności ruchowej⁵²².

Park Miejski (Park Strzelecki)⁵²³ w Tarnowie został założony w 1866 r. na gruncie, подарowanym przez miasto a wydzielonym z folwarku Podwale i Dyksonówka Towarzystwu Strzeleckiemu⁵²⁴. Na terenie tym miała powstać strzelnica, pawilon towarzystwa a z pozostałej części park. Projektowany park był w stylu angielskim czyli o zamkniętym wewnętrznym krajobrazie, otoczony ogrodzeniem i nie połączony z układem urbanistycznym miasta. Ogród od założenia cieszył się ogromnym powodzeniem. Urządzano w nim festyny „dobroczynne”, zabawy towarzyskie przy muzyce, koncerty muzyki wojskowej, loterie fantowe. Wydarzeniami wyczekiwany

⁵²⁰ W prasie tarnowskiej możemy znaleźć reklamy łyżew, nart, rowerów, akcesoriów jeździeckich, co świadczy o tym, że nowinki sklepowe z innych galicyjskich miast były dostępne również w Tarnowie. Zob. „Pogoń”, 1892, nr 1, s. 8, „Pogoń”, 1890 nr 50, s. 8, reklamy łyżew, „Pogoń”, 1890 nr 50, s. 8, reklama „drewnianych łyżew” czyli „nart” lub „ski” produkowanych w tartaku księcia Sanguszki na „Rudach”.

⁵²¹ G. Ciołek, *Ogrody polskie*, Warszawa 1978, s. 202, zob. „Unia”, 1882, nr 5, s. 5.

⁵²² J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta...*, op. cit., s. 204, zob. S. Potępa, *Park Miejski w Tarnowie*, Tarnów 1980, s. 6; G. Ciołek, *Ogrody...*, op. cit., s. 208.

⁵²³ W materiałach źródłowych jak i opracowaniach możemy spotkać się z nazwą: Park Miejski, Park Strzelecki. Ogród Miejski, Ogród Strzelecki. Nazwy te możemy stosować wymiennie.

⁵²⁴ S. Potępa, *Park Miejski...*, op. cit., s. 5-6, zob. J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta...*, op. cit., s. 205, Statut Towarzystwa Strzeleckiego w Tarnowie, Tarnów 1867, s. 1.

przez mieszkańców były pokazy gimnastyczne, pokazy musztry wojskowej, amatorskie przedstawienia teatralne prezentowane przez członków TG Sokół. Nowością w występach było nocne „corso” cyklistów Sokoła⁵²⁵. W niedziele i święta był znakomitym miejscem na spacer oraz czynny odpoczynek dla rodzin. Park podzielony został na dwie części, część spacerową oraz gospodarczą⁵²⁶. W ogrodzie odbywali zajęcia uczniowie szkół ludowych oraz słuchacze Seminarium Nauczycielskiego. Założona w 1881 r. Szkoła Ogrodniczo-Sadownicza zajęcia praktyczne prowadziła pod nadzorem ogrodnika w części gospodarczej parku⁵²⁷. W 1911 r. część gospodarczą parku przekazano Towarzystwu Zabaw Ruchowych, które zrewitalizowało teren i podzieliło go na dwie części. Z jednej części wykonano ogródek jordanowski dla dzieci natomiast drugą część zamieniono w ogród spacerowy⁵²⁸.

Fot. 43 Fotografia przedstawia staw w Parku Miejskim w okresie letnim, ok. 1900 r.

Źródło: Archiwum Prywatne M. Tomaszewskiego.

W północnej części parku znajdował się staw, który starano się wykorzystać do uprawiania sportów letnich oraz zimowych. Towarzystwo Łyżwiarskie nad stawem

⁵²⁵ „Pogoń”, 1895, nr 36, s. 5, nocne „corso” czyli nocna jazda na oświetlonych rowerach.

⁵²⁶ Część gospodarcza funkcjonowała do roku 1911.

⁵²⁷ S. Potępa, *Park miejski...*, op. cit., s. 34-35, zob. Sprawozdania Dyrekcji Krajowej Szkoły Ogrodniczej w Tarnowie za lata 1887 – 1898, Tarnów 1898, s. 15-16.

⁵²⁸ Sprawozdania Rady Miejskiej za lata 1865 – 1914, Sprawozdania dotyczące Parku Miejskiego, s. 15.

posiadało własny drewniany budynek, w którym mieściły się szatnie, bufet oraz podium dla orkiestry. W okresie zimowym staw zamieniał się w ślizgawkę przyciągając wielu mieszkańców Tarnowa. W okresie letnim te same pomieszczenia wykorzystywane były jako wypożyczalnia łódek. W tym okresie można było po stawie popływać łódką⁵²⁹. TG Sokół podjęło próby aby staw zamienić w basen kąpielowy. W 1884 r. towarzystwo wystąpiło z prośbą do rady miasta o pozwolenie na urządzenie pływalni i wybudowanie odpowiedniego budynku. Rada miejska wyraziła zgodę jednak nigdy nie podjęto próby realizacji tego planu⁵³⁰. Należy pamiętać, iż opinie na temat stawu nie były pozytywne, uważano go za „siedlisko chorób”. Nazywano go bagnem a wodę, która nie nadawał się do pływania i kąpieli „morową”⁵³¹. Zarządzeniem Rady miasta z 1912 r. staw został zasypany a budynek Towarzystwa Łyżwiarskiego rozebrany⁵³².

Na terenie parku wybudowany został w 1866 r. neogotycki budynek Towarzystwa Strzeleckiego, który odpowiadał wymogom nauki oraz ćwiczeń w strzelaniu. Towarzystwo Strzeleckie na terenie parku posiadało swoją strzelnicę, z której korzystali członkowie towarzystwa, uczniowie szkół średnich a zaraz przed wybuchem I wojny światowej wszyscy chętni mieszkańcy Tarnowa⁵³³. Park był znakomitym miejscem do prowadzenia zajęć wychowania fizycznego. W szczególny sposób korzystali z niego nauczyciele II Gimnazjum, które od parku oddalone było o ok 300 m⁵³⁴.

Oprócz parku miejskiego w materiałach źródłowych możemy znaleźć informacje o Parku na Górze Marcina. Park otwarty był dla mieszkańców Tarnowa dwa razy w tygodniu: w czwartki oraz w niedziele. Otwarcie ogrodu na Górze Marcina miało miejsce 26.05.1881 r. Ogród ten urządził zarządzający dobrami księcia Sanguszki⁵³⁵. Powstała tam restauracja z pięknym ogrodem. W każde niedzielne popołudnie mieszkańcy Tarnowa, którzy bardzo licznie odwiedzali to miejsce mogli posłuchać muzyki wykonywanej przez orkiestrę, Orkiestra przez cały wieczór umilała spacerów aż do godz. 22.00. Przy większych uroczystościach oraz świętach ksiądz Sanguszko fundował dla mieszkańców pokazy

⁵²⁹ S. Potępa, *Tarnów w dawnych rysunkach i obrazach*, Tarnów 1998, s. 10-11.

⁵³⁰ Sprawozdania Rady Miejskiej za lata 1865 – 1914..., op. cit., s. 25.

⁵³¹ Wynikało to z tego, że staw nie miał odpływu a woda, która do niego trafiała była zanieczyszczona fekaliami z tej części miasta, która nie miała kanalizacji. Zob. „Unia”, 1883, nr 12, s. 6, „Pogoń”, 1898, nr 37, s. 4.

⁵³² Sprawozdania Rady Miejskiej za lata 1865 – 1914..., op. cit., s. 30, zob. A. Piszowa, *600-lecie Tarnowa...*, op. cit., Tarnów 1930, s. 210-211.

⁵³³ *Park miejski w Tarnowie zwany ogrodem strzeleckim*, praca zbiorowa pod red. S. Potępy, Tarnów 1976, s. 52-53.

⁵³⁴ Sprawozdanie Dyrekcji II Gimnazjum w Tarnowie za lata 1906 – 1915, Tarnów, s. 26.

⁵³⁵ Park, o którym mowa istnieje do dnia dzisiejszego i nazywany jest „Parkiem na Górze Marcina”, znajduje się przy al. Tarnowskich.

sztucznych ogni⁵³⁶. Zarząd dóbr Sanguszków miał zamiar na górze Marcina wybudować zakład „hydropatyczny” jednak pomysł nie został nigdy wcielony w życie a park po kilku latach został zamknięty.

Kolejnym parkiem był park w Sanguszków Gumniskach, położony na wschód od miasta. Do Parku wiodła piękna „zielona aleja” drzew. Park ten otaczał włości księcia Sanguszki⁵³⁷ i również otwarty był dla tarnowian dwa razy w tygodniu. Mieszkańcy miasta bardzo chętnie odwiedzali to miejsce z racji tego, że w gorące letnie dni szukali ochłody jak również z ciekawości, aby zobaczyć życie książąt Sanguszków⁵³⁸. Jednak po kilku latach zarządzający dobrami Sanguszków zamknęli go dla zwiedzających, mieli już dość „intruzów” chodzących po ogrodzie i aby wejść na teren parku trzeba było mieć „osobiste pozwolenie”⁵³⁹.

Piaskówka to zielona dzielnica na obrzeżach Tarnowa, która była popularnym miejscem wycieczek, przechadzek, spotkań towarzyskich, polowań. Miejsce, w którym od końca XIX w. można było odpocząć z racji sielankowego, krajobrazu. TG Sokół organizowało w to miejsce wycieczki rowerowe a nauczyciele z młodzieżą szkolną chodzili na wycieczki naukowe⁵⁴⁰. Oficjalnie na tym terenie do początku XX w. nie powstał park ale miejsce chętnie było odwiedzane i wykorzystywane na pikniki, przejażdżki konne, imprezy rekreacyjne.

Planty kolejowe to miejsce gdzie znajdował się korpus wakacyjny I. Przybyłkiewicza. Teren nazywany również książęcym z racji tego, iż należały do księcia Sanguszki. Obszary te znajdowały się w dzielnicy Strusina i wchodziły w skład browaru Sanguszków. W 1889 r. planty zostały przejęte przez zarząd miasta, zatrudniono ogrodników, wytyczono alejki, zasypano staw⁵⁴¹. Przejęty teren od księcia Sanguszki pod naciskiem opinii publicznej przekazano w użytkowanie korpusowi wakacyjnemu⁵⁴². I. Przybyłkiewicz otrzymany od miasta teren wyczyścił, ogrodził, wybudował 4 boiska oraz pawilon na sprzęt sportowy. Planty miejskie stały się „zielonymi płucami” Tarnowa,

⁵³⁶ „Pogoń”, 1881, nr 3, s. 9.

⁵³⁷ Park, o którym mowa istnieje do dnia dzisiejszego i nazywany jest „Parkiem Sanguszków”, znajduje się przy ul. Braci Saków.

⁵³⁸ „Unia”, 1882, nr 5, s. 5. Park był perełką księcia Sanguszki. Jego ogrodnik drzewostan sprowadzał z całego świata. W tarnowskiej prasie możemy przeczytać informację o „prześlicznych drzewach i krzewach sprowadzanych z całego świat”. Część drzewostanu zachowała się do czasów terażniejszych.

⁵³⁹ „Pogoń”, 1882, nr 3, s. 5.

⁵⁴⁰ Sprawozdanie Dyrekcji Wyższej Szkoły Realnej w Tarnowie z lat 1903 – 1918, Tarnów 1900, s. 10. Wycieczki naukowe miały na celu praktyczne opracowanie materiału nauczania w zakresie: przyrody, geografii, historii a czasem również innych przedmiotów.

⁵⁴¹ A. Piszowa, *600-lecie Tarnowa...*, op. cit., Tarnów 1930, s. 212-213.

⁵⁴² „Pogoń”, 1894, nr 17, s. 6.

chętnie odwiedzanymi przez mieszkańców tym bardziej, że w trakcie spacerów mogli podziwiać ćwiczącą tarnowską młodzież⁵⁴³.

4. Strzelnica

Strzelnica znajdowała się w parku miejskim i cieszyła się bardzo dużą popularnością szczególnie, gdy w parku odbywały się festyny lub wydarzenia rozrywkowe o charakterze narodowościowym. Bractwo Kurkowe zwane od 1845 r. Towarzystwem Strzeleckim swoją siedzibę miało w parku miejskim. Tam też w roku 1866 została usytuowana strzelnica towarzystwa. Porządek oraz zachowanie podczas strzelania zostało opisane w regulaminie strzelnicy, który wisiał w widocznym miejscu w sali strzelnicy⁵⁴⁴. Strzelanie odbywało się w sezonie letnim zazwyczaj od maja do października. Początek sezonu strzeleckiego poprzedzało uroczyste otwarcie strzelnicy, które wypadało przeważnie w pierwszy dzień Zielonych Świąt⁵⁴⁵.

Lata tuż przed wybuchem wojny czyli 1910 – 1912 to rozkwit działalności strzelnicy. Korzystali z niej uczniowie wszystkich tarnowskich szkół średnich w ramach zajęć wychowania fizycznego lub zajęć strzeleckich⁵⁴⁶. Strzelanie cieszyło się dużym zainteresowaniem wśród uczniów ponieważ zajęcia strzeleckie kończyły się uroczystymi zawodami, na których najlepsi strzelcy otrzymywali nagrody. Zajęcia odbywały się na strzelnicy w parku miejskim lub rzadziej na strzelnicy wojskowej. Ze strzelnicy w parku miejskim korzystało również TG Sokół. Na początku działalności sekcji strzeleckiej w Sokole, strzelanie odbywało się raz w tygodniu w niedzielne popołudnie a w zajęciach uczestniczyło około 120 osób⁵⁴⁷. W okresie zimowym zajęcia prowadzone były w sali towarzystwa a w okresie letnim po otwarciu strzelnicy w parku miejskim. W latach poprzedzających wybuch wojny częstotliwość zajęć została zwiększona do 3 razy w tygodniu⁵⁴⁸.

⁵⁴³ A. Piszowa, *600-lecie Tarnowa...*, op. cit., Tarnów 1930, s. 213 zob. J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta...*, op. cit., s. 255.

⁵⁴⁴ Statut Towarzystwa Strzeleckiego w Tarnowie, Tarnów 1867, s. 7.

⁵⁴⁵ *Park miejski w Tarnowie zwany ogrodem strzeleckim*, praca zbiorowa pod red. S. Potępy, Tarnów 1976, s. 55.

⁵⁴⁶ „Dziennik Urzędowy Rady Szkolnej Krajowej”, Lwów 1911, Okólnik Rady Szkolnej Krajowej z 9.06.1911 r., L.13412/IV w sprawie wprowadzeni do szkół nauki strzelania. Pismo to regulowało, jakie klasy powinny brać udział w zajęciach, kto powinien być opiekunem oraz kto pokrywa koszty związane z zajęciami.

⁵⁴⁷ „Przewodnik Gimnastyczny Sokół”, Lwów 1886, s. 86.

⁵⁴⁸ Sprawozdanie Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół I” w Tarnowie za rok 1912, Tarnów 1913, s. 27.

5. Pozostałe obiekty

Pierwsze potwierdzone wzmianki o ujeżdżalni możemy znaleźć w monografii o Tarnowie napisanej przez ks. W. Balickiego⁵⁴⁹. Znajdowała się ona na przedmieściach miasta i założona była przez wojskowy austriacki rząd. Służyła ona do nauki jazdy konno dla kadetów armii austriackiej. Jak opisuje Balicki „był to duży plac z drewnianym budynkiem, w którym znajdował się mały amfiteatr z balkonem do oglądania osób jeżdżących konno. Miejsce to rzuciło się od razu w oczy, ponieważ otoczone było pięknymi kwiatami oraz drzewami”⁵⁵⁰. Przed I wojną światową w Tarnowie funkcjonowały 4 ujeżdżalnie. Dwie z nich należały do księcia Sanguszki, jedna na Strusinie druga w Gumniskach. Były to prywatne ujeżdżalnie, z których korzystał tylko książę Sanguszko⁵⁵¹. Dwie pozostałe należały do wojska austriackiego. Jedna znajdowała się na Strusinie w Szkole Ekwitacyjnej, druga w Koszarach Górnych⁵⁵².

⁵⁴⁹ W. Balicki, *Miasto Tarnów pod...*, op. cit., s. 108-109, zob. Banach R. *I Liceum...*, op. cit., s. 54

⁵⁵⁰ Ibidem, s. 55.

⁵⁵¹ G. Kubacki, *Historia wojska...*, op. cit., s. 31-32.

⁵⁵² A. Krupiński, *Dzieje i architektura tzw. Górnych Koszar obecnej Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Tarnowie*, Tarnów 2000, s. 10-11. Ujeżdżalnia w Koszarach Górnych nie była kryta.

VII. Wybitni tarnowianie, luminarze związani z kulturą fizyczną w Tarnowie

Fot. 44 Arvay Wiktor

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

Arvay Wiktor (ur. 01.06.1877 r. w Brzesku – zm. 10.03.1959 r. w Krakowie). Był nauczycielem, działaczem społeczno-oświatowym, autorem wielu publikacji historycznych. Absolwentem Wydziału Matematyczno-Fizycznego UJ, nauczycielem gimnazjalnym w Jarosławiu, Krakowie, Sanoku, a w latach 1902 - 1932 w Tarnowie (I Gimnazjum im. K. Brodzińskiego)⁵⁵³; 1926 -1932 prezesem Oddziału Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego w Tarnowie – twórcą Sekcji Narciarskiej. Działaczem Towarzystwa Literackiego im. A Mickiewicza, Towarzystwa Szkoły Ludowej, Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”⁵⁵⁴, od

1932 r. w Krakowie, gdzie prowadził prace badawcze w archiwach, m.in. zgromadził materiały do dziejów miasta Tarnowa. Autor prac „Założenie pełnej kolonii akademickiej” (1927 r. – 1931 r.), Przyczynki do dziejów szkolnictwa tarnowskiego w XVI-XVIII w. (mps), „Szkice z dziejów Tarnowa 1772-1800” (mps)⁵⁵⁵.

Baranowski Mieczysław (ur. 13.01.1851 r. w Wyżnicy – zm. 25.09.1898 r. we Lwowie). Popularyzator przyrody, pedagog. Studia skończył we Lwowie na wydziałach matematyki i filozofii. Po skończeniu studiów rozpoczął pracę w C.K. Seminarium Nauczycielskim w Stanisławowie następnie od 1880 r. w Szkole Wzorowej przy C.K. Seminarium Nauczycielskim w Tarnowie. W 1884 r. został mianowany inspektorem okręgowym w Przemyślu. Opublikował *Higienę przystępnie wyłożoną*, Lwów 1895 r. Dla nauczycieli w szkołach opracował i opublikował wiele artykułów z dziedziny organizacji szkolnictwa oraz dydaktyki nauczania⁵⁵⁶.

⁵⁵³ Sprawozdania Dyrekcji I Gimnazjum w Tarnowie za lata 1909/1910, s. 26, 1911/1912, s. 23.

⁵⁵⁴ L. Dziama, *Gawęda Sokola*, [w:] *Sprawozdanie jubileuszowe pięćdziesięcioletniego istnienia Towarzystwa Gimnastycznego Sokół I. w Tarnowie za rok 1933*, Tarnów 1934, s. 45.

⁵⁵⁵ Archiwum Narodowe w Krakowie oddział w Tarnowie, Dział Dzieje miasta Tarnowa.

⁵⁵⁶ Baranowski B., *Mieczysław Baranowski. Wspomnienie pośmiertne*, Lwów 1899.

Biesiadzki Antoni (ur. 1864 r. – zm. 1919 r.) higienista i lekarz, współpracował z I. Przybyłkiewiczem w korpusie wakacyjnym badając nieodpłatnie dzieci uczestniczące w zajęciach sportowych⁵⁵⁷. Również współpracował tarnowskim TG Sokół⁵⁵⁸. Był lekarzem miejskim następnie powiatowym. Pracował w uzdrowisku w Krynicy jako lekarz zakładowy⁵⁵⁹.

Buynowski Tytus (ur. 1851 r. – zm. 1919 r.) herbu Budzisz. Prawnik, notariusz, burmistrz Pilzna, poseł na Sejm Krajowy Galicji VIII kadencji.

Maturę zdał w gimnazjum w Tarnopolu, studiował prawo na Uniwersytecie Lwowskim uzyskując tytuł doktora prawa. Praktykę podjął u notariusza Michała Borowskiego w Podhajcach. Ożenił się w 1876 r. z jego córką Eleonorą. Pracował kolejno jako notariusz w Zaleszczykach, Brzesku a następnie w latach 1882-1886 w Tuchowie. W 1886 przeprowadził się z rodziną do Pilzna gdzie został radnym Rady Miejskiej. W 1889 r. został burmistrzem Pilzna. Za jego rządów uratowano finanse miasta, wybudowano nową szkołę, powstały chodniki w mieście, wybrukowano rynek⁵⁶⁰. W latach 1905-1919 pracował jako notariusz w Tarnowie. W latach 1912-1914 był prezesem Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie⁵⁶¹.

⁵⁵⁷ „Pogoń”, 1897, nr 26, s. 5.

⁵⁵⁸ L. Dziama, *Gawęda Sokola* [w:] *Sprawozdanie ...* op. cit., s. 9.

⁵⁵⁹ „Krynica”, Krynica 1912, nr 1, s. 9.

⁵⁶⁰ A. Wątor, *Buynowski Budzisz Tytus*, [w:] *Słownik działaczy Narodowej Demokracji w Galicji*, Szczecin 2008, s. 33.

⁵⁶¹ Sprawozdanie Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół I” w Tarnowie za rok 1913, Tarnów 1914, s. 5-6.

Fot. 45. Buynowski Tytus fragment fotografii TG Sokół w Tarnowie (po lewej stronie). Portret.

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

Fot. 46. Ciolkosz Kacper

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

Ciolkosz Kacper (ur. 6.01.1875 r. w Zręcinie koło Krosna – zmarł 18.05.1942 r. KL Gross-Rosen). Nauczyciel, historyk, redaktor. W latach 1894 - 1899 studiował filologię polską na Wydziale filozoficznym UJ. W okresie studiów działał w Ruchu Ludowym i stowarzyszeniu młodzieży akademickiej „Zjednoczenie”. W latach 1899 do 1903 uczył w gimnazjach krakowskich. W 1903 roku przeniósł się do Tarnowa, gdzie w Wyższej Szkole Realnej uczył języka polskiego, łaciny, greki i historii⁵⁶². W Tarnowie współpracował z „Pogonią”. Napisał dramat „Ofiary” oparty na wydarzeniach z powstania styczniowego. Wydał *Krótki rys dziejów literatury polskiej czasów najnowszych 1863 do 1910* oraz *Praktyczny*

⁵⁶² Sprawozdanie Dyrekcji Wyższej Szkoły Realnej w Tarnowie z lat 1903 – 1918, Tarnów 1910, s. 10-15.

przegląd dziejów literatury polskiej 1912. W 1906 r. założył w Tarnowie Towarzystwo Demokratyczne, którego został pierwszym prezesem⁵⁶³. W 1907 roku zainicjował założenie biblioteki publicznej wraz z czytelnią tzw. Biblioteka Latająca. Propagator wszelkich form aktywności ruchowej dla dzieci i młodzieży szkolnej. Organizował wycieczki turystyczne. Od 3 października 1908 r. do końca 1909 r. redagował i wydawał „Gazetę Tarnowską”. W 1918 r. wstąpił do PPS i doprowadził do stworzenia w Tarnowie jednego z najsilniejszych jego ośrodków w Polsce. Zainicjował założenie w 1921 roku towarzystwa przyjaciół dzieci i akcje corocznych kolonii dla dzieci robotniczych. Aresztowany został 2.04.1941 r., wywieziony do obozu koncentracyjnego w Gross- Rosen i rozstrzelany.

Fot. 47 Dubelski Stanisław, portret.

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

Dubelski Stanisław (ur. 1863 r. w Tarnopol – zm. 6.03.1935 r.). Skaut, nauczyciel. W Tarnopolu członek Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, a od 1897 r. nauczyciel gimnastyki w prywatnej szkole Jana Wertza w Tarnowie. Od 1900 r. uczył także w Szkole Realnej w Tarnowie⁵⁶⁴. Był również naczelnikiem drugiego okręgu sokolego w Tarnowie. Zainteresował się nowym systemem wychowania skautowego, współpracował ze swoim uczniem Jerzym Bonkowiczem-Sittauer, który prowadził oddział Ćwiczebny im. Zawiszy Czarnego Organizacji Młodzieży Niepodległościowej Zarzewie. Przyczynił się do zorganizowania skautingu w Tarnowie w latach

1911 do 1914. Pierwszy komendant skautowych w Tarnowie. Uczestniczył w 1913 r. wraz z Andrzejem Małkowskim w wszechbrytyjskim Zlocie Skautowym w Birmingham w Anglii⁵⁶⁵.

⁵⁶³ M. Sąsiadowicz, B. Sawczyk, E. Stańczyk, *Ocalić od zapomnienia... Patroni tarnowskich ulic*, t. 1, Tarnów 2003, s. 11.

⁵⁶⁴ E. Juško, *Nauczyciele szkół powszechnych powiatu tarnowskiego w II Rzeczypospolitej*, Lublin 2005, s. 150-155.

⁵⁶⁵ M. Żychowska, *Harcerstwo tarnowskie w latach 1910 – 1975*, Tarnów 1992, s. 52-53.

Dziama Leszek. (ur. 25.05.1870 r. w Haliczu – zm. 12.12.1951 r. w Tarnowie). Pedagog, działacz społeczny. W latach 1889 – 1893 studiował historię na Uniwersytecie Lwowskim. Od 1906 r. pracował w gimnazjum we Lwowie, następnie w Krakowie, Kętach i Czernichowie. W roku 1911 uzyskał patent nauczyciela szkół wydziałowych. W 1912 r. zamieszkał w Tarnowie. Od września 1924 do stycznia 1925 roku był dyrektorem Seminarium Nauczycielskiego Męskiego w Tarnowie, następnie profesorem w I Gimnazjum im. K. Brodzińskiego. Był również dyrektorem Żydowskiej Szkoły Stowarzyszenia Safa Berura. Pracował także w szkołach Sióstr Urszulanek. W 1929 r. założył Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Tarnowie, którego był prezesem do 1933 r. Działacz i członek zarządu Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego Sokół. Autor sprawozdania jubileuszowe TG Sokół w Tarnowie⁵⁶⁶. Sprawozdanie to jest cennym źródłem do dziejów tej organizacji. Wygłaszał odczyty oraz publikował między innymi w czasopiśmie: „Szkoła”, „Gazeta Narodowa”, „Muzeum”, „Czas”, „Pamiętnik literacki”, „Łowca”. Pochowany na cmentarzu komunalnym w Krzyżu⁵⁶⁷.

Frączek Ludwik (ur. 1878 r. – zm. 1948 r.). Walczył w pierwszej wojnie światowej w armii austriackiej oraz wojnie polsko-bolszewickiej. W latach 1919 – 1921 uczestnik bitwy Warszawskiej, a następnie w latach 1920 – 1939 nauczyciel w Wyższej Szkole Realnej i Prywatnym Seminarium Nauczycielskim Żeńskim im. Błogosławionej Kingi w Tarnowie. Propagator aktywności fizycznej, turystyki pieszej, rowerowej⁵⁶⁸. Podczas okupacji niemieckiej był nauczycielem tajnego nauczania. W 1945 roku był współorganizatorem reaktywowanego III Liceum Ogólnokształcącego imienia Adama Mickiewicza. Członek tajnej organizacji Nauczycielskiej i ZNP.

⁵⁶⁶ Dziama L., *Gawęda Sokola*, [w:] *Sprawozdanie jubileuszowe pięćdziesięcioletniego istnienia Towarzystwa Gimnastycznego Sokół I. w Tarnowie za rok 1933*, Tarnów 1934.

⁵⁶⁷ M. Żychowska, *Dziama Leszek*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010, s. 115.

⁵⁶⁸ M. Żychowska, *Harcerstwo w dziejach Tarnowa 1910 – 1980*, Tarnów 1980, s. 25.

Fot. 48 Gadowski Walenty jako uczeń gimnazjum.

Źródło: Muzeum Tatrzańskie im. Dra Tytusa Chałubińskiego w Zakopanem.

Walenty Gadowski⁵⁶⁹ (ur. 8.12.1861 r. w Nowym Wiśniczu⁵⁷⁰ - zm. 14.05.1956 r. w Bochni). Był synem Franciszka (1836-1911) i Marianny z domu Słowik (1839-1928). Ojciec jego pracował jako organista i nauczyciel szkoły ludowej w Cerekwi⁵⁷¹, niedaleko Uścia Solnego. Natomiast matka zajmowała się gospodarstwem domowym i wychowywaniem dzieci. Walenty Gadowski miał sześcioro młodszego rodzeństwa: pięć sióstr - Karolinę (1864-1939)⁵⁷², Michalinę (1867-1932)⁵⁷³, Teofilę (1871-1948)⁵⁷⁴, Mariannę (1876-1876)⁵⁷⁵, Helenę (1877-1955)⁵⁷⁶ oraz brata Władysława (1880-1950)⁵⁷⁷. Od dziecka odznaczał się pracowitością, uporem oraz szacunkiem dla innych ludzi. Cechy te były wynikiem bardzo dobrego wychowania w domu rodzinnym. Gadowscy dbali bowiem o to, aby ich dzieci

poczuwały się do odpowiedzialności za siebie i za innych. Naukę rozpoczął dosyć wcześnie bo w piątym roku życia i brał udział w niektórych zajęciach, a mając sześć lat był klasyfikowany jako uczeń⁵⁷⁸. Duży wpływ na dalsze życie Gadowskiego oraz chęć wstąpienia do seminarium duchownego wywarł pierwszy nauczyciel religii – ksiądz Wojciech Towarnicki, gorliwy duszpasterz, gorący patriota a zarazem niezmordowany

⁵⁶⁹ P. Markowicz, *Ksiądz Walenty Gadowski (1861-1956) – prekursor turystyki górskiej*, [w:] *Prace naukowe Letniej Szkoły Historyków Kultury Fizycznej*, t. 8, pod red. L. Nowaka, Gorzów Wlkp. 2008.

⁵⁷⁰ *Księga przynależności do miasta Bochni z lat 1830-1950*, s. 184, sygn. ZMB 499; *Rejestry meldunkowe z lat 1951-1975*, wyd. przez Prezydium Powiatowej Rady Narodowej, s. 38, sygn. KM 7, Archiwum Narodowe w Krakowie.

⁵⁷¹ Miejscowość ta położona jest nad rzeką Rabą niedaleko ujścia Raby do Wisły. W owym czasie liczyła około 1500 mieszkańców.

⁵⁷² *Liber Natorum/Liber Baptisatorum, Besów – Czysławice 1852*, księgi metrykalne parafii św. Wawrzyńca w Cerekwi, s. 29, poz. 25, 10.10.1864-6.03.1939.

⁵⁷³ *Ibidem*, s. 36, poz. 12, 24.09.1867-4.06.1932.

⁵⁷⁴ *Ibidem*, s. 49, poz. 12, 11.12.1871-1948.

⁵⁷⁵ *Ibidem*, s. 63, poz. 5, 29.01.1876-4.02.1876.

⁵⁷⁶ *Ibidem*, s. 65, poz. 1, 13.01.1877-1955.

⁵⁷⁷ *Ibidem*, s. 75, poz. 4, 24.03.1880-2.04.1950.

⁵⁷⁸ W. Gadowski, *Wspomnienia katechety (1861-1956)*, Bochnia 1950, s. 16. Oryginalny maszynopis liczący 229 stron znajduje się w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Tarnowie, sygn. 092, *Wspomnienia katechety* zostały wydane drukiem przez ks. A. Solaka w Krakowie w 2002 roku.

katecheta. Jesienią 1869 r. młody Gadowski trafił do szkoły trywialnej w Uściu Solnym⁵⁷⁹. Jak wspominał w swoich pamiętnikach, odbył tam pierwszą majówkę szkolną: „...dzieci śpiewały wesoło, a muzyka miejska przygrywała na instrumentach dętych całą drogę do gaju, zwanego Topoliną, położonego w klinie przy ujściu Raby do Wisły...”⁵⁸⁰.

We wrześniu 1871 r. na podstawie egzaminu przyjęto Walentego Gadowskiego do klasy czwartej szkoły normalnej w Bochni⁵⁸¹. Podczas pobytu w tym mieście mieszkał na stacji u państwa Boroniów na ulicy Solna Góra. Była to rodzina górnicza, która sprawowała dobrą opiekę nad młodym uczniem, zastępując mu rodziców w wychowaniu. Po roku pobytu w szkole normalnej Walenty Gadowski złożył egzaminy wstępne do bocheńskiego gimnazjum, gdzie został przyjęty w roku 1872⁵⁸². Tam miał pierwszy kontakt z zajęciami sportowymi. Jak odnotował w swoich pamiętnikach: „...popołudniami oraz w dni wolne od nauki wykradaliśmy się do dolinki Dębczy na wzgórzu Krzęczkowie i tam oddawaliśmy się masowej grze w piłkę i innym zabawą ruchowym”⁵⁸³. W 1875 r. zakończył on edukację w bocheńskim gimnazjum i od września rozpoczął naukę w gimnazjum w Tarnowie, którego dyrektorem był Bronisław Trzaskowski⁵⁸⁴, natomiast gospodarzem klasy był prof. Ignacy Przybyłkiewicz⁵⁸⁵. Przez pierwsze dwa lata pobytu w gimnazjum mieszkał w bursie prowadzonej przez ojców bernardynów, jednak trudności finansowe rodziny Gadowskich zmusiły go do przeniesienia się na stancję do Biernackiej. Zaczął uczęszczać do klasy IV b i dał się poznać jako bardzo dobry i pilny uczeń. Rok szkolny 1875/1876 zakończył z I stopniem⁵⁸⁶, tak samo klasę piątą i szóstą. Siódmą klasę ukończył ze stopniem celującym, a ostatnią ósmą klasę zakończył z I stopniem⁵⁸⁷. Egzaminy maturalne jako jeden z nielicznych zdał wybitnie. Świadectwo dojrzałości otrzymał z datą

⁵⁷⁹ Ibidem, s. 22.

⁵⁸⁰ Ibidem, s. 23.

⁵⁸¹ Ibidem, s. 29.

⁵⁸² *Katalog klasowy szkół gimnazjalnych klasy IV b z roku szkolnego 1875/76*, Tarnów 1876, s. 335, sygn. I LO26, AN w Krakowie oddział w Tarnowie. W katalogu tym znajduje się wypis z bocheńskiego gimnazjum, do którego Gadowski uczęszczał przez trzy lata.

⁵⁸³ W. Gadowski, *Wspomnienia katechety...*, op. cit., s. 35.

⁵⁸⁴ *Sprawozdanie dyrekcji C.K. Gimnazjum w Tarnowie za rok szkolny 1876*, Tarnów 1876, s. 70.

⁵⁸⁵ Ibidem, s. 74-75, Ignacy Przybyłkiewicz (1846-1898), zwany tarnowskim dr Jordanem, propagator teźny fizycznej młodzieży tarnowskiej, organizator kolonii letnich, wycieczek turystycznych, sokolich sekcji sportowych: cyklistów, łyżwiarstwa, szermierki, gimnastyki szwedzkiej, strzelectwa. Niewątpliwie osoba ta wywarła ogromny wpływ na osobowość W. Gadowskiego.

⁵⁸⁶ *Katalog klasowy szkół...*, op. cit., s. 337.

⁵⁸⁷ Na podstawie: *Sprawozdań dyrekcji C.K. Gimnazjum w Tarnowie z lat 1876-1881*, Tarnów 1881, 1876, s. 89; 1877, s. 56; 1878, s. 54; 1879, s. 66; 1880, s. 57, 61. sygn. I LO51, AP w Krakowie oddział w Tarnowie.

18 czerwca 1880 r.⁵⁸⁸. Po zdaniu egzaminu dojrzałości rozpoczął studia teologiczne w seminarium duchownym.

Pomimo młodego wieku Gadowski był już wtedy utwierdzony w swoim powołaniu do stanu kapłańskiego i pomaganiu ludziom, bo jak sam mawiał: „(...)by jako ksiądz łatwo zbawić swoją duszę i więcej przyczynić się do podniesienia ludu(...)”. Miał też inną propozycję od prof. UJ hr. Stanisława Tarnowskiego, a mianowicie wstąpienia na wydział filozoficzny⁵⁸⁹. Jednak z tej i innych propozycji nie skorzystał i ku radości rodziców oraz krewnych z początkiem października 1880 r. rozpoczął studia teologiczne w seminarium duchownym w Tarnowie⁵⁹⁰. Rektorem seminarium był wówczas ks. Marcin Leśniak, prefektem ks. Michał Mika⁵⁹¹.

Seminarium duchowne posiadało duży ogród, z którego mogli korzystać klerycy w czasie przerw oraz dni wolnych, co w pozytywny sposób wpływało na ich zdrowie. Oprócz spacerów, w czwartki były urządzone wycieczki piesze poza miasto⁵⁹². Na owe wycieczki poświęcone były około dwie godziny i jak wspomina Walenty Gadowski: „(...)wycieczki te odbywały się w najbliższą okolicę, gdzie nas nic nie interesowało, bo wszystko znaliśmy od dawna(...)”⁵⁹³. Dopiero po kilkunastu latach, tj. około 1905 r. seminarium duchowne zakupiło realność w Błoniu nad Dunajcem, a wycieczki stały się całonienne z obiadem i grami sportowymi⁵⁹⁴. Pod koniec pierwszego roku studiów Gadowski zachorował ciężko na płuca, co było powodem przełożenia egzaminów. Zdawał je dopiero po wakacjach, gdyż lekarz miejski wysłał go na wcześniejszy wypoczynek. Walenty Gadowski wyjechał wtedy do kolegów ze studiów, w góry, gdzie spędził blisko dwa tygodnie. Podczas tego pobytu rozkochał się w polskich górach do tego stopnia, że wracał tam co roku. Wypoczynek rozpoczął od Krościenka nad Dunajcem, Nowego Targu, a zamieszkał u kolegi W. Tylki w Bystrem. Podczas pierwszego pobytu w Tatrach o dłuższych wycieczkach nie mogło być mowy, ponieważ po przebytej chorobie był zbyt

⁵⁸⁸ Ibidem, za rok 1880, s. 61, możemy przeczytać notatkę, że „...Walenty Gadowski znalazł się wśród ośmiu abiturientów gimnazjum, którzy maturę zdali z odznaczeniem”; *Katalogi maturalne. Protokoły egzaminów dojrzałości*, Tarnów 1880, s. 249.

⁵⁸⁹ W. Gadowski, *Wspomnienia katechety...*, op. cit., s. 50.

⁵⁹⁰ „Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos Tarnoviensis tam saecularis quam regularis A.D. 1881”, Tarnoviae 1880, s. 28.

⁵⁹¹ Ibidem, s. 24.

⁵⁹² „Porządek domowy Seminarium Duchownego w Tarnowie”, Tarnów 1868, Archiwum Seminarium Duchownego w Tarnowie. Według porządku domowego czwartek był dniem wolnym od wykładów, poświęcony modlitwie oraz czynnemu wypoczynkowi.

⁵⁹³ W. Gadowski, *Wspomnienia katechety...*, op. cit., s. 57-58.

⁵⁹⁴ B. Kumor, *Diecezja tarnowska...*, op. cit., s. 289.

osłabiony. Piesze wycieczki odbywały się więc do Kuźnic, Doliny Kościeliskiej, Doliny Chochołowskiej⁵⁹⁵.

Jego pobyt w Tatrach i umiłowanie gór przyczyniły się do zmiany sposobu prowadzenia przez niego katechezy. Już podczas nauki w seminarium Walenty Gadowski miał odmienne zdanie na temat prowadzenia katechezy i roli samego katechety. Otóż uważał on, że katecheta powinien być przyjacielem dzieci i młodzieży, który nie tylko uczy religii, ale również chętnie organizuje zabawy i wycieczki, jak również sam bierze w nich udział. Według niego w takich chwilach „(...)najlepiej można poznać swoich wychowanków oraz na niejednego korzystnie wpłynąć”⁵⁹⁶.

Inną formą czynnego spędzania wolnego czasu w czasie wakacji przez Walentego Gadowskiego było wynajmowanie łodzi od przewoźnika i robienie spływu rzeką Rabą aż do jej ujścia do Wisły. Pobyt na Podhalu oraz aktywny wypoczynek wpłynęły korzystnie nie tylko na zdrowie przyszłego księdza, ale również zostawiły trwałe ślady w jego psychice. W swoich pamiętnikach napisał: „(...)od momentu owych wakacji stałem się zwolennikiem wszelkich sportów”⁵⁹⁷.

Święcenia kapłańskie Walenty Gadowski otrzymał 15 lipca 1884 r. z rąk biskupa Józefa Alojzego Pukalskiego⁵⁹⁸ w obecności rodziców i krewnych. Pierwszą posadę Walenty Gadowski objął z dniem 1 sierpnia 1884 r. w Pilźnie⁵⁹⁹. Dziekanem a zarazem proboszczem tamtejszej parafii był wtedy ks. Ignacy Długoszowski⁶⁰⁰. Praca w charakterze wikariusza miała wielki wpływ na jego dalsze kapłańskie życie. Wiele wtedy zdobył wiedzy praktycznej. Na pierwszej placówce dał się poznać jako uczynny i sumienny kapłan. Prowadził lekcje religii w połowie szkół znajdujących się w Pilźnie oraz w Strzegonicach. Po roku pracy został jednak przeniesiony 1 sierpnia 1885 r. na parafię do Nowego Sącza⁶⁰¹, gdzie proboszczem był, ks. Wojciech Kowalik⁶⁰². Tam młody katecheta pracował w miejskiej szkole dla chłopców oraz w szkole żeńskiej, a także w dwóch szkołach

⁵⁹⁵ W. Gadowski, *Wspomnienia katechety...*, op. cit., s. 58-59.

⁵⁹⁶ Ibidem, s. 60.

⁵⁹⁷ Ibidem, s. 61.

⁵⁹⁸ „Currenda” 1884, nr XV, s. 124, „...Neo ordinati applicati: Gadowski Valentinus, Tarnoviae 12 Augusti 1884”.

⁵⁹⁹ Ibidem, s. 124, „...Neo ordinati applicati: Gadowski Valentinus, ad Pilzno, Tarnoviae, 12 Augusti 1884”, kiedy został wikarym w Pilźnie, było to miasto powiatowe, w którym mieściło się starostwo, sąd, notariat, lekarz, apteka. Pilzno oddalone jest od Tarnowa o około 25 km na trasie w stronę Rzeszowa i Jasła.

⁶⁰⁰ „Schematismus...”, Tarnoviae 1885, op. cit., s. 22.

⁶⁰¹ „Currenda” 1885, nr X, s. 84, „...Mutationes inter Venerabilem Clerum a 31 Maji ad 30 Julii 1885. R. Gadowski Valentinus, Cooperator in Pilzno applicatus ad Ecclesiam Praeposituralem Neo-Sandeciae, Tarnoviae 30 Lipca 1885”.

⁶⁰² „Schematismus...”, Tarnoviae 1885, op. cit., s. 85.

wiejskich⁶⁰³. Z ważniejszych wydarzeń z pobytu w parafii w Nowym Sączu należy wymienić założenie Stowarzyszenia „Gwiazda” dla rękodzielników i handlowców sądeckich. Stał się tam propagatorem „*kąpieli letnich*” w Dunajcu oraz pieszych wędrówek po malowniczych okolicach miasta.

Dnia 15 kwietnia 1886 roku przeniesiono Gadowskiego na wikarego do kościoła katedralnego Tarnowie⁶⁰⁴. Był to początek jego prawie czterdziestoletniej przygody z tym miastem, jego mieszkańcami, uczniami, studentami. Po przybyciu do Tarnowa rozpoczął pracę jako katecheta w trzyklasowej szkole wydziałowej w dzielnicy Strusina oraz jednoklasowej szkole w Rzędzinie. Pracując w tych szkołach, zaczął organizować wycieczki dla dzieci na błonia za rzeką Białą. Do wycieczek przygotowywał się bardzo solidnie, opracowując zawsze plan wycieczki oraz harmonogram zabaw ruchowych i intelektualnych⁶⁰⁵. W listopadzie 1886 r. został przeniesiony do ośmioklasowej szkoły wydziałowej męskiej w Tarnowie, na stanowisko samodzielnego katechety⁶⁰⁶, jednocześnie przestał pełnić funkcję wikarego.

Wakacje 1887 r. spędził on po raz kolejny w Zakopanym, zamieszkując u ks. Franciszka Leśnika. Pobyt ten jeszcze nie zaowocował karkołomnymi wycieczkami na szczyty tatrzańskie, a ograniczył się jedynie do wycieczek na Gubałówkę, Czerwone Wierchy, do Doliny Kościeliskiej, na Bystre czy do Morskiego Oka⁶⁰⁷. Wtedy też poznał ks. Józefa Stolarczyka⁶⁰⁸.

W szkole wydziałowej Gadowski pracował jeszcze do końca października 1887 r., a z dniem 1 listopada 1887 roku biskup tarnowski Ignacy Łobos przeniósł go do gimnazjum w Tarnowie na pomocnika katechety klas niższych i katechetę w jednoklasowej szkole w Krzyżu, a miesiąc później zaczął również wykładać katechetykę klerykom seminarium duchownego. Pracę tę wykonywał przez następne 36 lat⁶⁰⁹. W tym samym roku Gadowski

⁶⁰³ W. Gadowski, *Wspomnienia katechety...*, op. cit., s. 78.

⁶⁰⁴ „Currenda” 1886, nr XVIII, s. 159, „...Mutationes inter Venerabilem Clerum R. Gadowski Valentinus, Cooperator in Nowy Sącz applicatus ad Ecclesiam Cathedralem et Parochialem Tarnoviae, Tarnoviae 31 Julii 1886”.

⁶⁰⁵ W. Gadowski, *Wspomnienia katechety...*, op. cit., s. 88-89.

⁶⁰⁶ „Currenda” 1886, nr XXI, s. 184, „R. Gadowski Valentinus, Cooperator penes Ecclesiam Parochialem et Cathedralem Tarnoviae, nominatus Catecheta in Schola Puerorum 8 class. Tarnoviae, Tarnoviae 31.10.1886”.

⁶⁰⁷ W. Gadowski, *Wspomnienia katechety...*, op. cit., s. 96.

⁶⁰⁸ Ks. Józef Stolarczyk (12.02.1816 - 06.07.1893), Zakopane wraz z całym Podhalem należało początkowo do diecezji tarnowskiej, stąd też w Tarnowie poszukiwano kandydata na proboszcza. Z końcem 1847 r. propozycję swojej osoby na stanowisko zakopiańskiego proboszcza zgłosił 31-letni wikary z Tarnowa, ksiądz Józef Stolarczyk. W owym czasie był jednym z czołowych taterników, a po wielu latach stał się „legendą Zakopanego”.

⁶⁰⁹ „Currenda” 1887, nr XV, s. 140, „Mutationes inter Venerabilem Clerum a 24 Octobris usque ad 30 Novembris 1887. AR. Valentinus Gadowski, Catecheta Scholae Puerorum 8 class. Tarnoviae nominatus

otrzymał posadę prefekta seminarium duchownego w Tarnowie⁶¹⁰. Jego osiągnięcia i zaangażowanie w pracy w seminarium zaowocowało powołaniem go przez biskupa Ignacego Łobosa na stanowisko wicerektora seminarium duchownego⁶¹¹.

Pracując w seminarium duchownym, organizował często klerykom wycieczki, jak również wyjazdy wakacyjne do Zakopanego. Zakupił w tym celu willę w Kościelisku, którą przeznaczył później na własność seminarium duchownemu zachowawszy sobie jeden pokój⁶¹². Chcąc zgłębiać swoją wiedzę pedagogiczną wakacje w 1889 r. spędził w Wiedniu, gdzie na własny koszt studiował oraz zwiedzał zakłady sierot, szkoły ludowe oraz szkoły wydziałowe żeńskie i męskie⁶¹³.

Koniec września 1891 roku przyniósł nowe wyzwania dla ks. Gadowskiego. Otrzymał bowiem reskryptem Rady Szkolnej Krajowej nominację na tymczasowego katechetę w Państwowym Seminarium Nauczycielskim Męskim im. J. Śniadeckiego w Tarnowie⁶¹⁴. Jak sam pisze w swoich pamiętnikach: „(...)zaczął się odtąd nowy okres w mojem życiu”⁶¹⁵. Tak rzeczywiście się stało, bo już 1891 roku w porozumieniu z Towarzystwem św. Wincentego á Paulo założył internat dla ubogich seminarzystów, który prowadził do roku 1898⁶¹⁶. Nie zapominał również o podtrzymaniu rozwoju fizycznego, organizując dla seminarzystów, jak i uczniów mieszkających w internacie, w sobotnie lub niedzielne popołudnia wycieczki piesze w okolice Tarnowa, które nierzadko kończyły się kąpielą w rzece Białej lub w Dunajcu. Organizował również dla seminarzystów wycieczki do Krakowa, Wieliczki, Bochni, do zamku w Nowym Wiśniczu, a od 1900 roku rozpoczął urządzenie wycieczek i kolonii wakacyjnych dla uczniów

Catecheta auxiliarius et II-dus Exhortator in c.r. Gimnasio Tarnovien. Nec non Supl. Profesor Artis Catecheticae et Methodicae in Seminario dioecetano, Tarnoviae 30 listopada 1887”; *Sprawozdanie dyrekcji C.K. Gimnazjum w Tarnowie za rok szkolny 1888*, Tarnów 1888, s. 40-41, „(...)Reskryptem z dnia 7 listopada 1887r. l.16457 zamianowała Rada Sz. Kraj. ks. Walentego Gadowskiego pomocnikiem katechety”.

⁶¹⁰ „Currenda” 1888, nr I, s. 7, „Mutationes inter Venerabilem Clerum a 30 Novembris usque ad 31 Decembris 1887. R. Valentinus Gadowski, Catecheta auxiliarius c.r. Gimnasii Tarnovien, constitutus Praefectus studiorum II in Seminario dioecetano atque Supplens Professor Catecheticae in eodem Seminario nominatus, Tarnoviae 2 Januarii 1888”.

⁶¹¹ „Currenda” 1888, nr VIII, s. 72, „Mutationes inter Venerabilem Clerum a 15 Maj usque ad 16 Junii 1888. R. Valentinus Gadowski, Praefectus studiorum in Seminario dioecetano constitutus Vice Rector ejusdem Seminarii, Tarnoviae 16 Junii 1888”; *Wykaz osobisty ks. Walenty Gadowski*, Tarnów 1916, s. 561-570, sygn. PSNM.Ś.32, AP w Krakowie oddział w Tarnowie. Funkcję tę pełni przez blisko cztery lata.

⁶¹² A. Nowak, *Słownik biograficzny kapłanów diecezji tarnowskiej 1786-1985*, Tarnów 2000, t. 2, s. 208-210.

⁶¹³ W. Gadowski, *Wspomnienia katechety...*, op. cit., s. 103-104.

⁶¹⁴ *Wykaz osobisty...*, op. cit., s. 562-563, możemy przeczytać, że „(...)16.09.1891 r. został mianowany na zastępcę nauczyciela a dnia 21.09.1891 r. złożył przysięgę służbową przy dyrektorze seminarium Nowickim”.

⁶¹⁵ W. Gadowski, *Wspomnienia katechety...* op. cit., s. 106.

⁶¹⁶ *Wykaz osobisty...*, op. cit., s. 568, w jego aktach osobowych znajduje się notatka: „(...)za założenie i prowadzenie internatu w roku 1897 otrzymał dekret uznania od Rady Szkolnej Krajowej”.

w Pieniny i Tatry⁶¹⁷. Wszystkie wycieczki turystyczne były przygotowane z co najmniej miesięcznym wyprzedzeniem a po ich zakończeniu zawsze omawiane. „Rzeczywistym” nauczycielem religii ks. Gadowski został mianowany przez Radę Szkolną Krajową dnia 25.09.1893 r.⁶¹⁸. Praca w seminarium nauczycielskim, osiągnięcia zawodowe, jak i te z kręgu kultury fizycznej oraz charyzma, jaką już wtedy zyskał Gadowski zaowocowała mianowaniem go radcą szkolnym⁶¹⁹. Działania wojenne 1914 r. przerwały działalność szkoły do roku 1915, później placówka funkcjonowała normalnie do zakończenia wojny.

Umiłowanie do podróżowania, zwiedzania i odkrywania nowych miejsc sprawiły, że ks. Gadowski odbył trzy wielkie zagraniczne podróże po Europie, Egipcie i Ziemi Świętej. Podróżował wiele po świecie i wszędzie, gdzie był, odszukiwał skupiska wygnańców i emigrantów, z którymi nawiązywał bliższy kontakt. Starał się wtedy poznać jak najdokładniej wszystkie ziemie, które kiedyś wchodziły w skład dawnej Polski. Prócz dzielnic rdzennej Polski objechał Litwę, Żmudź, Polesie, Podlasie, Ukrainę⁶²⁰. W roku 1895 zwiedził dawne ziemie polskie, należące wówczas do zaboru rosyjskiego. Podczas tej wyprawy przebywał w Częstochowie, Warszawie, Wilnie, Kijowie, Krymie, Odessie. Inspiracją do tej podróży były utwory Adama Mickiewicza, Henryka Sienkiewicza⁶²¹.

⁶¹⁷ Ibidem, s. 570.

⁶¹⁸ Ibidem, s. 562.

⁶¹⁹ Ibidem, s. 568, za zasługi w nauczaniu i pracy z młodzieżą otrzymuje ks. W. Gadowski „(...)najwyższym postanowieniem Jego Cesarskiej Mości Franciszka Józefa I z dnia 08.03.1914 r. tytuł Radcy Szkolnego”.

⁶²⁰ S. Fischer, *Książdz Walenty Gadowski*, Bochnia, maszynopis sygn. MB-H/3490, Muzeum im. prof. S. Fischera w Bochni, jak podaje autor „(...)życiorys – napisany na podstawie licznych rozmów autora z ks. Gadowskim”.

⁶²¹ R. Rozenbajgier, *Turystyczne pasje ks. Gadowskiego*, [w:] „Wiadomości Bocheńskie” 2006/2007, nr 1, s. 26-27.

Fot. 49. Walenty Gadowski jako podróżnik i turysta. Fotografia z roku, około 1890.

Źródło: Muzeum im. prof. S. Fischera w Bochni, sygn. 933/3.

Motywy kolejnej podróży była chęć ujrzenia i zwiedzenia Stolicy Apostolskiej. Po drodze do Rzymu odwiedził Wenecję, Florencję i Asyż. W Rzymie był na audiencji u papieża. Odwiedził także Neapol, Pompeje oraz odbył wycieczkę na Wezuwiusz. W drodze powrotnej zwiedził Loreto, Anconę i Fiume⁶²².

Celem trzeciej wielkiej podróży w roku 1913 była Ziemia Święta. Swoją wycieczkę rozpoczął od podróży do Wiednia i Wenecji, skąd udał się do Kairu, gdzie zwiedził ważniejsze meczety oraz piramidy. Następnie udał się do Jerozolimy, gdzie przebywał niemalże trzy tygodnie. Zwiedził jeszcze wiele innych miejsc, takich jak: Nazaret, górę Tabor i Morze Galilejskie. Podróż bliskowschodnią zakończył w Bejrucie, skąd wyruszył na drugą część wyprawy na zachód Europy. Po czterodniowej żegludze dopłynął do Marsylii, skąd koleją udał się do Lourdes, gdzie

odwiedził „Grotę Matki Boskiej”. Do Tarnowa wracał przez Tuluzę, Mediolan i Wiedeń⁶²³.

⁶²² W. Gadowski, *Wspomnienia katechety...*, op. cit., s. 175-188.

⁶²³ Ibidem, s. 216-221.

Fot. 50. Ks. Walenty Gadowski w Tatrach (stoi drugi od prawej ponad muzykantami). Zdjęcie wykonane z okazji XX-lecia TT (ok. 1894 r.).
 Źródło: Zbiory Muzeum Tatrzańskiego w Zakopanem.

Ksiądz Walenty Gadowski podczas wędrówek po Tatrach szczególnie polubił grzbiet biegnący od Świnicy do Wołoszyna, jedyny mający charakter wysokogórski i leżący wyłącznie na ziemiach polskich. Na pomysł budowy „Orlej Perci”⁶²⁴ - szlaku, wzorowanego z pewnością na „via ferratach”⁶²⁵ w Dolomitach, wpadł w 1901 r. poeta, jeden z najbardziej znanych piewców Tatr - Franciszek Henryk Nowicki⁶²⁶. Przełomowym stał się jednak rok 1903, wtedy to do realizacji pomysłu przystąpił ks. Walenty Gadowski. Już na samym początku Towarzystwo Tatrzańskie (dalej TT) uznało pomysł za niewykonalny i zbyt kosztowny. Jednak ks. Walenty Gadowski był człowiekiem czynu i postanowił budować perć bez subwencji TT. W dniu 16.07.1903 r. rozpoczął trasowanie i znakowanie szlaku od Polany pod Wołoszynem⁶²⁷, ale dotarł z pracami tylko do Krzyżnego, gdzie na skutek załamania pogody przerwał prace. Następny etap prac rozpoczął 10.08.1903 r.⁶²⁸ przejściem z Małej Buczynowej Turni do Buczynowego Żlebu⁶²⁹.

Następnie Gadowski z przewodnikiem Jakubem Wawrytką zbadał zejście z Orlej Baszty na Granacką Przełęcz a następnie wytyczył szlak od Granackiej Przełęczy po Kozi Wierch⁶³⁰. Ostatni i zarazem najtrudniejszy, a jednocześnie najpiękniejszy odcinek Orlej

⁶²⁴ Perć w gwarze góralskiej to wąska, stroma górską ścieżka, zazwyczaj wydeptana przez owce lub kozice.

⁶²⁵ *Via ferraty*, czyli żelazne drogi, dzięki sztucznym ułatwieniom pozwalają turyście bez alpinistycznego doświadczenia zażyć przyjemności wysokogórskiej wspinaczki. Szlaki najczęściej prowadzą przez pionowe ściany.

⁶²⁶ *Listy ks. W. Gadowskiego i F. H. Nowickiego do TT dot. projektu budowy Orlej Perci z 1901 r.*, sygn. AR/NO216/11, zbiory Muzeum Tatrzańskiego w Zakopanem, Dział Archiwalny.

⁶²⁷ *Listy ks. W. Gadowskiego do TT dot. przebiegu szlaku i jego budowy z 1903 r.*, sygn. AR/NO219/10, zbiory Muzeum Tatrzańskiego w Zakopanem, Dział Archiwalny.

⁶²⁸ *Pamiętniki Towarzystwa Tatrzańskiego*, Kraków 1904, T. XXV, s. XXVII, jak możemy przeczytać w pamiętnikach: „TT zdecydowało się udzielić subwencji ks. W. Gadowskiemu, do zawarcia układu wyznaczyło pp. Barabasa, Ćmielowskiego i Nowickiego.

⁶²⁹ Ks. Gadowski w tym miejscu oznakował odgałęzienie Orlej Perci na szczyt Wielkiej Buczynowej Turni.

⁶³⁰ *Listy ks. W. Gadowskiego do TT dot. Budowy szlaku Orlej Perci z 1904 r.*, sygn. AR/NO220/6, zbiory Muzeum Tatrzańskiego w Zakopanem, Dział Archiwalny.

Perci biegnie od Koziego Wierchu do przełęczy Zawrat. Wykonanie w tym rejonie szlaku musiało wiązać się z zamontowaniem dodatkowych umocnień i zabezpieczeń. Ksiądz Walenty Gadowski zmuszony był zakupić w wiedeńskim Alpen-Club-Verein druciane liny, natomiast w Tarnowie zamówił: haki, klamry, poręcze i drabiny. Wykonał także zabezpieczenia, jednak znaczną sumę pieniędzy zmuszony był wyasygnować z własnych oszczędności. Niesnaski, jakie powstały na tle finansowania budowy Orlej Perci między ks. Gadowskim a TT wstrzymały na pewien okres budowę „podniebnego szlaku”. Jednak Towarzystwo poczyniło wkrótce kroki pojednawcze, gdyż Gadowski obiecał dokończyć budowę i słowa dotrzymał.

Niewątpliwie przyczyniło się do tego wydarzenie z 18.06.1904 r. Okazało się bowiem, że Klimek Bachleđa, Jakub Wawrytka oraz Walenty Gadowski znaleźli nową drogę na Kozi Wierch, biegnącą od Dolnej Przełęczy Koziej granią zachodnią poprzez Kozią Brodę i Kozie Czuby⁶³¹. Natomiast już 19.06.1904 r. przeszli oni granią od Przełęczy Zmarzłej przez Mały Kozi Wierch na Zawrat. W tym samym roku ks. Gadowski wykonał dla TT kilka dojść do Orlej Perci – z doliny Pańszczycy na Przełęcz Nowickiego i z Pustej Dolinki na Kozią Przełęcz, od Czarnego Stawu na Skrajny Granat⁶³². Ostatecznie budowę Orlej Perci doprowadził on do końca wraz z Jakubem Wawrytką w roku 1906⁶³³, oddając do użytku turystów jeden z najpiękniejszych szlaków w Tatrach.

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. ks. Gadowski nie przerwał swojej działalności turystycznej. Organizował wycieczki dla młodzieży szkolnej do Częstochowy, Krakowa na górny Śląsk, Beskidy, Pieniny i oczywiście w ukochane przez niego Tatry.

Za swoją pracę otrzymał tytuł Szambelana Ojca Św.⁶³⁴. Ponadto został Radcą Honorowym Kurii Biskupiej⁶³⁵ oraz zasiadał w Komisji Egzaminacyjnej dla katechetów⁶³⁶. Na posiedzeniu zarządu TT w dniu 13.02.1909 r. został on członkiem honorowym i dożywotnim tegoż Towarzystwa⁶³⁷, a kilka lat później członkiem honorowym Sekcji

⁶³¹ *Pamiętniki...*, op. cit., T. XXV, s. 13-14.

⁶³² *Listy ks. W. Gadowskiego....1904*, op. cit.

⁶³³ *Listy ks. W. Gadowskiego do TT dot. zakończenia budowy Orlej Perci z 1906 r.*, sygn. AR/NO223/8, zbiory Muzeum Tatrzańskiego w Zakopanym, Dział Archiwalny.

⁶³⁴ „Schematismus...”, Tarnoviae 1936, op. cit., s. 32.

⁶³⁵ „Schematismus...”, Tarnoviae 1935, op. cit., s. 14.

⁶³⁶ „Schematismus...”, Tarnoviae 1937, op. cit., s. 18.

⁶³⁷ *Sprawozdanie Towarzystwa Tatrzańskiego za rok 1909*, Kraków 1909, T. XXX, s. XX-XXI.

Turystycznej TT⁶³⁸. Został pochowany w rodzinnym grobowcu wraz z całą swoją rodziną. Spoczywa w kwaterze XXIIIa⁶³⁹ na Cmentarzu Komunalnym w Bochni⁶⁴⁰.

Godowski Maurycy (ur. 8.03.1877 r. we Lwowie – zm. 19.11.1952 r. w Tarnowie). Pedagog harcerz, działacz oświatowy i społeczny. W 1896 r. ukończył gimnazjum we Lwowie. Był Absolwentem Uniwersytetu Lwowskiego w 1900 r. Od 1902 r. nauczał historii fizyki, geografii, matematyki i kaligrafii w Wyższej Szkole Realnej w Tarnowie. Współpracował z księdzem Walentym Gadowskim w wytyczaniu pierwszych szlaków turystycznych w Beskidach. W latach 1910 – 1939 był działaczem Towarzystwa Tatrzańskiego, które od 1920 roku nosiło nazwę Polskie Towarzystwo Tatrzańskie. Działał także w Towarzystwie Ogrodniczym w Tarnowie⁶⁴¹. Był działaczem Polskiego TG „Sokół”. Za udział w walkach w obronie Lwowa otrzymał odznaki honorowe Orłęta. W latach 1921 – 1929 był dyrektorem Prywatnego Seminarium Nauczycielskiego Żeńskiego im. Świętej Anieli sióstr Urszulanek. Następnie do 1934 r. uczył w I Gimnazjum im. Kazimierza Brodzińskiego⁶⁴². Od 1903 r. działał w Towarzystwie Szkoły Ludowej. Był współorganizatorem i współtwórcą budynku przy ul. Staszica, biblioteki, kina Marzenie. W latach 1937 do 1950 był dyrektorem zorganizowanej przez siebie prywatnej Męskiej Szkoły Mechanicznej. Szczególne zasługi położył w organizacji skautingu, później harcerstwa w Tarnowie. Od 1911 r. do 1914 r. był pierwszym drużynowym Pierwszej Drużyny Skautowej im. „Zawiszy Czarnego”⁶⁴³.

⁶³⁸ „Wierchy”, Kraków 1928, s. 181-182

⁶³⁹ *Spis kwater i grobowców na Cmentarzu Komunalnym w Bochni*, Urząd Miejski, Zarząd Cmentarzy Komunalnych w Bochni.

⁶⁴⁰ J. Flaszka, J. Kęsek, *Cmentarze bocheńskie*, Bochnia 1992, s. 118.

⁶⁴¹ M. Żychowska, *Godowski Maurycy*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010, s. 135.

⁶⁴² M. Żychowska, *Informator o materiałach do dziejów ZHP 1910 – 1986*, Zbiory Archiwum Narodowego w Krakowie oddział w Tarnowie, Tarnów 1994.

⁶⁴³ <https://dziennikpolski24.pl/maurycy-godowski-herbu-odrowaz/ar/2661896> (dostęp: 23.06.2024 r.)

Fot. 51. Godowski Maurycy fragment fotografii Towarzystwa Szkoły Ludowej, po prawej portret.

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

Keitel Eustachy. Żył w XVIII wieku. Był chirurgiem pochodzącym z Czech. Medykiem nadwornym księcia Hieronima Sanguszki w Gumniskach. W latach 1777 – 1801 prowadził również założoną przez siebie aptekę. W 1776 roku mianowany przez władze austriackie Fizykiem Okręgowym w Tarnowie. Do jego obowiązków należało dbanie o zdrowie ludzi i bydła, zwalczanie epidemii, kontrolowanie przestrzegania przepisów higieniczno-sanitarnych, nadzorowanie lekarzy i aptek oraz zwalczanie znachorów Urząd Fizyka Okręgowego pełnił do 1782 roku⁶⁴⁴.

⁶⁴⁴ H. Maniak, *Dzieje lecznictwa w Tarnowie*, Tarnów 1988, s. 90.

Fot. 52. Kruszyna Franciszek

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

Kruszyna Franciszek (ur. 17.08.1889 r. w Biskupicach koło Wieliczki – zm. 27.05.1940 r. w Tarnowie). Legionista, działacz konspiracyjny, inżynier, rolnik, pedagog. W 1911 r. zdał maturę w gimnazjum w Podgórzu, członek Promienistych a następnie polowych drużyn TG „Sokół”, Związku Strzeleckiego i Związku Walki Czynnej. W 1914 r. zmobilizowany do armii austriackiej, następnie w drugiej brygadzie Legionów polskich, z którą przeszedł cały szlak bojowy. Służbę zakończył w 1917 r. w stopniu sierżanta. W latach 1917 – 1920 studiował na Wydziale rolniczo-leśnym Politechniki Lwowskiej. 1918 – 1919 uczestniczył w walkach w obronie Lwowa, a podczas wojny polsko bolszewickiej

w latach 1919 – 1921 służył jako ochotnik. Ukończył kursy handlowe przy Akademii Handlowej w Krakowie. Złożył egzamin nauczycielski uprawniający do nauczania przedmiotów przyrodniczych w szkołach średnich. Po uzyskaniu formalnych kwalifikacji nauczyciela w 1925 r. przeniósł się do Tarnowa, gdzie znalazł zatrudnienie początkowo w II Gimnazjum, a następnie, już na stałe, w I Gimnazjum im. Kazimierza Brodzińskiego, ucząc przyrody, fizyki i chemii. Był aktywnym działaczem Związku Nauczycielstwa Polskiego. F. Kruszyna był również współorganizatorem i w latach 1930 – 1931 prezesem tarnowskiego oddziału Związku Legionistów Polskich. Przy jego znaczącym udziale w 1931 r. powstał przy ul. Wałowej Grób Nieznanego Żołnierza według projektu architekta Bronisława Kulki⁶⁴⁵.

Kryplewski Julian (ur. 5.05.1877 r. w Tarnowie – zm. 1.02.1949 r. w Tarnowie). Burmistrz Tarnowa. W 1906 r. ukończył studia prawnicze na UJ. Początkowo prowadził kancelarię adwokacką przy Placu Drzewnym. Podczas I wojny światowej pracował

⁶⁴⁵ Sądziadłowicz M., Sawczyk B., Stańczyk E., *Ocalić od zapomnienia... Patroni tarnowskich ulic*, t. 1, Tarnów 1998, s. 56.

w sądownictwie wojskowym. Po odzyskaniu niepodległości służył w WP, a po przeniesieniu do rezerwy kontynuował praktykę adwokacką. Uczestniczył również w życiu politycznym miasta. Pod koniec 1926 r. po reaktywowaniu Rady Miasta został wybrany na burmistrza. Za jego urzędowania rozpoczęto budowę rzeźni miejskiej, domów mieszkalnych dla bezdomnych i kontynuowano remont ratusza. Był jednym z pomysłodawców i realizatorów sprowadzenia prochów generała Józefa Bema oraz budowy jego mauzoleum. Od 1929 r. aż do wybuchu II wojny światowej prowadził praktykę adwokacką. Od 6 do 25.09.1939 r. po ucieczce z Tarnowa prezydenta miasta Mieczysława Brodzińskiego wchodził w skład tymczasowego zarządu miasta, który rozwiązano po przebyciu okupacyjnych władz niemieckich. W czasie wojny wraz ze swoimi synami prowadził działalność konspiracyjną⁶⁴⁶.

Fot. 53. Langner-Złom Władysław

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

Langner-Złom Władysław (ur. 18.06.1896 r. w Jaworowie koło Lwowa – zm. 1972 r. w Newcastle Upon). Generał dywizji. Od 1912 r. członek drużyn strzeleckich, uczeń gimnazjum w Tarnowie. Maturę zdał w gimnazjum w Nowym Targu, związany z Tarnowską Organizacją Młodzieży Niepodległościowej Zarzewie. W 1913 r. reprezentował tę organizację na zjeździe akademickim w Krakowie. W 1913 r. współzałożyciel Polskiej Drużyny Strzeleckiej w Tarnowie, organizującej kursy podoficerskie, instruktorskie, regularne ćwiczenia wojskowe oraz wspólnie z innymi drużynami ćwiczenia taktyczne. Ukończył szkołę podoficerską. Od sierpnia 1914 r. do

lipca 1917 r. w I Brygadzie Legionów Polskich, dowódca plutonu, a następnie Kompanii. W październiku 1914 r. awansowany do stopnia podporucznika po kryzysie przysięgowym wcielony do armii austriackiej wysłany na front włoski. Od listopada 1918 r. w WP

⁶⁴⁶ I. Faltyń-Pokrywka, *Kryplewski Julian*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010, s. 221.

dowódca kolejno: piątego pułku piechoty Legionów, pierwszego pułku piechoty Legionów, 167 Bytomskiego Pułku Strzelców, 40 pułku piechoty we Lwowie. Uzyskał awans do stopnia pułkownika, dwunastej dywizji piechoty w Tarnopolu. Od listopada 1928 r. szef biura ogólnoadministracyjnego przy Ministerstwie Spraw Wojskowych. Od 1931 r. zastępca drugiego wiceministra spraw wojskowych i szefa administracji armii. Od 1938 r.⁶⁴⁷. aż do wybuchu II wojny światowej dowódcy okręgu korpusu szóstego we Lwowie, związany z ruchem harcerskim. Przewodniczący okręgu Lwowskiego ZHP. We wrześniu 1939 r. organizował obronę Lwowa, 22 Września wydał rozkaz złożenia broni i opuszczenia miasta. Przedostał się do Francji, a potem do Wielkiej Brytanii. Po wojnie mianowany przez władze emigracyjne generalnym dywizji. Pozostał w Wielkiej Brytanii. Oznaczony między innymi złotym i srebrnym Krzyżem Orderu Wojennego *Virtuti Militari*, Krzyżem Niepodległości, Krzyżem Walecznych⁶⁴⁸.

Leniek Jan (ur. 6.06.1857 r. w Głowience koło Krosna – zm. 19.07.1920 r. w Tarnowie). Historyk, pedagog, działacz społeczny, współautor monografii *Dzieje Miasta Tarnowa*, Ukończył historię na UJ. Tytuł doktora filozofii otrzymał w 1883 r. Nauczyciel gimnazjalny w Krakowie, następnie w Tarnopolu i Tarnowie. Organizator II Gimnazjum w Tarnowie oraz w latach 1900 – 1916 pierwszy dyrektor tej szkoły. We wrześniu 1916 r. usunięty ze stanowiska dyrektora za obronę uczniów szkoły, oskarżonych o obrazę majestatu cesarza. W Tarnowie członek Rady Miejskiej, Powiatowej Rady Szkolnej, Komunalnej Kasy Oszczędności, Prezes Tarnowskiego Koła Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych. Jeden z prekursorów regionalnych badań historycznych⁶⁴⁹.

Majewski Starża Leon (ur. w 1850 r. – zm. 13.10.1915 r. w Tarnowie). Po powstaniu styczniowym przybył do Tarnowa. W 1870 r. założył w Tarnowie pierwszy zakład fotograficzny. Rejestrował najważniejsze wydarzenia z życia miasta i okolicy, wykonywał zdjęcia o charakterze patriotycznym, część dochodów przeznaczając na cele charytatywne. W 1908 r. przeniósł zakład na ulicę Nowy Świat 10, nadając mu nazwę „Marya”, przełożony zarządu cechu zbiorowego. Wiceprezes Stowarzyszenia Rękodzielników „Gwiazda”. Prezes Ochotniczej Straży Pożarnej. Zasiadał w Radzie Nadzorczej Banku

⁶⁴⁷ T. Kryśka-Karski, S. Żurkowski, *Generałowie Polski niepodległej*, Warszawa 1991.

⁶⁴⁸ Z. Mierzwiński, *Generałowie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1990.

⁶⁴⁹ A. Nalepka, E. Stańczyk, *Leniek Jan*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010, s. 235.

Rękodzielniczego, Komisji Rewizyjnej Towarzystwa Zaliczkowego. W sądzie honorowym Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”⁶⁵⁰.

Małkowski Andrzej (ur. 31.10.1888 r. w Trębkach – zm. 16.01.1919 r. w Zatoce Mesyńskiej). Twórca polskiego skautingu, instruktor i teoretyk harcerstwa, działacz polskich organizacji młodzieżowych i niepodległościowych. Urodził się w rodzinie ziemiańskiej o tradycjach patriotycznych i żołnierskich. Uczył się w Warszawie, Tarnowie, Krakowie i Lwowie, gdzie w 1906 r. w VI Szkole Realnej uzyskał świadectwo dojrzałości. Był współzałożycielem abstynenckiej organizacji uczniów krakowskich „Młodzież”. W 1908 rozpoczął studia na Wydziale Budowy Maszyn Politechniki Lwowskiej. W kwietniu 1910 r. przeniósł się na Uniwersytet Lwowski, którego nie ukończył. Należał do „Eleusis”, „Zarzewia”, „Sokoła”⁶⁵¹. W czasie pierwszego kursu skautowego w okresie od 20.03 do 21.05.1911 r. omawiał poszczególne rozdziały przygotowywanego przez siebie podręcznika. W okresie od kwietnia do lipca 1911 r. ukazywała się w częściach jego praca „Scouting jako system wychowania młodzieży”. Była to pierwsza polska książka o skautingu. Małkowski wszedł w skład pierwszej Komendy Skautowej, następnie Naczelnej Komendy Skautowej we Lwowie. W październiku 1911 r. rozpoczął wydawanie „Skauta”. Małkowski traktował skauting jako nowy styl życia i metodę odrodzenia młodzieży. W marcu 1912 wyjechał do Londynu w celu zebrania materiału do nowego wydania swej książki. W 1913 r. zorganizował wycieczkę skautową na III Wszechbrytyjski Zlot Skautów w Birmingham w Anglii. Za zasługi Małkowski otrzymał od Roberta Baden Powella skautowy medal „Za zasługi”. W czerwcu 1913 r. przeniósł się do Zakopanego, gdzie wzięł ślub z Olgą Drahonowską. Rozwijał tam ożywioną działalność, tworząc silny, niezależny ośrodek harcerski. Wraz z wybuchem wojny wstąpił na krótko do Legionów Polskich. Brał udział w pierwszych walkach, lecz zależność tych formacji od zaborcy austriackiego spowodowała jego wystąpienie. Od września 1915 do września 1916 pełnił funkcję skautmistrza związkowego w Związku Sokołów Polskich w Ameryce. W styczniu 1917 roku wraz z grupą „Sokołów” został przyjęty do Wojskowej Szkoły Piechoty, którą ukończył w kwietniu tego samego roku. Następnie służył w armii kanadyjskiej, walczył na froncie we Francji. W Tarnowie znajduje się pomnik Andrzeja Małkowskiego przy zbiegu

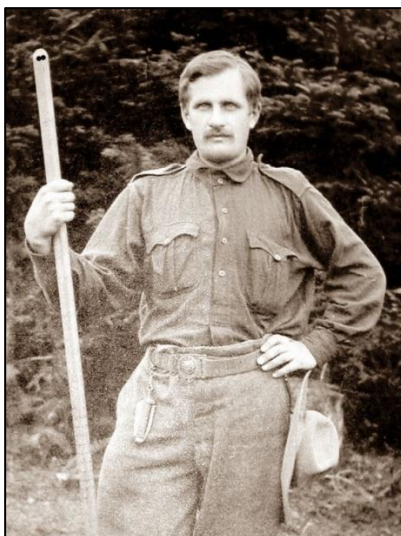
⁶⁵⁰ A. Żakowicz, *Fotografia galicyjska do roku 1918*, Częstochowa 2008, s. 120.

⁶⁵¹ A. Zielecki, *Rozwój ruchu niepodległościowego w epoce autonomii galicyjskiej*, [w:] *Sanok. Dzieje miasta*, pod red. Feliksa Kiryka, Kraków 1995, s. 475.

ulic Krakowskiej, Bema i Bandrowskiego, w pobliżu domu, w którym mieszkał w 1901-1902. Pomnik został odsłonięty w 2008 r.⁶⁵².

Fot 54. Olga i Andrzej Małkowscy.

Fot. 55. Andrzej Małkowski

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

Pędracki Józef (ur. w 1825 r. w Tarnowie – zm. 11.04.1883 r. w Tarnowie). Urzędnik, asesor i burmistrz Tarnowa, uczestnik wiosny ludów 1848 r. we Lwowie. Kierował miastem w latach 1858–1861, 1863–1864, 1866–1867. Dwa razy zwalniany z urzędu przez władze austriackie za sprzyjanie tendencjom niepodległościowym⁶⁵³. Po 1867 r. przywódca stronnictwa zwanego partią Pędrackiego w tarnowskiej Radzie Miejskiej. 1861 r. współzałożyciel Powszechnej Kasy Oszczędności i jej pierwszy dyrektor, wiceprezes Towarzystwa Strzeleckiego przyczynił się do powstania ogrodu strzeleckiego. Organizator Ochotniczej Straży Pożarnej. Pochowany na Starym Cmentarzu w Tarnowie w nieznanym miejscu⁶⁵⁴.

Pisz Adam (ur. 2.01.1879 r. w Nowym Sączu – zm. 3.02.1967 r. w Tarnowie). Działacz ruchu turystycznego, nauczyciel. Studiował na Uniwersytecie w Krakowie oraz we Lwowie, Monachium, Paryżu. Następnie był nauczycielem w Zakopanem, a w czasie

⁶⁵² A. Kamiński, *Andrzej Małkowski*, Warszawa 2023.

⁶⁵³ M. Sasiadłowicz, B. Sawczyk, E. Stańczyk, *Ocalić od zapomnienia... Patroni tarnowskich ulic*, t. 2, Tarnów 2003, s. 62.

⁶⁵⁴ M. Smoła, W. Sypek, *Pędracki Józef*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010, s. 312.

I wojny światowej służył w armii austriackiej. Od 1920 roku nauczyciel języka polskiego i niemieckiego w Państwowym Liceum Handlowym w Tarnowie. Krajoznawca i fotograf. Organizował i prowadził wycieczki szkolne. Opiekował się Kołem Krajoznawczym. W czasie okupacji niemieckiej prowadził tajne nauczanie. Po wojnie działacz Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego i PTTK. W latach 1952 – 1953 Prezes Tarnowskiego oddziału PTTK. Pochowany w Nowym Sączu⁶⁵⁵.

Fot. 56. Pisz Józef, portret.

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

Pisz Józef (ur. 9.02.1845 r. w Dukli – zm. 28.11.1907 r. w Tarnowie). Wydawca, drukarz, redaktor, księgarz. W latach 1856 – 1861 r. praktykował w drukarni stryja Józefa w Nowym Sączu. Pracował w drukarniach i księgarniach w Kielcach, Łodzi, Warszawie, Krakowie. Od 1876 r. działał w Stowarzyszeniu Drukarzy „Ognisko”. W 1879 r. kupił od Włodzimierza Angelusa drukarnię w Tarnowie oraz wydawnictwo kalendarza „Tarnowianin”⁶⁵⁶. Jako pierwszy w Tarnowie zastosował napęd elektryczny. W 1889 r. kupił księgarnię Edwarda Menkesa. W Kamienicy przy ulicy Katedralnej 3

prowadził drukarnię, wydawnictwo, księgarnię, wypożyczalnię książek, biuro ogłoszeń, wytwórnę zeszytów szkolnych. Był inicjatorem wydawania „Pogoni” w latach 1881 – 1914 oraz „Unii” w latach 1882 – 1888. Pochowany na Starym Cmentarzu w Tarnowie⁶⁵⁷.

Piszowa Aniela (ur. 1860 r. we Lwowie – zm. 12.11.1934 r. w Tarnowie). Polska publicystka, redaktorka, dziennikarka, emancypantka, właścicielka oficyny wydawniczej

⁶⁵⁵ A. Smagacz, *Pisz Adam*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010, s. 317.

⁶⁵⁶ M. Przybyszewska, *Tarnowski słownik biograficzny*, t. 1, Tarnów 1991, s. 52.

⁶⁵⁷ S. Potępa, *Złota era...*, op. cit., s. 63.

i drukarni w Tarnowie. Jej ojciec był dyrektorem lwowskiej drukarni Pillerów. Do 1888 r. pracowała jako nauczycielka w Szkole Ludowej św. Elżbiety we Lwowie, w tym samym roku wyszła za mąż, za Józefa Pizsa i wraz z nim zamieszkała w Tarnowie. Od 1889 r. prowadzili drukarnie. Czynn timer uczestniczyła w działalności męża, który stopniowo rozwijał swoją firmę drukarską, zdobywając renomę niemalże w całej Galicji. A. Piszowa redagowała między innymi tygodnik „Pogoń” i kalendarz „Tarnowianin”. Piszowie jako pierwsi założyli w Tarnowie telefon. Po śmierci męża A. Piszowa samodzielnie prowadziła oficynę wydawniczą. Podczas I wojny światowej wyjechała z Tarnowa, przez pewien czas mieszkała w Wiedniu. W 1918 wznowiła działalność oficyny i rozwinęła ją. Była autorką prac *Kult zmarłych u różnych narodów* oraz *600-lecie Tarnowa*. Została pochowana na tarnowskim Starym Cmentarzu. Aniela i Józef Piszowie zostali patronami niewielkiego skweru przy ul. Panny Marii w Tarnowie⁶⁵⁸.

Fot. 57. Aniela Piszowa portret, po prawej stronie A. Piszowa z dziećmi.

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

Przybylkiewicz Ignacy (ur. 15.07.1846 r. we Lwowie – zm. 07.04.1898 r. w Tarnowie). Pochodził z ubogiej rodziny jego ojciec Feliks był piekarzem po bankructwie ojca wraz

⁶⁵⁸ E. Jasiewicz-Kargól, *Piszowa Aniela*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010, s. 317.

z rodziną przeniósł się do Dukli⁶⁵⁹. W 1868 r. zdał maturę w gimnazjum w Rzeszowie. W okresie 1868 – 1871 studiował na Uniwersytecie Jagiellońskim na Wydziale Filozoficznym gdzie złożył egzamin nauczycielski, który dawał mu uprawnienia do pracy w szkołach gimnazjalnych. Był nauczycielem matematyki oraz fizyki. Będąc propagatorem kultury fizycznej w roku 1880 ukończył kurs gimnastyki, który był prowadzony przy szkole miejskiej straży pożarnej w Krakowie. Początki swojej pracy nauczycielskiej rozpoczął w szkole powszechnej w Bolesławiu, a następnie w gimnazjum św. Anny w Krakowie⁶⁶⁰ oraz zaczął pracować jako nauczyciel C.K. Gimnazjum w Tarnowie przeniesiony ze szkoły św. Anny z Krakowa w roku szkolnym 1881/1882⁶⁶¹ oraz 1882 – 1884 jako nauczyciel matematyki, fizyki oraz został gospodarzem klasy⁶⁶², oprócz studiów nauczycielskich ukończył kurs prowadzenia ćwiczeń fizycznych. Od 1883 r. prowadził w tarnowskim CK Gimnazjum zajęcia gimnastyczne, które były przedmiotem nadobowiązkowym i były prowadzone w 6 godzinach tygodniowo. Do ćwiczeń fizycznych I. Przybyłkiewicz zaprosił również kobiety a miało to miejsce 9 lutego 1884 r. Przez działalność narodowo-wyzwoleńczą Rada Szkolna Krajowa postanowiła przenieść I. Przybyłkiewicza z Tarnowa do Sanoka. W związku z tym aby pozostać z rodziną w Tarnowie zrezygnował z zawodu nauczyciela i podjął prace w Tarnowskiej Kasie Oszczędności a w okresie od listopada 1884 do stycznia 1888 r. jako adiunkt miejskiej policji i komisarz targowy⁶⁶³. Był współzałożycielem tarnowskiego Sokoła w dniu 11 listopada 1884 r.⁶⁶⁴. W zebraniu założycielskim stowarzyszenia przewodniczył I. Przybyłkiewicz, który był również współtwórcą statutu tarnowskiego Sokoła⁶⁶⁵. Przez cały okres swojej działalności w tarnowskim sokole był kierownikiem ćwiczeń gimnastycznych, strzeleckich, turystycznych, kolarskich, szermierczych oraz łyżwiarskich. Był członkiem honorowym

⁶⁵⁹ Utało podawać się miejsce urodzenia Duklę co nie jest prawdą bo urodził się we Lwowie a wraz z rodzicami przeniósł się do Dukli.

⁶⁶⁰ Podać lata kiedy pracował w Krakowie i z kąd.

⁶⁶¹ *Sprawozdanie Dyrekcji C.K. Gimnazjum w Tarnowie za rok szkolny 1882*, Tarnów 1882, s. 58-59. Rozporządzenie Rady Szkolnej Krajowej z dnia 24.07.1881 „przeniesiony zostaje do Lwowa jako zastępca nauczyciela p. Walenty Głowiński a na jego miejsce wrócił do Tarnowa z gimnazjum św. Anny zastępca nauczyciela p. Ignacy Przybyłkiewicz”.

⁶⁶² *Szemantyzm Królestwa Galicji i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1182*, Lwów 1882, s. 370.

⁶⁶³ B. Sawczyk, M. Sądziowicz, E. Stańczyk, *Ignacy Przybyłkiewicz 1846–1898. Propagator kultury fizycznej, współtwórca tarnowskiego „Sokoła”*, [w:] *Ocalić od zapomnienia... Patroni tarnowskich ulic*, t. 2, Tarnów 2004, s. 77.

⁶⁶⁴ J. Snopko, *Polskie Towarzystwa...*, op. cit., s. 71-75.

⁶⁶⁵ *Sprawozdanie z czynności rocznych Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie za czas od 1 września 1886 do 1 września 1887*, Tarnów 1887, s. 2-3.

tarnowskiego Sokola⁶⁶⁶. Śmierć I. Przybylkiewicza oraz pogrzeb⁶⁶⁷ był szeroko opisywany w tarnowskiej Pogoni⁶⁶⁸. Pochowany został na Starym Cmentarzu w Tarnowie.

Fot. 58. Ignacy Przybylkiewicz portret, po prawej stronie fragment fotografii TG Sokół.

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

⁶⁶⁶ Dziama L., *Gawęda Sokola*, [w:] *Sprawozdanie jubileuszowe...*, op. cit., s. 32-33.

⁶⁶⁷ „Pogoń”, 1898, nr 16, s. 4

⁶⁶⁸ „Pogoń”, 1898, nr 15, s. 4

Fot. 59. Witold Rogoyski, portret.

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

w posiadanie pozostałe po ojcu majątki. Były to rozległe dobra, którymi obracał w rozumieniu kapitalistycznym, zbywając i nabywając nowe. Już jako burmistrz Tarnowa posiadał niewielką posiadłość na obrzeżach miasta, a także kilka wsi w jasielskim i potężny kompleks leśny w okolicach Strzyżowa. Było to zapewne podstawowe źródło utrzymania jego i rodziny.

W 1863 r. zgłosił się na ochotnika do oddziałów powstańczych organizowanych w dobrach chorzelowskich i stąd, po wyekwipowaniu i umundurowaniu wyruszył pod dowództwem majora Łopackiego do Królestwa Polskiego. Tutaj podlegali rozkazom Dionizego Czachowskiego. Rogoyski brał udział w kilku bitwach, zasłużył się szczególnie podczas odwrotu spod Rzeczniowa. Został awansowany do stopnia majora. Jednak pod koniec 1863 r. został za zgodą władz wojskowych zwolniony ze służby i wrócił do domu.

W Tarnowie zamieszkał w 1875 r. Miasto to było rosnącym powoli ośrodkiem administracji państwowej i samorządowej, znaczącym garnizonem wojskowym, stolicą biskupią, ośrodkiem edukacyjnym, węzłem komunikacyjnym, miejscem działania licznych instytucji finansowo-kredytowych.

Wybrany do Rady Miejskiej w roku 1877 i 1881 włączył się w prace różnych gremiów m.in. komisji zarządzającej Parkiem Miejskim, a w 1882 r. – został asesorem,

Rogoyski Witold (ur. 3.06.1841 r. w Lubli k. Strzyżowa – zm. 28.02.1916 r. w Tarnowie). Był honorowym członkiem TG Sokół, a jako najdłużej urzędujący burmistrz miał wpływ na działalność tej organizacji.

Przedstawiciel średniozamożnej szlachty herbu Brochwicz, Uczył się w gimnazjum w Tarnowie (dwie klasy) i gimnazjum we Lwowie (kolejne dwie klasy). Następnie elew Akademii Wojskowej w Hainburgu, którą ukończył w 1869 r. ze stopniem porucznika wojsk inżynieryjnych i podjął służbę wojskową na Węgrzech.

Po śmierci ojca, w 1862 r., zrezygnował ze służby wojskowej i objął

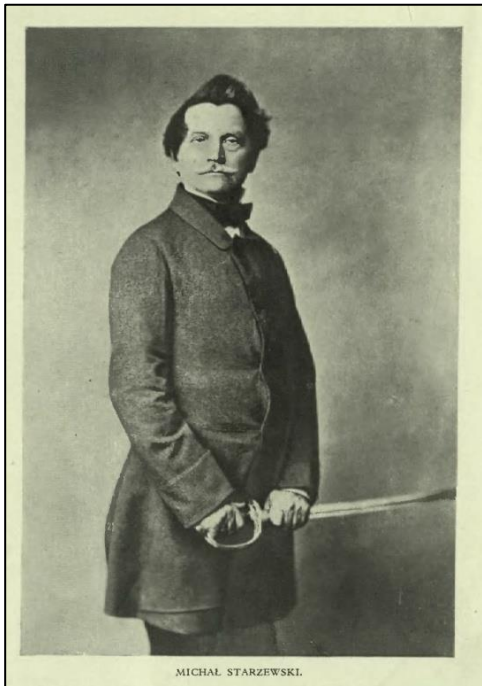
czyli bezpośrednim współpracownikiem burmistrza. W roku 1884 został po raz pierwszy wybrany na urząd burmistrza, co radni powtarzali aż do roku 1906. Pozostaje więc do dzisiaj najdłużej urzędującym na tym stanowisku – władał miastem prawie 23 lata. W okresie jego urzędowania miasto zmieniło się znacząco, podjęto również wiele zmian, których finał dokonał się za czasów jego następcy – Tadeusza Tertila.

Już w 1887 r. udało się Rogoyskiemu zrównoważyć budżet, co uratowało finanse miasta przed katastrofą. Podjął też szerokie plany dotyczące budownictwa miejskiego. Miasto podzielono na trzy okręgi i ustalono przepisy zezwalające lub nakazujące określone działania. Powstawały gmachy użyteczności publicznej – urzędy, szkoły: szkoła żeńska im. Franciszka Józefa, szkoły męskie: im. T. Kościuszki, im. Brodzińskiego, im. Słowackiego, im. S. Konarskiego, II Gimnazjum, Wyższa Szkoła Realna, Krajowa Szkoła Ogrodnicza, banki, towarzystwa społeczne w tym „Sokół”, koszary wojskowe, uruchomiono rzeźnię miejską, podjęto budowę dworca kolejowego, sądu, elektrowni i wodociągów. Brukowano ulice ukrywając pod elegancką nawierzchnią kanały ściekowe, wprowadzono oświetlenie ulic, ich nazwy i numerację budynków, sadzono aleje drzew.

Witold Rogoyski promował działalność społeczną. W Tarnowie powstało w okresie jego urzędowania kilka organizacji społecznych – Stowarzyszenie Rękodzielników Chrześcijańskich „Gwiazda Tarnowska”, Stowarzyszenie Katolickiej Czeladzi Rękodzielniczej „Ojczyzna”, Towarzystwo Chrześcijańskiej Młodzieży Handlowej, Stowarzyszenie Robotników Katolickich „Praca”. W 1883 r. podjęto inicjatywę utworzenia Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, które formalnie powstało jako filia „Sokoła” lwowskiego. W 1882 r. powstało Towarzystwo Oświaty Ludowej. Burmistrz był członkiem tych organizacji. Należał również do Zarządu Stowarzyszenia Czerwonego Krzyża Mężczyzn i Dam dla powiatu tarnowskiego, członkiem Galicyjskiego Towarzystwa Ziemińskiego, Rady Szkolnej Okręgowej i Wydziału Okręgowego Towarzystwa Rolniczego w Tarnowie.

Po rezygnacji z urzędu burmistrza pozostał w składzie Rady Miasta – jego kadencja wygasła w 1912 r. W latach 1886-1907 członek Rady Powiatowej, w latach 1887-1895 poseł na Sejm Krajowy we Lwowie. Honorowy Obywatel Miasta Tarnowa (1890), odznaczony Orderem Franciszka Józefa (1895). Zmarł i pochowany został w Tarnowie⁶⁶⁹.

⁶⁶⁹ M. Smoła, *Witold Rogoyski. Powstaniec, ziemianin i burmistrz*, Tarnów 2021.

Fot. 60. Starzewski Michał, fotografia z książki: *Ze wspomnień o Michale Starzewskim*

Źródło: Książka pt.: *Ze wspomnień o Michale Starzewskim*

Starzewski Michał (ur. 6.09.1801 r. w Krośnie – zm. 15.01.1894 r. w Tarnowie) uczestnik powstania listopadowego, założyciel „publicznej szkoły szermierskiej” w Krakowie. Autor pierwszego zachowanego traktatu o szermierce w języku polskim. Nieukończona praca (powstała ok. 1840) została wydana drukiem w Krakowie w 1932 r. przez wnuka, Józefa Starzewskiego. Książka nosiła tytuł *Ze wspomnień o Michale Starzewskim*. Dzieło, chociaż powstało w XIX wieku, opisuje staropolskie techniki fechtunku, na co wskazuje m.in. analiza ówczesnych podręczników szermierczych oraz życiorys autora. Był fechtmistrem u księcia Sanguszki, pracował również TG „Sokół” w Tarnowie, ucząc fechtunku⁶⁷⁰.

Starkel Józef Cyryl (ur. 10.03.1807 r. w Gorlicach – zm. 15.09.1875 r. w Tarnowie). Lekarz, naukowiec i społecznik. Studia lekarskie odbył w Wiedniu i w Padwie. W latach 1830 – 1835 lekarz powiatowy w Mościskach. W latach 1835 – 1842 lekarz nadworny księcia Henryka Lubomirskiego w Przeworsku. W latach 1842 – 1847 oraz 1855 – 1875 lekarz miejski w Tarnowie. W latach 1847 – 1855 epidemiolog w Rzeszowie. Organizator ochrony zdrowia, który skutecznie walczył z epidemiami: ospy cholery i tyfusu. Leczył ofiary rzezi galicyjskiej i Powstania Styczniowego. Kurator bursy św. Kazimierza, przyczynił się do założenia w Tarnowie pierwszej szkoły żeńskiej oraz szkoły więziennej, ogródka freblowskiego i ochronki dla bezdomnych dzieci i sierot. Prowadził aktywną działalność naukową i publicystyczną⁶⁷¹. Członek wielu towarzystw naukowych krajowych i zagranicznych. 20.01.1870 r. założył Koło Lekarskie pierwsze naukowe Stowarzyszenie Lekarzy w Tarnowie. Dbając o stan sanitarny Tarnowa, dał się poznać jako człowiek prawy, szczerzy oraz społecznik, był m.in. aktywnym działaczem Bractwa

⁶⁷⁰ Dziama L., *Gawęda Sokola...*, s. 10-11.

⁶⁷¹ S. Kościński, *Słownik lekarzów polskich*, Warszawa 1888, s. 479

Wstrzemięźliwości, oraz wiceprezesem tarnowskiego Towarzystwa Strzeleckiego. Przyjaźnił się z wieloma właścicielami ościennych dworów. Pochowany na Starym Cmentarzu w Tarnowie⁶⁷².

Stolarczyk Józef (ur. 12.02.1816 r. w Wysokiej koło Jordanowa – zm. 6.07.1873 r. w Zakopanem). Ksiądz i taternik. Po ukończeniu Gimnazjum Pijarów w Podolińcu na Spiszu studiował w tarnowskim Wyższym Seminarium Duchownym. Święcenia kapłańskie przyjął w 1842 r. w Tarnowie z rąk biskupa Józefa Wojtarowicza. Budowniczy pierwszego kościoła i założyciel szkoły parafialnej w Zakopanem. W 1873 r. współzałożyciel Towarzystwa Tatrzańskiego. Od 1883 r. członek honorowy TT. Dokonał pierwszego wejścia na Baranie Rogi, siódmego na Gerlach, trzeciego na Lodowy Szczyt. Autor między innymi *Kroniki parafii zakopiańskiej* i wspomnień *Wycieczka na szczyt Gerlachu*. Jego imieniem nazwano przełęcz w Tatrach Wysokich. Spoczywa na Pęksowym Brzyzku w Zakopanem⁶⁷³.

Fot. 61. Franciszek Styliński

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

Styliński Franciszek (ur. 16.07.1869 r. w Oleśnie koło Dąbrowy Tarnowskiej – zm. 23.07.1940 r. r. w Burzynie koło Tuchowa). Legionista. Przed wybuchem I wojny światowej zarządca browarów księcia Sanguszki. Właściciel wytwórni pieców kaflowych Flora przy ulicy Kantoria, następnie domu Rolniczo- Handlowego „Flora”. Wspierał ruch skautowy, Związek Strzelecki, Drużyny Bartoszowe⁶⁷⁴. Po wybuchu I wojny zastępca komisarza wojskowego. Od 16.08.1914. Działacz TG „Sokół” w Tarnowie. Walczył w I Brygadzie Legionów jako sierżant. Po powrocie do Tarnowa 18.07.1915 r. organizował Ligę Kobiet Naczelnego Komitetu Narodowego. Radny miejski uczestnik przewrotu wojskowego z 29 na

⁶⁷² A. Gontaszewski, *Starkel Józef Cyryl*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010, s. 406.

⁶⁷³ E. Strojna, *Stolarczyk Józef*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010, s. 409.

⁶⁷⁴ M. Żychowska, *Harcerstwo w dziejach Tarnowa 1910 – 1980*, Tarnów 1980, s. 57.

30 października 1918 roku. Po zakończeniu działań wojennych wyjechał na kresy jako osadnik wojskowy. Autor wspomnień z okresu 1911 – 1922. W 1939 r. przeniósł się do Burzyna. Odznaczony orderem *Virtuti Militari* Srebrnym Krzyżem Walecznych. Pochowany na cmentarzu w Tuchowie⁶⁷⁵.

Styliński Marian (ur. 31.07.1898 r. w Górze Ropczyckiej koło Ropczyc – zm. 18.06.1942 r. u w KL Auschwitz). Legionista, harcerz. Przed I wojną światową uczęszczał do Szkoły Kupieckiej w Tarnowie. Od 1912 roku członek ruchu skautowego, Związku Strzeleckiego, w którym ukończył kurs podoficerski. Po wybuchu I wojny światowej zgłosił się do Legionów Polskich. 3.08.1914 r. w pierwszej grupie ochotników opuścił Tarnów i wyruszył na Oleandry. Uczestniczył w walkach między innymi pod Nowym Korczynem i Opatowcem. Pod Konarami został ranny i uznany za inwalidę. W 1917 r. w okresie kryzysu przysięgłego został skierowany do aresztowania polskich oficerów. Odmówił wykonania rozkazu i wraz z VII pułkiem piechoty austriackiej został wysłany na front włoski. W lutym 1918 r. zgłosił się do polskiej organizacji wojskowej. Został mianowany komendantem Oddziału Lotnego w Tarnowie. Brał udział w przewrocie wojskowym 29 października 1918 r. jako dowódca grupy rozbrajającej austriacką Komendę Okręgową. Uczestnik walk o Lwów. Brał również udział w zajmowaniu Pomorza w czasie wojny polsko-bolszewickiej walczył pod Mławą. W 1921 r. przeniesiony do rezerwy. Osiadł w Burzynie koło Tuchowa. W latach 1932 – 1941 był burmistrzem Tuchowa. Podczas II wojny światowej 30.05.1941 r. aresztowany, a 23.03.1942 r. wywieziony do Auschwitz, gdzie został zamordowany. Odznaczony krzyżem Legionów, Medalem za wojnę 1918-1921, Krzyżem Obrony Lwowa⁶⁷⁶.

Szalit Edward (ur. 12.07.1878 r. – zm. 1942 r. we Lwowie). Doktor wszech nauk medycznych. Był lekarzem stomatologiem higienistą i działaczem społecznym. Specjalizację w dziedzinie stomatologii odbywał w klinikach w Berlinie i Wiedniu. W 1912 r. pracował w Tarnowie w Ambulatorium Żydowskim, Powiatowej Kasie Chorych i Ambulatorium Kolejowym. Wieloletni działacz Izby Lekarskiej Krakowskiej, członek zarządu koła tarnowskiego Związku Lekarzy Państwa Polskiego, autor licznych prac naukowych z zakresu higieny oraz podręcznika: *Podręcznik higieny publicznej szkolnej dla*

⁶⁷⁵ M. Żychowska, *Styliński Franciszek*, [w:] Encyklopedia Tarnowa, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010, s. 417.

⁶⁷⁶ M. Żychowska, *Styliński Marian*, [w:] Encyklopedia Tarnowa, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010, s. 417.

*seminariów nauczycielskich i szkół powszechnych*⁶⁷⁷. Utworzył muzeum higieny w Tarnowie mające 12 działów. Wieloletni radny i wiceprezydent Tarnowa. Z oddaniem walczył o poprawę higieny życia ludności miasta. Zamordowany w getcie we Lwowie⁶⁷⁸.

Szancer Henryk (ur. 1825 r. w Żywcu – zm. 5.09.1885 r. w Tarnowie). Przemysłowiec, działacz społeczny, propagator szeroko rozumianej kultury fizycznej, charytatywnie wspierał stowarzyszenia kultury fizycznej. W Cieszynie ukończył szkoły realne. W 1849 r. nabył dobra w Żabnie koło Tarnowa, gdzie pracował do 1859 r. Wybudował w Tarnowie pierwszy młyn parowy, a w 1865 r. kolejny. Młyny parowe zakładał również w innych miastach w 1864 r. w Stanisławowie, w 1874 r. w Bochni. W latach 1867 – 1884 był radnym miasta Tarnowa, członkiem Rady Powiatowej Krakowskiej Izby Handlowo-Przemysłowej i asesorem przy sądzie handlowym. W 1867 r. otrzymał honorowe obywatelstwo miasta Tarnowa. Został pochowany na cmentarzu żydowskim⁶⁷⁹.

Tabeau Ferdynand (ur. 1826 r. – zm. 1896 r.). Pedagog i nauczyciel szkół średnich. W latach 1851 – 1869 pracował w Brzezanach, we Lwowie oraz Samborze. W latach 1869 – 1874 był inspektorem szkolnym w Tarnowie. Następnie został w latach 1874 – 1891 dyrektorem Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Męskiego w Tarnowie. Propagator wychowania fizycznego w szkołach⁶⁸⁰.

⁶⁷⁷ H. Maniak, *Żydowskie zakłady lecznicze w Tarnowie*, [w:] Tarnów - Pogwizdów - Wielki Przewodnik, t. 13, red. S. Potępa, Tarnów 2006, s. 37.

⁶⁷⁸ A. Gontaszeński, *Szalit Edward*, [w:] Encyklopedia Tarnowa, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010, s. 420.

⁶⁷⁹ L. Hońdo, *Szancer Henryk*, [w:] Encyklopedia Tarnowa, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010, s. 421.

⁶⁸⁰ C. Sterkowicz, *Tabeau Ferdynand*, [w:] Encyklopedia Tarnowa, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010, s. 445.

Fot. 62. Tadeusz Tertil, portret.

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

Tertil Tadeusz (ur. 7.09.1864 r. w Sanoku – zm. 31.03.1925 r. w Tarnowie). Był burmistrzem Tarnowa. Wywodził się z rodziny mieszczańskiej. Po ukończeniu gimnazjum wstąpił do Seminarium Duchownego w Przemyślu, z którego zrezygnował po roku. Ukończył prawo na Uniwersytecie Lwowskim, uzyskując tytuł doktora praw. Na początku XX w. osiedlił się w Tarnowie i pracował jako adwokat⁶⁸¹. Udzielał się czynnie w tarnowskim gnieździe TG „Sokół”. W 1893 r. związał się z tarnowskim „Sokołem”, przez pewien czas pełnił funkcję jego sekretarza, a od

4.04.1900 r. prezesa. Z inicjatywy Tadeusza Tertila zorganizowano w Tarnowie w roku 1903 obchody 40 rocznicy wybuchu powstania styczniowego. W 1906 r. został radnym, a 14.01.1907 r. wybrano go na urząd burmistrza Tarnowa, który to pełnił do 25.10.1923 r. Za czasów jego urzędowania zrealizowano wiele ważnych dla miasta inwestycji. Między innymi wykonano wodociągi, zbudowano elektrownię, nowy gmach dworca kolejowego, tramwaj elektryczny. W latach 1908 – 1911 został posłem na galicyjski Sejm Krajowy. Od 1911 r. posłem do parlamentu austro-węgierskiego w Wiedniu. Podczas I wojny światowej i rosyjskiej okupacji miasta (od 10.10.1914 r. do 6.05.1915 r.) pozostał w Tarnowie, czym zaskarbił sobie sympatię mieszkańców. Pod koniec I wojny światowej został prezesem Koła Polskiego w austriackiej Radzie Państwa. 28.10.1918 r. wybrano go na wiceprzewodniczącego Polskiej Komisji Likwidacyjnej. 30.10.1918 r. Rada Miasta Tarnowa obradująca pod jego przewodnictwem w ratuszu podjęła historyczną uchwałę kończącą okres austriackiego zaboru. W nocy z 30 na 31.10.1918 r. Tarnów stał się

⁶⁸¹ K. Bańburski, *Tertil Tadeusz*, [w:] Encyklopedia Tarnowa, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010, s. 460.

pierwszym wolnym miastem w odzyskującej niepodległość Polsce. T. Tertil pochowany został na Starym Cmentarzu w rodzinnym grobowcu⁶⁸².

Fot. 63. Trochanowski Karol, portret.

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

Trochanowski Karol (ur. 15.10.1854 r. w Porębie Radnej koło Tarnowa – zm. 10.01.1929 r. w Krakowie). Chemik, balneolog, pedagog współpracownik Karola Olszewskiego. Ukończył C.K. Gimnazjum Tarnowie, a następnie studiował na UJ, doktor nauk chemicznych. Badacz wód mineralnych uzdrowisk galicyjskich i odkrywca źródeł mineralnych między innymi w Iwoniczu, Krościenku i Wysowej. Długoletni radny miasta Tarnowa. W 1879 r. wykazał szkodliwość wód studziennych wykorzystywanych

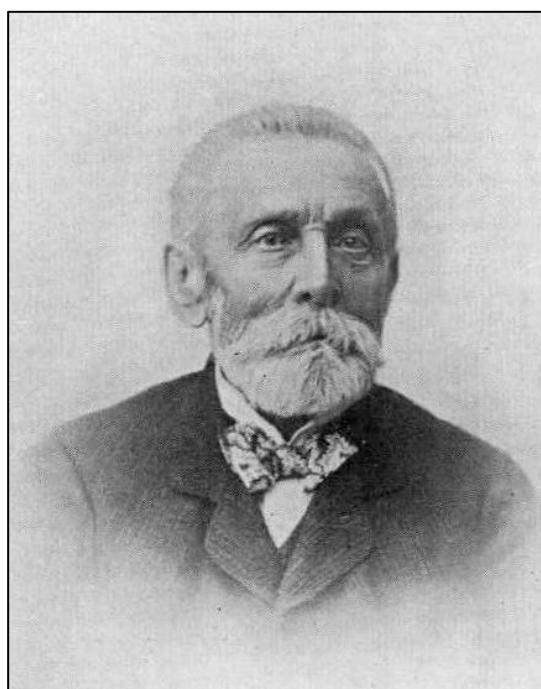
przez mieszkańców Tarnowa. Wyniki swoich badań przedstawił na posiedzeniu komisji balneologicznej w Krakowie. Od 1879 r. do 1902 r. nauczyciel w Wyższej Szkole Realnej w Krakowie, a w latach 1890 – 1900 asystent na UJ w Krakowie. W latach 1902 – 1924 dyrektor Wyższej Szkoły Realnej w Tarnowie, dyrektor Państwowego Gimnazjum i Liceum w Stanisławowie. Był również inicjatorem budowy ujęcia wody dla Tarnowa w Świerczkowie i budowy wodociągu dla Tarnowa – oddanego w 1911 r. Pochowany na Starym Cmentarzu w Tarnowie⁶⁸³.

Trzaskowski Bronisław (ur. 21.09.1824 r. w Dobrkowie – zm. 19.10.1907 r. w Krakowie). Pedagog, językoznawca. W latach 1845 - 1855 był nauczycielem szkół średnich w Tarnowie, Krakowie, Rzeszowie i Lwowie. W latach 1871 – 1891 dyrektor C.K. Gimnazjum w Tarnowie. Swoim staraniem wybudował budynek C.K. Gimnazjum.

⁶⁸² P. Filip, *Poczet burmistrzów Tarnowa 1867-1939*, Tarnów 2010, s. 24.

⁶⁸³ T. Rzepecki, *Trochanowski Karol*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010, s. 467.

W 1884 r. założył Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych a w 1887 r.⁶⁸⁴. Towarzystwo Muzyczne i Szkołę Muzyczną w Tarnowie, Szkołę Ludową dla Więźniów. Od 1874 r. do 1891 r. członek tarnowskiej Rady Miejskiej, Rady Powiatowej i Rady Szkolnej Okręgowej. W latach 1883 – 1887 Prezes Towarzystwa Gimnastycznego “Sokół”. Opublikował pracę z zakresu pedagogiki historii szkolnictwa: *Rys dziejów gimnazjum Tarnowskiego*⁶⁸⁵.

Fot. 64. Bronisław Trzaskowski, portrety.

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

Walczyński Józef (ur. 17.11.1856 r. w Żywcu – zm. 9.11.1934 r. w Tarnowie). Lekarz, organizator ochrony zdrowia, epidemiolog i społecznik. W 1881 r. ukończył Wydział Lekarski Uniwersytetu Lwowskiego, a do 1888 r. był lekarzem wojskowym. Po zwolnieniu z wojska rozpoczął pracę w Tarnowie. W 1890 r. zasiadał w Komisji Zdrowia Rady Miejskiej. Od 1891 r. był zastępcą lekarza miejskiego a w roku 1903 został naczelnym lekarzem miasta Tarnowa. Pomagał I. Przybyłkiewiczowi w badaniu dzieci i młodzieży w korpusie wakacyjnym. Udzielał się w działalności TG Sokół. W latach 1903 – 1910 był członkiem zarządu Zachodnio-Galicyjskiej Izby Lekarskiej. W 1913 r. powołany do

⁶⁸⁴ C. Sterkowicz, *Trzaskowski Bronisław*, [w:] Encyklopedia Tarnowa, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010, s. 467.

⁶⁸⁵ F. Habura, *Bronisław Trzaskowski. Jego żywot i dzieła. Karta z historii szkół w Galicyi*, Lwów 1907, s. 2-7.

Najwyższej Rady Sanitarnej we Lwowie. Po odzyskaniu niepodległości nadal pełnił funkcję lekarza miejskiego Tarnowa. Pochowany na Starym Cmentarzu w Tarnowie⁶⁸⁶.

Zajac Józef (ur. 25.11.1866 r. w Przemyślu – zm. 14.01.1949 r. w Tarnowie). Działacz niepodległościowy. W Tarnowie pracował jako urzędnik PKP, naczelnik TG „Sokół“, następnie drugi komendant XIV Polskiej Drużyny Strzeleckiej, założonej w 1913 r. Zorganizował dla młodzieży kurs podoficerski przeprowadzał ćwiczenia polowe wspólnie z drużynami z Gdowa, Gromnika, Rzeszowa, Zgłobic oraz z Drużynami Sokolimi. Stał na czele Komisariatu Wojskowego w Tarnowie, werbując ochotników do Legionów. Autor publikacji *Praca niepodległościowa na terenie Tarnowa i obwodu* (1936). Odznaczony Medalem Niepodległości w 1932 roku⁶⁸⁷.

⁶⁸⁶ K. Moskal, *Walczyński Józef*, [w:] Encyklopedia Tarnowa, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010, s. 479.

⁶⁸⁷ M. Żychowska, *Harcerstwo w dziejach...*, po. cit., s. 25.

Posłowie

Zamach dokonany 28.06.1914 r. przez serbskiego nacjonalistę Gavrilo Principia na arcyksięcia Austro-Węgier Franciszka Ferdynanda oraz jego małżonkę Zofię, stał się bezpośrednią przyczyną pierwszego ogólnoswiatowego konfliktu zbrojeniowego – pierwszej wojny światowej⁶⁸⁸. Pierwsze działania militarne oraz związane z nimi ogromne straty wojenne poniosła Galicja. Początek wojny pomiędzy Austro-Węgrami a Rosją nazywany jest często „Bitwą Galicyjską”. Początek wojny nie zapowiadał trwającej aż cztery lata tragedii dla wielu narodów oraz istnień ludzkich na całym świecie⁶⁸⁹. Od 18.08.1914 r. do połowy września 1914 r. pierwsza linia frontu szybko przeniosła się od Brodów i Tarnopola przez Lwów, Przemyśl, Tarnów aż na przedmieścia Krakowa. Do grudnia 1914 r. po ustabilizowaniu się frontu Rosjanie zajęli około 80% terytorium Galicji, czyli obszar leżący na wschód od linii Tarnów - Gorlice⁶⁹⁰.

Rosjanie po zdobyciu miast i miasteczek galicyjskich wprowadzali na tych terenach swoje rządy i wcale nie traktowali zdobytych terenów jako tymczasowe. Wojska carskie zdobywane miasta traktowały jako wyzwalone spod okupacji austriackiej a prowadzona polityka była prorosyjska. Komendanci w zdobytych miastach głosili hasła wyzwolenicze oraz obiecywali w niedalekiej przyszłości autonomię. Mimo takiej deklaracji nowych władz na terenach Galicji wraz z upływem dni odbywała się masowa ewakuacja przedstawicieli rządu monarchii wiedeńskiej, urzędników, policjantów, bankowców z zasobami materialnymi czy władz samorządowych. Uciekali również galicyjscy Żydzi, którzy najbardziej obawiali się antysemickich rosyjskich żołnierzy oraz tzw. „rosyjskiego miru”⁶⁹¹.

To były bardzo trudne czasy dla ludności cywilnej Galicji, która była poddawana przez pierwsze miesiące wojny ciężkim doświadczeniom. Z jednej strony ludność inwigilowana była przez wyzwoleniczą armię carską a z drugiej strony poddawana była represją monarchii austriackiej, przez którą oskarżana była o nielojalność i sympatyzowanie z wrogiem. Na „wyzwolonych” przez armię carską terenach, nie trzeba

⁶⁸⁸ J. Bator, *Wojna Galicyjska*, Kraków 2008, s. 20-21.

⁶⁸⁹ A. Zięba, *Cruenta Austria, czyli wielka wojna w małej Galicji 1914–1918*, [w:] *Monarchia, wojna, człowiek. Codzienne i niecodzienne życie mieszkańców Galicji w czasie pierwszej wojny światowej*, red. A. Zięba, A. Świątek, Kraków 2014, s. 10.

⁶⁹⁰ P. Szlanta, *Podwójna okupacja i granice kompromisu. Galicja w okresie I wojny światowej*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 2022, t. 22, nr 4, s. 140-141.

⁶⁹¹ „rosyjski mir” już podczas I wojny światowej pojawia się to hasło w publikacjach. Zob. A. Zięba, *Cruenta Austria, czyli wielka...*, op. cit.; F. Szewczyk, *Tarnów podczas inwazji rosyjskiej od 10 listopada 1914 r. do 5 maja 1915 r.*, Tarnów 1932, s. 29, 45- 47.

było długo czekać na wprowadzenie rosyjskich reform. Wraz z upadkiem twierdzy Przemyśl (1915 r.), car Mikołaj II poinformował oficjalnie, że nie ma już Galicji jest tylko jedna, rozciągająca się od Karpat, wielka Rosja. Po takich deklaracjach cara miastom galicyjskim nadawano rosyjski wygląd poprzez eliminowanie symboli władzy austriackiej, wywieszanie rosyjskich flag, zmienianie nazw ulic, oraz posługiwanie się językiem rosyjskim⁶⁹².

Decydujące znaczenie dla przebiegu wojny miały wiosenne miesiące 1915 r. Zwycięska bitwa dla armii austro-węgierskiej pod Gorlicami rozpoczęła odwrót oddziałów rosyjskich. Do maja wojska rosyjskie wycofały się na linię Nowe Miasto-Sandomierz-Przemyśl-Stryj, aby 3.06.1915 r. oddać armii austriackiej Przemyśl a 21.06.1915 r. Lwów. Od lipca 1915 r. rozpoczęły się walki pozycyjne a front stanął na wschód od Lwowa na linii rzeki Strypy⁶⁹³. W latach 1914 – 1916 działania wojenne objęły niemalże cały obszar Galicji. Najmniej ucierpiały powiaty galicyjskie, które były wysunięte najdalej na zachód (żywiecki, wadowicki, chrzanowski). Najbardziej zniszczone zostały powiaty wysunięte najdalej na wschód (brodzki, kołomyjski, stanisławowski) tam walki trwały najdłużej, bo aż do roku 1917. Rezultatem prowadzonych działań wojennych były bardzo duże straty materialne w dużych miastach jak również w małych wiejskich miasteczkach. Duża część zniszczeń nie była spowodowana działaniami wojennymi, ale celowym działaniem armii austriackiej lub armii rosyjskiej, która w trakcie odwrotu w 1915 r. pozostawiała za sobą „spaloną ziemię”. Obraz powojennej Galicji nie napawał optymizmem, Około 112 miast i miasteczek uległo całkowitej zagładzie: Gorlice, Gwoździec, Rohatyn, Brody, Zabłotów⁶⁹⁴. Jeszcze w czasie trwania I wojny światowej podjęto kroki odbudowy kraju. Powołano Centralę Krajową dla Gospodarczej Odbudowy Galicji. Instytucja ta w latach 1916 – 1918 była jedną z najważniejszych instytucji gospodarczych kraju⁶⁹⁵.

Wybuch I wojny światowej, zapoczątkował przemiany polityczne, społeczne oraz kulturowe. Ludność miasta oraz powiatu liczyła na zmiany związane z wyzwoleniem ziem spod jarzma zaborców, które miały nastąpić po zakończeniu wojny. Podczas wielkiej wojny Tarnów był miastem przyfrontowym, które doświadczane było zarówno przez armię

⁶⁹² B. Janusz, *293 dni rządów rosyjskich we Lwowie (3.IX.1914 – 22.VI.1915)*, Lwów 1915, s. 223-225, zob. F. Szewczyk, *Tarnów podczas...*, op. cit.; P. Szlanta, *Podwójna okupacja i granice kompromisu...*, op. cit. s. 141-142.

⁶⁹³ J. Pająk, *Zarys dziejów społecznych ziem polskich 1914–1918 – Galicja*, [w:] *Metamorfozy społeczne 12. Studia nad historią społeczną ziem polskich 1914–1918*, red. nauk. W. Mędrzecki, Warszawa 2018, s. 74-75.

⁶⁹⁴ B. Świeykowski, *Z dni grozy w Gorlicach od 25.IX.1914 do 2.V.1915*, Kraków 1919, s. 123-125, zob. J. Pająk, *Zarys dziejów społecznych ziem polskich ...*, op. cit. s. 77-78.

⁶⁹⁵ T. Kargol, *Odbudowa Galicji ze zniszczeń wojennych w latach 1914-1918*, Kraków 2012, s. 98-112.

rosyjską, jak i przez austriacką⁶⁹⁶. Położenie miasta pomiędzy dwoma dużymi fortami na wschodzie twierdza Przemyśl a na zachodzie twierdza Kraków oraz przy ważnym węźle kolejowym na trasie Kraków – Lwów, Tarnów – Leluchów spowodowało, że Tarnów stał się ważnym strategicznie miastem. Dla wojsk rosyjskich miasto było najdalej wysuniętym punktem na zachód Galicji a granicą działań wojennych stała się rzeka Dunajec oraz miejscowości Limanowa, Gorlice, Łowczówek⁶⁹⁷. Tarnów był pod okupacją rosyjską od 10.11.1914 r. do 5.05.1915 r. a pierwszym komendantem miasta był sztabs-rotmistrz Gassniłow⁶⁹⁸. Podczas okupacji rosyjskiej sytuacja mieszkańców w mieście była bardzo trudna. Brakowało wody, prądu, gazu w sklepach brak było zaopatrzenia w podstawowe produkty spożywcze a jeżeli już była dostawa to ceny były wysokie spowodowane inflacją lub bardzo niekorzystnym kursem rosyjskiego rubla⁶⁹⁹.

Rozpoczęcie działań wojennych w lipcu 1914 r. spowodowało zajęcie już w miesiącach wakacyjnych wszystkich budynków, w których znajdowały się tarnowskie szkoły oraz różnego rodzaju towarzystwa przez wojska austriackie⁷⁰⁰. Zajęcie miasta przez armię carską 10.11.1914 r. spowodowało dalsze okupowanie budynków szkolnych przez wojska, tym razem rosyjskie. W okresie od listopada 1914 r. do maja 1915 r. wszystkie zajęcia w placówkach oświatowych zostały zawieszane do odwołania. Naukę w szkołach wznowiono dopiero 1.08.1915 r. a decyzję taką podjęła Rada Szkolna Krajowa⁷⁰¹. Trudno w tym miejscu mówić o podjęciu nauki w szkołach, gdy wszystkie placówki oświatowe były zajęte przez wojsko, zamienione na szpitale polowe lub magazyny wojskowe⁷⁰². Część nauczycieli, która została w mieście i nie opuściła miasta przed działaniami wojennymi podjęła pracę w szkołach. W pierwszych tygodniach wojny zajęcia z wychowania fizycznego we wszystkich szkołach średnich odbywały się możliwie zgodnie z planem nauki przypadającym na dane klasy⁷⁰³. Prowadzili je Stanisław Dubelski i Andrzej Langer

⁶⁹⁶ A. Zięba, *Cruenta Austria, czyli wielka...*, op. cit., s. 11-12, zob. P. Szlanta, *Podwójna okupacja i granice kompromisu...*, op. cit., s. 140-141.

⁶⁹⁷ A. Piszowa, *600-lecie Tarnowa...*, op. cit., s. 72-73.

⁶⁹⁸ Obszerne informacje na temat inwazji oraz okupacji miasta możemy znaleźć w opracowaniu F. Szewczyk, *Tarnów podczas inwazji...*, op. cit., zob. *Rosjanie w Tarnowie. Pamiętnik z wojny z roku 1914/15*, red. W. Knapik-Czosnek, W. Szczepanik, Kraków 1914, s. 15.

⁶⁹⁹ Rosjanie po zajęciu miasta wprowadzili płatność rublami.

⁷⁰⁰ Informację na ten temat możemy znaleźć w sprawozdaniach szkolnych za lata 1913/1914 oraz 1914/1915.

⁷⁰¹ Kronika Szkoły im. Kopernika w Tarnowie, s. 20. Informację dotyczącą terminu powrotu do szkół przekazał w dniu 24.07.1915 r. inspektor okręgowy Jan Szumski na zebraniu dyrektorów szkół pospolitych oraz wydziałowych.

⁷⁰² F. Szewczyk, *Tarnów podczas inwazji...*, op. cit., s. 41, 43.

⁷⁰³ Rozporządzenie CK Ministerstwa Oświecenia z dnia 2 czerwca 1915 r. L. 533. *Richtlinien für die militärische Jugendvorbereitung*. Według tego rozporządzenia „...oprócz ćwiczeń na przyrządach, pochodów i musztry, odbywały się ćwiczenia polowe, w których powinni brać udział uczniowie klas

jednak zajęcia ograniczały się tylko i wyłącznie do zajęć na dworze oraz krótkich wycieczek w granicach miasta⁷⁰⁴. Lekcje prowadzone były w terenie do momentu, kiedy pozwalała na to pogoda. Niestety jesienne chłodne, deszczowe i krótkie dni nie pozwoliły nauczycielom na długotrwałą realizację zajęć w plenerze. Oprócz złych warunków atmosferycznych w mieście wybuchła epidemia czerwonki⁷⁰⁵. Wynikiem tego wstrzymano zajęcia z młodzieżą na kilka tygodni.

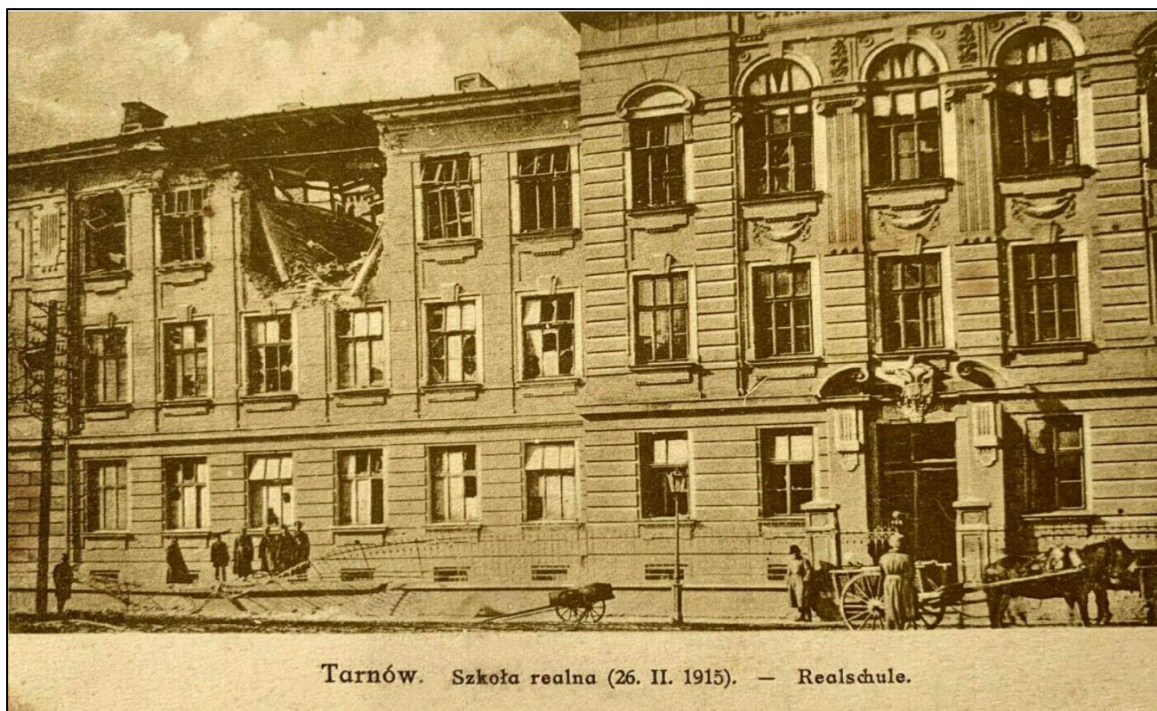
Staraniem urzędującego wówczas burmistrza Tadeusza Tertila, inspektora Jana Szumskiego oraz sekretarza miejscowej Rady Szkolnej poczyniono starania o uzyskanie pomieszczeń dla celów szkolnych. W budynku, opuszczonym wcześniej przez wojsko, utworzona została 4-klasowa szkoła żeńska im. Konarskiego na Zabłociu. Z pomocą ludności cywilnej uporządkowano sale, które prowizorycznie dostosowano do prowadzenia lekcji i ogłoszono zapisy do szkoły wydziałowej i pospolitej. W dniu 8.10.1915 r. rozpoczęto edukację. Zajęcia w szkole podzielone były na trzy części: szkoły pospolite klasy III oraz IV od 8.00 do 10.30, klasy II oraz I od 11.00 do 13.00 od 14.00 do 17.00 uczyli się uczniowie szkoły wydziałowej 5-klasowej oraz 3-klasowej. Nauka w szkole odbywała się w zmniejszonym wymiarze godzin i były to tylko zajęcia tablicowe z racji braku nauczycieli oraz miejsca do prowadzenia zajęć z wychowania fizycznego⁷⁰⁶.

wyższych. Celem było wyćwiczenie ich w odbywaniu krótszych i dłuższych marszów, wyrobienie hartu ducha i ciała, zamilowanie do karności, posłuszeństwa i koleżeństwa.”

⁷⁰⁴ Kronika Szkoły im. Słowackiego w Tarnowie, s. 165.

⁷⁰⁵ H. Maniak, *Dzieje lecznictwa...*, op. cit., s. 154. Epidemia czerwonki najprawdopodobniej wybuchła na wskutek złych warunków sanitarnych, braku miejsc w szpitalach, braku podstawowych medykamentów, opatrunków oraz dużej liczby rannych żołnierzy, którzy byli leczeni w nieprzystosowanych do warunków szpitalnych salach. Były to szkoły, sale gimnastyczne, prywatne mieszkania i domy.

⁷⁰⁶ Kronika Szkoły im. Słowackiego, s. 165-166.

Fot. 65. Szkoła Realna w Tarnowie. Zniszczenia dokonane w czasie bombardowania 26.02.1915 r. Część budynku szkolnego była wyłączona z użytkowania

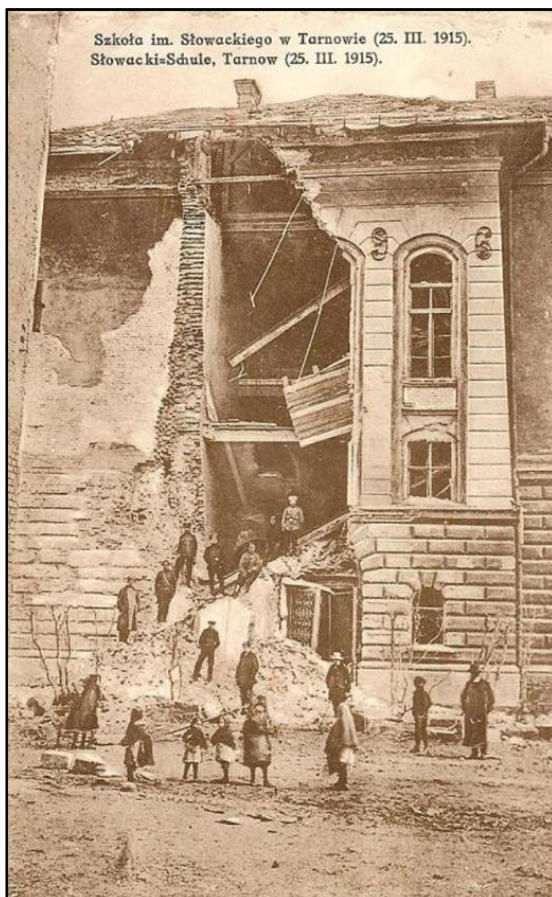
Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

Kolejnymi szkołami, które opuściło wojsko pod koniec 1915 r. były szkoły im. Kopernika, Kościuszki, oraz Hoffmanowej. W szkołach tych umieszczono wszystkie pozostałe szkoły pospolite oraz wydziałowe męskie i żeńskie⁷⁰⁷. W tymczasowych szkołach zaniechano podziału na szkoły żeńskie i męskie. Wynikało to z małej liczby uczniów oraz problemów z pomieszczeniami szkolnymi. W niektórych szkołach prowadzono zajęcia koedukacyjne, łączono różne klasy lub likwidowano klasy o małej liczebności uczniów⁷⁰⁸. Dalej w szkołach, do których uczęszczała młodzież prowadzono naukę w systemie trzy zmianowym. Największym problemem oprócz problemów lokalowych w czasie przywracania „normalności” do szkół był brak nauczycieli. Wszyscy młodzi nauczyciele zostali powołani do służby wojskowej i wysłani na front, starsi zostali wcieleni do armii i pracowali na zapleczu frontu⁷⁰⁹.

⁷⁰⁷ Kronika Szkoły im. Kopernika w Tarnowie, s. 22, zob. Kronika Szkoły im. Słowackiego w Tarnowie, s. 168.

⁷⁰⁸ Na taki system zgodę wyraziła Rada Szkolna a wynikało to z powodu zmniejszenia liczebności uczniów w klasach. Część ludności ewakuowała się przed działaniami wojennymi i jeszcze nie powróciła do swoich domów.

⁷⁰⁹ F. Szewczyk, *Tarnów podczas inwazji...*, op. cit., s. 16-18.

**Fot. 66. Szkoła im. Słowackiego w Tarnowie
zniszczenia podczas bombardowania
25.03.1915 r.**

**Fot. 67. Bursa dla uczniów przy ul. Legionów
w Tarnowie zniszczenia podczas bombardowania
25.03.1915 r.**

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

W roku szkolnym 1916/1917 zwiększyła się liczba młodzieży, ponieważ po ustabilizowaniu się działań wojennych dużo rodzin powróciło do Tarnowa, natomiast nie zwiększyła się baza lokalowa. Wojska austriackie dalej zajmowały część szkół a w pozostałych były szpitale i magazyny. Jednak pomimo usilnych starań zaraz po rozpoczęciu roku szkolnego zajęcia został zawieszony do grudnia 1916 r. z powodu epidemii szkarlatyny⁷¹⁰. W lutym 1917 r. znów nastąpiło zawieszenie zajęć w szkołach wynikające z bardzo srogiej zimy, braku opału w szkołach, żywności, ciepłej odzieży dla dzieci. Rok 1918 był podobny do poprzedniego. Coraz bardziej dawały się odczuć skutki wojny, brak podstawowych artykułów żywnościowych, odzieży, galopująca drożyzna oraz inflacja, brak wypłat dla nauczycieli spowodowały, że rok szkolny był przerywany⁷¹¹. We wrześniu 1918 r. zawieszono zajęcia w szkołach z powodu epidemii grypy hiszpańskiej.

⁷¹⁰ Kronika Szkoły im. Kopernika, s. 24.

⁷¹¹ F. Szewczyk, *Tarnów podczas inwazji...*, op. cit., s. 32-34, zob. Kronika Szkoły im. Słowackiego, s. 170.

Fot. 68. Szkoła Realna w Tarnowie. Zniszczenia dokonane w czasie bombardowania 26.02.1915 r. Lewe skrzydło szkoły. Część budynku szkolnego w tym sala gimnastyczna były wyłączone z użytkowania

Fot. 69. Szkoła Realna w Tarnowie. Zniszczenia dokonane w czasie bombardowania 26.02.1915 r. Prawe skrzydło szkoły. Część budynku szkolnego w tym biblioteka były wyłączone z użytkowania

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

Podobna sytuacja jak w szkołach pospolitych i wydziałowych miała miejsce w szkołach średnich. Budynki szkolne zostały zajęte przez wojska austriackie a następnie przez rosyjskie. Po wycofaniu się Rosjan, szkoły znowu zostały zaanektowane przez armie austriacką na cele wojskowe⁷¹². Pierwszym dyrektorem szkół średnich, który powrócił do Tarnowa był Jan Jaglarz. Na początku zajęcia gimnazjum prowadzone były w tzw. Tertilówce, czyli w budynku będącym własnością burmistrza Tadeusza Tertila. Naukę podjęła młodzież Gimnazjum I, II oraz Szkoły Realnej łącznie było około 645 uczniów⁷¹³. Po powrocie dyrektora Karola Trochanowskiego wynajęto budynek przy ul. Ogrodowej, gdzie zaczęli uczęszczać uczniowie Szkoły Realnej.

⁷¹² Kronika Szkoły im. Kopernika, s. 22-23.

⁷¹³ Kronika I Gimnazjum w Tarnowie, s. 443.

Fot. 70. Szkoła pospolita 4-klasowa żeńska im. J. Słowackiego. (dzisiejsze II LO im. Hetmana Jana Tarnowskiego) 1916 r.

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

Młodzież wyższej szkoły realnej naukę gimnastyki rozpoczęła dopiero w dniu 15 listopada 1915 r. w sali TG „Sokół II” na Strusinie, następnie od marca 1916 r. w sali stowarzyszenia „Gwiazda”⁷¹⁴. Od 29 września 1916 r. do 30 grudnia 1917 r. zajęcia z gimnastyki odbywały się w sali TG „Sokół”. Natomiast od II półrocza 1917/1918 młodzież Szkoły Realnej mogła podjąć zajęcia w sali gimnastycznej przy swojej szkole⁷¹⁵. Uczniowie I i II gimnazjum zajęcia z gimnastyki odbywali w sali TG „Sokół”. Podobnie jak w szkołach pospolitych oraz wydziałowych w szkołach średnich nauka odbywała się w zmniejszonym wymiarze godzin i były to tylko zajęcia tablicowe. Lekcje wychowania fizycznego z racji braku miejsca oraz nauczycieli do prowadzenia zajęć odbywały się bardzo sporadycznie w formie ćwiczeń na sali lub wycieczek terenowych⁷¹⁶.

Po wkroczeniu armii rosyjskiej do Tarnowa żołnierze zajęli budynek oraz salę Sokoła urządzając tam tymczasowe koszary wojskowe a w pięknej sali Sokoła stajnię dla

⁷¹⁴ XII Sprawozdanie dyrekcji Wyższej Szkoły Realnej w Tarnowie za rok szkolny 1915/16, Tarnów 1916, s. 24.

⁷¹⁵ XIII Sprawozdanie dyrekcji Wyższej Szkoły Realnej w Tarnowie za rok szkolny 1917/18, Tarnów 1918, s. 19.

⁷¹⁶ Istniał zakaz poruszania się poza obręb miasta, zob. *Rosjanie w Tarnowie...*, op. cit., s. 15.

koni. Następnie urządzono cerkiew dla żołnierzy rosyjskiego garnizonu miasta⁷¹⁷. Część wyposażenia Sokolni została rozkradziona przez rosyjskich żołnierzy, część bezmyślnie zniszczona w ten sposób, tak że nie nadawała się, ani do ćwiczeń ani do naprawy⁷¹⁸. Po opuszczeniu budynku przez armię rosyjską a później austriacką pomieszczenia oraz sala gimnastyczna były zdewastowane, że nie nadawały się do użytku. Wykluczone było jakiegokolwiek prowadzenie zajęć wychowania fizycznego czy ćwiczeń sokolich⁷¹⁹. Kadra Sokoła została zmobilizowana przez armię austriacką, wielu druhów zginęło na polach I wojny światowej. Pierwsze próby organizacji zajęć wychowania fizycznego podjął w 1917 r. Karol Nowak, którego wybrano na nowego Prezesa Sokoła. Jednak próby te okazały się bardzo trudne do zrealizowania, ponieważ młodzież nie miała zapału do ćwiczeń, co wynikało z niedożywienia.

Podobny los jak TG Sokół w czasie wojny spotkał korpus wakacyjny, który po wybuchu wojny w 1914 r. zakończył swoją działalność. Ogrodzenie oraz pawilon ze sprzętem został rozebrany i służył mieszkańcom Tranowa za opał w czasie ciężkich wojennych zim. Na boisku armia urządziła magazyn sprzętu wojskowego wozów oraz samochodów.

Okres I wojny światowej to bardzo smutne karty w historii Tarnowa. Dotyczy to również kultury fizycznej. Wielu nauczycieli, trenerów, instruktorów zostało powołanych do armii austriackiej, wielu nie powróciło do miasta oddając swoje życie za wolność ojczyzny. Materiały źródłowe nam świadczą o tym, że w tym okresie nie było żadnego życia sportowego, ludność Tarnowa walczyła o każdy dzień życia. Młodzież również brała udział w działaniach wojennych, pozostawiając szkoły, na rzecz walki o niepodległość, jedynie małe dzieci miały namiastkę aktywności ruchowej naśladowując żołnierzy.

⁷¹⁷ P. Juško, *110 lat w służbie tarnowskiej społeczności, czyli rzecz o tarnowskiej sokolni*, „Przegląd Sokoli. Organ Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego «Sokół» w Krakowie”, 2006, nr 20, s. 24-25.

⁷¹⁸ L. Dziama, *Gawęda Sokola [w:] Sprawozdanie jubileuszowe pięćdziesięcioletniego istnienia Towarzystwa Gimnastycznego Sokół I. w Tarnowie za rok 1933*, Tarnów 1934, s. 22-23.

⁷¹⁹ Ibidem, s. 22.

Fot. 71. Koszary Infanteryi. 1916 r. (obecnie: Niepubliczny Zespół Szkolno-Przedszkolny Stowarzyszenia "Siódemka" w Tarnowie)

Źródło: Muzeum Ziemi Tarnowskiej, Dział Zbiorów Fotograficznych.

Zakończenie

Kultura fizyczna w polityce wewnętrznej Austro-Węgier zajmowała istotne miejsce. Władze w stolicy dualistycznego państwa dbały o to, aby rozwój monarchii pod każdym względem gospodarczym, społecznym, kulturowym przebiegał podobnie we wszystkich miastach. Tarnów znajdując się na ważnym szlaku handlowym, pomiędzy Lwowem a Krakowem był jednym z wielu miast potężnego państwa, które funkcjonowało na podstawie tzw. konstytucji grudniowej (21.12.1867 r.). Instytucją powołaną przez Sejm Krajowy a nadzorującą działalność szkół trywialnych, ludowych oraz średnich była Rada Szkolna Krajowa, która wprowadzała w życie ustawy i rozporządzenia wiedeńskiego Ministerstwa Wyznań i Oświecenia. To do obowiązków RSK należało dbanie o naukę, wychowanie i również sprawność fizyczną uczniów. Rada przyczyniła się do wprowadzenia w szkołach języka polskiego oraz wychowania fizycznego jako przedmiotu obowiązkowego, zarówno dla chłopców jak i dla dziewcząt. Nad prawidłowym rozwojem szkolnictwa w tarnowskich szkołach nadzór sprawowała Rada Szkolna Miejsowa w skład której wchodził przedstawiciel: kościoła, szkoły oraz rady miasta czasem przedstawiciele mieszkańców. RSM, burmistrz, rada miasta dbali o prawidłowy rozwój szkolnictwa, infrastruktury, budynki, sale gimnastyczne.

W pracy objęto okres autonomii galicyjskiej, który zamyka się w latach 1867 – 1918, choć nie rzadko posiłowano się latami przed autonomią lub latami II Rzeczypospolitej. Zajęcia wychowania fizycznego przez około 50 lat czyli do roku 1914 r. ewaluowały od prostych ćwiczeń gimnastycznych wykonywanych w małych ciasnych salach lekcyjnych do przemyślanych, atrakcyjnych ćwiczeń prowadzonych przez nauczycieli tarnowskiego Sokola w Sokolni, salach gimnastycznych przy szkołach czy w terenie. W programie zajęć z wychowania fizycznego w omawianym okresie obok gimnastyki możemy znaleźć ćwiczenia musztry, początki gier zespołowych, wycieczki turystyczne, łyżwiarstwo, strzelectwo, tańce, fechtunek.

Nauczyciele potrzebne kwalifikacje zdobywali w seminariach nauczycielskich (Seminarium Nauczycielskie w Tarnowie im. Jędrzeja Śniadeckiego) lub na kursach i szkoleniach organizowanych we Lwowie lub w Krakowie. Kursy te prowadzone były przez druhów z TG Sokół a poziom ich był bardzo wysoki o czym świadczyć może bardzo duża frekwencja kursantów.

Z przeprowadzonej kwerendy różnych materiałów źródłowych, można przyjąć, że zajęcia wychowania fizycznego w tarnowskich szkołach czy to ludowych, czy średnich prowadzone były na dobrym poziomie, nie ustępującym innym szkołom w Galicji (Lwów, Kraków, Stanisławów). Wyraz tego możemy znaleźć w publikacjach na łamach fachowej literatury („Przewodnik Gimnastyczny Sokół”, „Przegląd Sokoli”) gdzie swoje artykuły dotyczące prowadzenia zajęć, ćwiczeń, infrastruktury gimnastycznej publikowali tarnowscy nauczyciele gimnastyki oraz instruktorzy tarnowskiego Sokoła. Świadczyć również o tym może przejęcie z Nowego Sącza Seminarium Nauczycielskiego, w którym przygotowywano do zawodu przyszłych nauczycieli, a gdzie obowiązkowym przedmiotem było wychowanie fizyczne.

Gimnastykę do galicyjskich szkół wprowadzono w 1849 r. jako przedmiot nadobowiązkowy, natomiast ustawą z 14.05.1869 r. w wprowadzała wychowanie fizyczne (ćwiczenia fizyczne – org. *Leibesübungen*) do wszystkich szkół ludowych jako zajęcia obowiązkowe. Również w seminariach nauczycielski żeńskich oraz męskich według tej ustawy wychowanie fizyczne było przedmiotem obowiązkowym. Kandydat do szkoły musiał wykazać się sprawnością fizyczną (org. *physische Tüchtigkeit*). W części tarnowskich szkół zajęcia wychowania fizycznego były prowadzone przez nauczycieli, instruktorów TG „Sokół”. Było to skutek rozporządzenia z 15.09.1890 r. MWiO w sprawie „fizycznego hartowania młodzieży szkolnej”. W zarządzeniu tym ministerstwo zobligowało szkoły średnie aby zwrócić szczególną uwagę na prawidłowy rozwój fizyczny młodzieży. Bardzo ważnymi wydarzeniami w rozwoju wychowania fizycznego było wybudowanie w 1895 r. okazałego budynku Sokoła wraz z salą gimnastyczną, oddanie do użytku Szkoły Realnej, przy której wybudowano nowoczesną salę gimnastyczną czy powstająca sportowa infrastruktura, w okresie zimowym ślizgawki, w okresie letnim kąpieliska, Park Miejski (Strzelecki) czy korpus wakacyjny Przybyłkiewicza.

Poważnym zaniedbaniem niekoniernie wynikającym z zaniechania władz miejskich było opóźnienie w realizacji ćwiczeń gimnastycznych w szkołach ludowych żeńskich. Na mocy ustawy państwowej z 14.05.1869 r. zajęcia z gimnastyki powinny obowiązywać we wszystkich szkołach ludowych zarówno męskich jak i żeńskich Galicji. Wprowadzenie tego przedmiotu do szkół napotkało na znaczne przeszkody. Przeszkody te najczęściej wynikał z dwóch przyczyn, ze zbyt słabej infrastruktury sportowej oraz słabo wykwalifikowanych nauczycieli. Można było również spotkać się z poglądem, że ćwiczenia fizyczne wzmagają i tak już znaczne u kobiet zajmowanie się kulturą ciała, pozbawiając je poczucia wstydu i otwierają drogę do występnego życia. W nawiązaniu do

głoszonych poglądów oraz problemów RSK w wyniku nowelizacji ustawy (2.05.1883 r.) utrzymała obowiązek prowadzenia zajęć z gimnastyki dla chłopców, natomiast dla dziewcząt przedmiot ten został nadobowiązkowym. Gimnastyka nie była ujmowana w planach szkół nawet jako przedmiot nieobowiązkowy z powodu „obrażania skromności kobiecej”. Znaczna część nauczycieli uważała, że aktywność ruchowa dziewcząt miała cechować wstydlivość, skromność, dobre „ułożenie” lub opanowanie takich umiejętności jak gra na fortepianie, malowanie, czy robótki ręczne a nie „fikanie koziołków”. W Tarnowie w szkołach, w których były warunki do prowadzenia zajęć gimnastyki dla dziewcząt, zajęcia takie odbywały się regularnie. W późniejszym okresie czyli pod koniec XIX w. organizację tych zajęć przejęli nauczyciele TG „Sokół”.

Organizacje kultury fizycznej w Tarnowie zostały zakładane zaraz po Lwowie i Krakowie. Większe miasta Galicji dawały impuls do działania mniejszym miastom. Natomiast proces organizacji, przygotowania a potem rejestracji stowarzyszenia w mniejszych miasteczkach galicyjskich (Tarnów, Stanisławów, Rzeszów) trwał znacznie dłużej. Nowinki dotyczące prowadzenia zajęć ruchowych ale również aspektów organizacyjnych i prawnych zakładania nowych stowarzyszeń, przychodzące z dużych miast cieszyły się znacznym zainteresowaniem i próbowano szybko wcielać je w życie. Naturalnym etapem rozwoju towarzystw było powstanie Towarzystwa Strzeleckiego, Towarzystwa Łyżwiarskiego, Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, Towarzystwa Cyklistów. Struktury organizacyjne tarnowskiego „Sokoła” nie ustępowały innym galicyjskim towarzystwom, były bardzo dobrze rozwinięte. Świadczy o tym fakt, iż towarzystwo prowadziło działalność gimnastyczną, patriotyczną, wydawniczą, artystyczną oraz podejmowało szereg nowych inicjatyw na rzecz mieszkańców Tarnowa. Wybudowanie w 1895 r. pięknego i okazałego budynku Sokoła rozpoczęło nowy etap w działalności towarzystwa. Zajęcia można było prowadzić we własnym lokalu zarówno dla szkół ludowych jak i średnich. Na koniec każdego roku szkolnego młodzież szkolna wykonywała pokazy gimnastyczne dla mieszkańców miasta. Członkowie Sokoła uczestniczyli także w zlotach okręgowych jak i całego sokolstwa. Od momentu założenia Sokoła w Tarnowie największą popularnością cieszyły się ćwiczenia gimnastyczne a w okresie zimowym jazda na łyżwach. Popularny była też „sport kołowy” czyli jazda na rowerze chociaż część osób uważała, że jest to drogi sport. Zainteresowaniem cieszyły się zajęcia szermiercze, piłka nożna, wycieczki piesze, lekkoatletyka a przed wybuchem I wojny światowej strzelectwo. Można wysnuć wniosek, że TG Sokół w bardzo dużym stopniu przyczyniło się do rozwoju szeroko rozumianej kultury fizycznej w Tarnowie.

W Tarnowie w XIX w. zaczął rozwijać się sport jeździecki dzięki stacjonującej armii austriackiej oraz hodowli koni księcia Sanguszki. Potwierdzone informacje dotyczą wyścigów konnych, które możemy znaleźć w tarnowskiej prasie, jednak były to wyścigi na otwartej przestrzeni a nie na torze wyścigowym. Doniesienia prasowe („Pogoń”) potwierdzają przypuszczenia, iż w Tarnowie nie było typowych zawodów hipicznych a kto chciał wziąć udział mógł to zrobić w Krakowie podczas Międzynarodowych Wyścigów Konnych, które odbywały się już od 1891 r. do 1914 r. Mieszkańcy miasta jeździectwo traktowali jako czynność użyteczną, zarobkową wyjątkowo jako przyjemność. Był to sport drogi i nie każdego było stać na jazdę konno. W tej aktywności ruchowej dominowali wojskowi oraz arystokracja. Ci pierwsi z racji sprawowanej funkcji i obowiązków militarnych, drudzy natomiast z racji symbolu społecznego statusu .

Tarnów pod względem składu narodowościowego nie wykazywał istotnego różnicowania względem pozostałych miast galicyjskich. Budowę społeczeństwa Tarnowa można podzielić wyznaniowo na trzy grupy wyznanie rzymsko-katolickie (ok. 58% mieszkańców) oraz mojżeszowe (ok. 41%), pozostali mieszkańcy miasta to greko-katolicy (ok. 1%). Pomimo tak dużego odsetka mieszkańców pochodzenia żydowskiego nie zakładali oni odrębnych stowarzyszeń sportowych. Żydzi dołączali do istniejących polskich stowarzyszeń, można było jednak odczuć antysemityczne nastawienie niektórych organizacji kultury fizycznej. Mogło to wynikać z tego, że ludność żydowska opanowała przemysł i handel w mieście oraz nie bardzo chciała asymilować się z mieszkańcami Tarnowa. Bardzo długo jedyną aktywnością, która cieszyła się popularnością wśród ludności żydowskiej był taniec. Posiadali oni własne sale tańca w każdej większej gminie żydowskiej. Tańce wykonywane były do starych pieśni i zazwyczaj łączyły się z różnymi obrzędami. Dopiero koniec XIX w. to zarazem początek żydowskiego ruchu sportowego. Pojawiają się pierwsze żydowskie organizacje sportowe zrzeszające ludność żydowską w dużych miastach (Lwów 1902, Kraków 1902, Tarnów 1912). Informacje dotyczące żydowskiego sportu w Tarnowie do 1918 r. są znikome. Większość materiałów źródłowych została zniszczona przed wybuchem II wojny światowej, aby dokumenty nie trafiły w ręce nazistów. Dokumenty, które udało się ocalić znajdują się w Muzeum Jad Waszem w Jerozolimie, znikoma część w Muzeum Historii Żydów Polskich w Warszawie.

Luminarz z języka francuskiego to osoba wybitna, zasłużona, sławna, zwłaszcza w dziedzinie nauki, kultury, oświaty. Patrząc na nazwiska tarnowskich luminarzy nietrudno wysnuć wniosek, że osoby te rzeczywiście były wybitne, sławne, zasłużone. To dzięki tym ludziom w Tarnowie mogła rozwijać się powszechnie kultura fizyczna. Były to osoby

wykształcone i z charyzmą, dzięki której nie było dla nich rzeczy niemożliwych. Swoją ambicją, upartością w dążeniu do celu potrafili zjednoczyć sobie mieszkańców miasta i realizować rzeczy, które sobie zaplanowali dla dobra ogółu.

Dzięki autonomii galicyjskiej ludność miasta nie uległa germanizacji, mogła pracować, uczyć się i rozwijać. Zbudowane przez zaborców gmachy użyteczności publicznej, jak również materialna infrastruktura oraz wypracowane przez lata formy organizacyjne i metodyczne kultury fizycznej służyły społeczności Tarnowa w wolnej Polsce. Podbudowę społeczną, gospodarczą, ekonomiczną wypracowaną przez czas zaborów można było wykorzystać do budowy ojczyzny po I wojnie światowej. Na podstawie zebranego materiału źródłowego można wysnuć wniosek, iż Tarnów i jego mieszkańcy w dużym stopniu przyczynili się do rozwoju kultury fizycznej w autonomii galicyjskiej.

Bibliografia

Źródła archiwalne

1. Archiwum Narodowe w Krakowie.

Oddział II Akt administracji państwowej ogólnej i specjalnej, sądownictwa z XIX i XX w.

Oddział III Akt miasta Krakowa, samorządu terytorialnego, wyznaniowych, szkół i organizacji społecznych.

Oddział V Dokumentacji technicznej i materiałów kartograficznych.

2. Archiwum Narodowe w Krakowie oddział w Tarnowie.

Akta Miasta Tarnowa – Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, sygn. MT 10.

Akta Zarząd Miasta Tarnowa – Towarzystwa Sportowe, sygn. ZMT 1, 2, 3, 4, 5, 6e, 7, 8.

Księga Uchwał Rady Miejskiej za lata 1865 – 1914.

Protokoły z posiedzeń Rady Miejskiej za lata 1865 – 1914 MT 2.

Księgi ocen I C. K. Gimnazjum w Tarnowie za lata 1871 – 1912.

Księga ocen II C. K. Gimnazjum w Tarnowie za lata 1903 – 1914.

Księga ocen Wyższej Szkoły Realnej w Tarnowie za lata 1897 – 1912.

3. Archiwum Diecezjalne w Tarnowie.

Akta Konsystorza i Kurii Diecezjalnej (do 1946 r.); sygn. AEp.

4. Archiwum Prywatne Marka Tomaszewskiego.

Zbiory fotograficzne.

Zbiory kart pocztowych.

5. Archiwum Prywatne Piotra Gryglaszewskiego.

Zbiory fotograficzne rodziny Onitschów i Gryglaszewskich.

6. Archiwum Prywatne Roberta Kozłowskiego.

Zbiory kart pocztowych.

7. Biblioteka Jagiellońska w Krakowie.

Druki Ulotne.

Oddział Zbiorów Graficznych.

Oddział Rękopisów.

8. Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego w Tarnowie.

Dział Rękopisów.

Dział Starych Druków.

9. Bundeskanzleramt der Republik Österreich.

10. Deutsche Digitale Bibliothek.

11. Goethe Universität Frankfurt am Main.

Dział zasobów cyfrowych z XIX wieku.

12. Jüdisches Museum Berlin.

13. Miejska Biblioteka Publiczna im. Juliusza Słowackiego w Tarnowie.

Oddział Starych Druków.

14. Muzeum Diecezjalne w Tarnowie.

15. Muzeum Tatrzańskie im. Dra Tytusa Chalubińskiego w Zakopanem.

16. Muzeum Ziemi Tarnowskiej.

Zbiory fotograficzne.

17. Powozownia Stada Ogierów Skarbu Państwa w Tarnowie.

18. Österreichische Nationalbibliothek.

19. Österreichisches Staatsarchiv.

Dział zbiorów cyfrowych.

20. The Jewish Museum London.

Dział zbiorów cyfrowych.

21. Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma w Warszawie.

Dział starych druków.

Źródła drukowane

A. Wydawnictwa źródłowe.

1. Missona K., Janelli M., *Zbiór ustaw i rozporządzeń odnoszących się do szkół średnich w Galicji*, t. 1, z. 1, Lwów 1914.
2. Rapacki W., *Ludność Galicji*, Lwów 1874.
3. Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych. Sprawy szkolne, t. 4, oprac. J. Piwocki, Lwów 1913.
4. „Dziennik Urzędowy C. K. Starostwa w Tarnowie” 1877 – 1899.
5. „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego”, nr 65, Lwów 1900.
6. „Dziennik Urzędowy Rady Szkolnej Krajowej”, Lwów 1910.
7. „Porządek domowy w Seminarium Biskupim w Tarnowie dla Kleru młodego w roku szkolnym 1868”, Tarnów 1868.

8. „Księga przynależności do miasta Bochni z lat 1830-1950”, sygn. ZMB 499; Rejestry meldunkowe z lat 1830-1950.
9. „Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos Tarnoviensis tam saecularis quam regularis A.D. 1881”, Tarnoviae 1880.

B. Sprawozdania.

1. Jubileuszowe sprawozdanie Dyrekcji II Państwowego Gimnazjum im. Hetmana Jana Tarnowskiego w Tarnowie za rok szkolny 1927/28, w 25 rocznicę istnienia gimnazjum jako zakładu samodzielnego, Tarnów 1928.
2. Klasyfikacja uczniów szkoły wydziałowej męskiej w Tarnowie za rok szkolny 1888, Tarnów 1888.
3. Pamiątka dla uczniów gimnazjum II w Tarnowie za rok szkolny 1903/04, Tarnów 1904.
4. Pamiątka dla uczniów gimnazjum II w Tarnowie za rok szkolny 1905/06, Tarnów 1906.
5. Sprawozdania Dyrekcji I Gimnazjum w Tarnowie za lata 1873 – 1909/1910, 1911/1912 -1915, Tarnów.
6. Sprawozdania Dyrekcji Krajowej Szkoły Kupieckiej w Tarnowie od 1911 – 1918, Tarnów.
7. Sprawozdania Dyrekcji Krajowej Szkoły Ogrodniczej w Tarnowie za lata 1887 – 1898, Tarnów 1898.
8. Sprawozdania Dyrekcji Prywatnego Realnego Gimnazjum Żeńskiego w Tarnowie za lata 1912 – 1914, Tarnów.
9. Sprawozdania Dyrekcji Prywatnego Żeńskiego Gimnazjum i Liceum Realnego PP Urszulanek w Tarnowie za lata 1912 – 1916, Tarnów.
10. Sprawozdania Dyrekcji Prywatnej Szkoły Handlowej Henryka Rauscha w Tarnowie za lata 1913 – 1914, Tarnów 1914.
11. Sprawozdania Dyrekcji Seminarium Nauczycielskiego im. J. Śniadeckiego w Tarnowie za lata 1878 – 1926, Tarnów.
12. Sprawozdania Dyrekcji Szkoły Wydziałowej Żeńskiej w Tarnowie 1884/1885, Tarnów 1885.
13. Sprawozdania Dyrekcji Uzupełniającej Szkoły Przemysłowej w Tarnowie za lata 1893, 1910/1911, 1912/1913, Tarnów.

14. Sprawozdania Dyrekcji Wyższej Szkoły Realnej w Tarnowie za lata 1903 – 1918, Tarnów.
15. Sprawozdania Dyrekcji Wyższej Szkoły Żeńskiej w Tarnowie za rok 1875, Tarnów 1876.
16. Sprawozdania Rady Szkolnej Krajowej za lata 1902/1903–1911/1912, Lwów 1904 – 1913.
17. Sprawozdanie Dyrekcji II Gimnazjum w Tarnowie za lata 1906 – 1915, Tarnów.
18. Sprawozdanie dyrekcji seminarium nauczycielskie męskie w Tarnowie za lata 1871 – 1897, Lwów 1897.
19. Sprawozdanie Dyrekcji Wyższej Szkoły Realnej w Tarnowie z lat 1903 – 1918, Tarnów.
20. Sprawozdanie Dyrekcji Wyższej Szkoły Żeńskiej w Tarnowie za rok 1875, Tarnów.
21. Sprawozdanie Jubileuszowe Pięćdziesięcioletniego istnienia Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół I” w Tarnowie za rok 1933, Tarnów 1934.
22. Sprawozdanie Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich w latach szkolnych 1872–1874, Lwów 1874.
23. Sprawozdanie Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół I” w Tarnowie za rok 1912.
24. Sprawozdanie Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół I” w Tarnowie za rok 1938, Tarnów 1939.
25. Sprawozdanie Towarzystwa Opieki nad Młodzieżą Szkół Średnich w Tarnowie za lata 1905 – 1907, Tarnów.
26. Sprawozdanie Towarzystwa Szkoły Ludowej w Tarnowie za rok 1913, Tarnów 1914.
27. Sprawozdania Towarzystwa Tatrzańskiego, Kraków.
28. Sprawozdanie Wydziału Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie z czynności za lata 1906 i 1907, Tarnów 1908.
29. Sprawozdanie Wydziału Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół I” w Tarnowie za rok 1912 (dwudziesty dziewiąty rok istnienia towarzystwa), Tarnów 1913.
30. Sprawozdanie Wydziału Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół I” w Tarnowie za rok 1913 (30 rok istnienia towarzystwa), Tarnów 1914.
31. Sprawozdanie z czynności rocznych Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie za czas od 1 września 1886 do 1 września 1887, Tarnów 1887.

32. Sprawozdanie z Konferencji Dyrekcji Szkół Średnich Galicyjskich, Lwów 1893 – 1908, Lwów.
33. Trzydziestolecie Gwiazdy Tarnowskiej od 6 listopada 1881 do 6 listopada 1911, opracowano z tejeże protokołów, Tarnów 1912.
34. Szemantyzm szkół ludowych i ich nauczycieli w tarnowskiej dyccezyi na rok 1869, Tarnów 1868.

C. Statuty.

1. Statut Filii Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie, Tarnów 1884.
2. Statut i plan naukowy dla dwuletniego kursu teoretycznego połączonego ze szkołą wydziałową Żeńską w Tarnowie, Tarnów 1888.
3. Statut organizacyjny nauki dopełniającej w publicznych szkołach ludowych pospolitych, Lwów 1886.
4. Statut Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie na Strusinie, Tarnów 1909.
5. Statut Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół II” w Tarnowie, Tarnów 1901.
6. Statut Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie, Tarnów 1887.
7. Statut Towarzystwa Strzeleckiego w Tarnowie, Tarnów 1867.
8. Statut Towarzystwa Szkoły realno-gimnazjalnej żeńskiej, Tarnów 1912.

D. Protokoły posiedzeń.

1. Księga protokołów konferencji nauczycielskich etatowej 4-klasowej szkoły męskiej.
2. Księga protokołów konferencji nauczycielskich etatowej 4-klasowej szkoły męskiej.
3. Księga protokołów konferencji nauczycieli Szkoły im. Kościuszki, 1896-1921.
4. Księga protokołów konferencji nauczycieli Szkoły im. Sienkiewicza, 1900-1911.
5. Protokoły posiedzeń Rady miejskiej miasta Tarnowa za lata 1870 – 1900, Tarnów.
6. Protokoły posiedzeń Rady miejskiej miasta Tarnowa za lata 1901 – 1914, Tarnów.

E. Pamiętniki.

1. *Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego 1876–1920*, Kraków.

2. *Rosjanie w Tarnowie. Pamiętnik z wojny z roku 1914/15*, red. W. Knapik-Czosnek, W. Szczepanik, Kraków 1914.

F. Kroniki.

1. „Kronika I C. K. Gimnazjum w Tarnowie”
2. „Kronika Szkoły im. Kopernika w Tarnowie”, Tarnów 1887 r.
3. „Kronika Szkoły im. Słowackiego w Tarnowie 1890 – 1914”, Tarnów.
4. „Kronika Szkoły 4 klasowej Pospolitej Żeńskiej im. S. Konarskiego w Tarnowie za rok szkolny 1918/1919”, Tarnów.
5. „Kronika Szkoły Wydziałowej Męskiej im. M. Kopernika w Tarnowie za lata 1901 – 1945”, Tarnów.

III. czasopisma.

- „Biuletyn PTTK oddział w Tarnowie”, Tarnów 1956.
- „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, Warszawa 1998.
- „Chochlik”, Lwów, 1867.
- „Currenda”, urzędowe pismo diecezji tarnowskiej, Tarnów 1880 – 1918.
- „Czas”, Kraków 1855 – 1857.
- „Czas a Kurierek Tarnowski”, Tarnów 1866.
- „Czuwaj”, Tarnów 1919 – 1920.
- „Drogi i ścieżki – Biuletyn PTTK oddział w Tarnowie”, 1956.
- „Dwutygodnik Katechetyczny”, 1897.
- „Dzwonek Loterański”, 1866.
- „Dzwonek”, 1875.
- „Echo Tarnowskie”, Tarnów 1919.
- „Folia Socjologia”, t. 42, Łódź 2012.
- „Gazeta Tarnowska”, 1848 – 1929.

„Głos Tarnowski”, Tarnów 1906-1910.

„Goniec”, Tarnów 1934.

„Gwiazda”, Tarnów 1878.

„I Polski Rocznik Sportowy 1918 – 1925”, Warszawa 1925.

„Informator Tarnowski”, Tarnów 1926 - 1929.

„Iskry”, Tarnów 1915.

„Iuventus caesareo regni gymnasii Tarnoviensis...”, Tarnów 1838.

„Jubileuszowa Jednodniówka Harcerska”, Tarnów 1919 – 1936.

„Jüdische Turnzeitung”, Berlin 1900 - 1911.

„Jüdischen Monatshefte für Turnen und Sport”, Berlin 1914 – 1916.

„Krynica”, Krynica 1912,

„Kurier Tarnowski”, Tarnów 1928.

„Kurjer Warszawski”, Warszawa 1834,

„Kurierek Tarnowski”, Tarnów 1866.

„Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, Warszawa 1957.

„Muzeum”, Lwów 1889.

„Nowości Illustrowane”, Kraków 1911.

„Orzeł”, Tarnów 1882.

„Pogoń”, Tarnów 1881-1914.

„Polski Związek Piłki Nożnej. Rocznik Jubileuszowy 1930”, Warszawa 1930.

„Przegląd Gimnastyczny”, Kraków 1897 – 1901.

„Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 2022.

„Przegląd Historyczno-Oświatowy”, Warszawa 2019,

„Przegląd Sokoli”, Kraków 1909 – 1914.

„Przewodnik Higieniczny”, Kraków 1889.

„Przewodnik Gimnastyczny Sokół”, Lwów 1868 – 1918.

„Przyjaciel Domowy”, Lwów 1857.

„Przyrodnik”, 1880 – 1887.

„Rocznik Droru”, Lwów 1914.

„Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, Wrocław 1972,

„Rocznik Statystyki Przemysłu i Handlu”, Lwów 1906.

„Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, Lublin 1987.

„San”, Sanok 1880.

„Sport i Turystyka. Środkowoeuropejskie Czasopismo Naukowe”, Częstochowa t. 2,
nr 2, 2019.

„Szkola”, Lwów 1868,

„Sylwan”, t. 12, Warszawa 1894.

„Tarnowianin”, Tarnów 1870 – 1912.

„Tygodnik Żydowski”, Tarnów 1928-1939.

„Unia”, Tarnów 1885-1887.

„Wiadomości Bocheńskie”, Bochnia 2007.

„Wiadomości Sokole Okręgu III Dzielnicy Krakowskiej”, Kraków 1925 – 1927.

„Wiadomości Tarnowskie”, Tarnów 1933 – 1934.

„Wodnik”, Tarnów 1914.

„Zgoda – Kronika Tarnowska”, Tarnów 1875.

„Ziemia Tarnowska”, Tarnów 1938 – 1939.

Opracowania

1. Arlet J., *Architektura renesansowa jako przejaw prestiżu fundatora i pozycji twórcy*, Szczecin 2017.
2. Bader G., *Drajsig dojres Jidn in Pojln. Trzydzieści pokoleń Żydów w Polsce*, Nowy Jork 1927.
3. Balicki W., *Miasto Tarnów pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym i naukowym*, Tarnów 1831.

4. Bałaban M., *Dzieje Żydów w Galicyi i w Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772-1868*, Lwów 1916.
5. Banach R., *I Liceum Ogólnokształcące a Seminarium Duchowne w Tarnowie*, „Tarnowskie Studia Teologiczne”, 2012, t. 31, nr 2, s. 49-65.
6. Banach R., *Początki Seminarium Duchownego w Tarnowie*, „Tarnowskie Studia Teologiczne”, 1972, t. 5.
7. Bańburski K., Bogacz J., Koziół J., *Żydzi w Tarnowie. Świat, którego nie ma*, Tarnów 2003.
8. Bańburski K., *Tertil Tadeusz*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010.
9. Baranowski B., *Mieczysław Baranowski. Wspomnienie pośmiertne*, Lwów 1899.
10. Baranowski B., *Szkolnictwo ludowe w Galicji*, Lwów 1910.
11. Baranowski M., *O wychowaniu dziewcząt z uwzględnieniem obecnych stosunków i potrzeb*, Lwów 1889.
12. Barański A., *Chów koni poprzedzony wykładem ogólnych zasad hodowli zwierząt gospodarskich*, Lwów 1883.
13. Bartosz A., *Tarnowskie judaica*, Warszawa 1992.
14. Bator J., *Wojna Galicyjska*, Kraków 2008.
15. Białowąs J. E., *Gry i zabawy w średniowiecznym mieście polskim*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego. Nauki Społeczne Nr 25 (2/2019)”, pod red. M. A. Klemenskiego, K. W. Olszewskiej, Kraków 2019.
16. Biernacki A., *Sanguszko Roman Władysław Stanisław Andrzej (1901–1984)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 34, z. 1-4, pod red. H. Markiewicza, Warszawa 1992-1993.
17. Blecking D., *Jews and Sports in Poland before the Second World War*, [w:] *Jews and the Sporting Life: Studies in Contemporary Jewry*, vol. 23, edited by E. Mendelsohn, Oxford 2008.
18. Bojarczuk J., *Hipoterapia. Wskazania, metody, ćwiczenia*, Warszawa 2018.
19. Brückner A., *Kur, kurek, bractwo kurkowe*, [w:] *Encyklopedia Staropolska*, t. 1-2, Warszawa 1939.
20. Bukowiec S., Paruch J., *Strażacy ziemi tarnowskiej*, Bochnia 2008.
21. Buzek J., *Rozwój stanu szkół średnich w Galicji z ostatnich 50 lat (1859 – 1909)*, Lwów 1909.

22. Calistus F., *Łyżwiarstwo. Podręcznik systematyczny, niezbędny dla każdego pragnącego w krótkim czasie nauczyć się ślizgać lub wydoskonalić w sztuce łyżwiarskiej*, Warszawa 1891.
23. Cenar E., *Ćwiczenia w sztucznym ślizganiu się na łyżwach*, streszczone według niemieckiego wydania *Spuren auf dem Eise*, Lwów 1908.
24. Chmiel A., *Organizacja miejska i cechów*, Rocznik Krakowski t. 6, pod red. L. Lepszy, S. Tomkowicz, Kraków 1904.
25. Chociszewski J., *Malowniczy opis Polski czyli geografia ojczyzostego kraju z mapką i licznymi rycinami*, Chicago, Illinois, 1890, Poznań 1891.
26. Chomet A., *Tarnów. Egzystencja i zagłada żydowskiego miasta*, pod red. A. Chometa, Tel Awiw 1954.
27. Chomet A., *Z żydowskiego życia sportowo-gimnastycznego w Tarnowie. Żydowskie organizacje sportowe*, [w:] *Tarnów. Egzystencja i zagłada żydowskiego miasta*, pod red. A. Chometa, Tel Awiw 1954.
28. Chomet A., Kornilo J., *Tarnów. Tarnów sfera pamięci*, Tel Awiw 1968.
29. Chrościński I., *Kronika z lat 1784-1794 z przydaniem aktów fundacyjnych kolonii akademickiej w Tarnowie z lat 1559 i 1578, jakoteż Raportu o jej stanie z roku 1766*, Kraków 1896.
30. Chwałba A., *Czy Galicji sukces był pisany? Cywilizacja przemysłowa 1880-1914*, [w:] *Kraków i Galicja wobec przemian cywilizacyjnych (1866-1914). Studia i szkice*, red. K. Fiołek, M. Stala, Kraków 2011.
31. Chwałba A., Harpula W., *Cham i Pan. A nam, prostym, zewsząd nędza?*, Kraków 2020.
32. Ciołek G., *Ogrody polskie*, Warszawa 1978.
33. C. K. *Seminaria nauczycielskie męskie i żeńskie Królestwa Galicji i Wielkiego Księstwa Krakowskiego w okresie 1871—1896*, Lwów 1897.
34. Coubertin P., *Wychowanie fizyczne w XX wieku*, [w:] *Pierre de Coubertin Przemówienia. Pisma różne listy*, Warszawa 1994.
35. Czajeczka B., *Szkoły klasztorne żeńskie w Galicji w latach 1867 – 1914*, Kraków 1984.
36. Damirski C., *Kronika Bernardynów w Polsce (1453-1651)*, Kraków 2016.
37. Długosz J., *Dzieje Polski, ksiąg dwanaście*, przekład K. Mecherzyński, Kraków 1867.

38. Długosz J. *Żywot S. Kunegundy Zakonu świętej Klary Xiężney Polskiej, za powodem W. X. Iana Foxa arcydiakona krak. et wizytatem tegoż Zakonu, z lacińskiego na polskie przez X Przeclawa Moieckiego, dziekana kamienieckiego przetłumaczony*, Kraków 1667.
39. Dobrzański J., *Szkolnictwo średnie w byłej Galicji w latach 1772-1805*, Lwów 1929.
40. Dolata E., *Galicjyscy popularyzatorzy zdrowia i higieny przełomu XIX i XX wieku*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, 2016, t. 35, z. 4, s. 79-95.
41. Dolata E., *Czasopisma galicyjskie wobec problemów higieny szkolnej*, [w:] *Czasopiśmiennictwo XIX i XX wieku jako źródło do historii edukacji*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź 2010.
42. Dworzaczek W., *Leliwici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego wieku XIV-XV*, Warszawa 1971.
43. Dubiecki M., *Towarzystwo Strzeleckie Krakowskie*, Kraków 1902.
44. Dudek D., *Działalność wojskowa Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” przed I wojną światową*, Nowy Sącz 1994.
45. Dudek D., *Podstawy prawne organizacji przysposobienia wojskowego działających do I wojny światowej na terenie Galicji*, „Studia Historyczne”, 1991, R. 43, z. 1, s. 71-78.
46. Dudek D., *Ruch skautowy na terenie Galicji przed I wojną światową*, [w:] *Dzieje harcerstwa na obczyźnie w latach 1912 – 1992*, pod red. M. Szczerbińskiego, Gorzów Wielkopolski 1992.
47. Dutkiewicz J., *Tarnów*, Warszawa 1954.
48. Dziama L., *Gawęda Sokola*, [w:] *Sprawozdanie jubileuszowe pięćdziesięcioletniego istnienia Towarzystwa Gimnastycznego Sokół I. w Tarnowie za rok 1933*, Tarnów 1934.
49. *Dzieje Poznania*, t. 1, cz. 1-2 do roku 1793, red. J. Topolski, Warszawa, Poznań 1988.
50. Dziubiński Z., *Kultura fizyczna w wyższych seminariach duchownych Kościoła katolickiego w Polsce*, Częstochowa 2004.
51. *Encyklopedia Tarnowa*, red. nac. A. Niedojadło, Tarnów 2010.
52. Falkowska J., *Ambasadorki wychowania. Poglądy pedagogiczne polskich kobiet w II połowie XIX wieku i początkach XX wieku*, Toruń 2018.
53. Faltyń-Pokrywka I., *Kryplewski Julian*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010.

54. Filip P., *Poczet burmistrzów Tarnowa 1867-1939*, Tarnów 2010.
55. Fiszer K., *Dzieje i opis stroju ćwiczebnego i sokolego*, [w:] *Księga Pamiątkowa ku uczczeniu dwudziestej piątej rocznicy założenia Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” we Lwowie*, Lwów 1892.
56. Fuks M., Hoffman Z., Horn M., Tomaszewski J., *Żydzi polscy. Dzieje i Kultura*, Warszawa 1982.
57. Gadowski W., *Wspomnienia katechety (1861-1956)*, Bochnia 1950.
58. Gaworecki W. W., *Turystyka*, Warszaw 2010.
59. Geremek B., *Człowiek i zabawa: kultura ludyczna*, [w:] *Kultura Polski średniowiecznej XIV-XV w.*, red. B. Geremek, Warszawa 1997.
60. Gloger Z., *Encyklopedia staropolska. Ilustrowana*, t. 4, Warszawa 1903.
61. Gołębiowski Ł., *Gry i zabawy różnych stanów w kraju całym, lub niektórych tylko prowincjach: umieszczony tu kulig czyli szlichtada, łowy, maskary, muzyka, tańce, reduty, zapusty, ognie sztuczne, rusalki, sobótki i.t.p.*, Warszawa 1831.
62. Gontaszewski A., *Starkel Józef Cyryl*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010.
63. Grabowska-Pieńkosz D., *Towarzystwo pedagogiczne (1868-1906) wobec edukacji kobiet w zaborze austriackim*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 2019, nr 1-2.
64. Grześkiewicz-Radulska K., *Metody badań pilotażowych*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Sociologica”, 2012, t. 42, s. 113-141.
65. Gryglaszewski P., *Onitschówka w Tarnowie. Od podmiejskiego dworu do muzeum etnograficznego*, Wilczyńska, Tarnów 2011.
66. Habura F., *Bronisław Trzaskowski. Jego żywot i dzieła. Karta z historii szkół w Galicyi*, Lwów 1907.
67. Hądzelek K., *Kształcenie nauczycieli wychowania fizycznego w Galicji do roku 1914 na tle rozwoju instytucji kształcenia tychże w Europie*, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, 1962, t. 6, nr 2.
68. Heers J., *Święta głupców i karnawały*, tłum. G. Majcher, Warszawa 1995.
69. Herbst M., Kaliszewska A., *Zabory a edukacja. Początki szkolnictwa na terytorium Polski w kontekście współczesnego zróżnicowania osiągnięć szkolnych*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 2017 nr 2, s. 5-29.
70. Herzl T., *Mowy ze zjazdów Bazylejskich*, Warszawa 1900.
71. Hoffmanowa K., *O powinnościach kobiet*, t. 1, Warszawa 1849.
72. Hońdo L., *Cmentarz żydowski w Tarnowie*, Kraków 2001.

73. Hońdo L., *Początki syjonizmu w Tarnowie. Współpraca i konflikt z Teodorem Herzlem*, „Humanities and Cultural Studies”, 2019, t. 1, nr 1, s. 14-19.
74. Hońdo L., *Stosunki polsko-żydowskie na przykładzie rady miasta Tarnowa 1867 - 1914*, [w:] *Ze sobą, obok siebie, przeciwko sobie. Polacy, Żydzi, Austriacy, Niemcy w XIX i na początku XX wieku*, pod red. B. Breysach, Kraków 1995.
75. Hońdo L., *Szancer Henryk*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010.
76. Hulewicz J., *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX*, Kraków 1939.
77. Janusz B., *293 dni rządów rosyjskich we Lwowie (3.IX.1914 – 22.VI.1915)*, Lwów 1915.
78. Jaśkiewicz B., Potępa S., *Tarnów pod zaborem austriackim*, Tarnów 1975.
79. Jaśkiewicz B., *Prasa tarnowska w czasach zaboru austriackiego*, „Rocznik Tarnowski”, 1993, s. 71-95.
80. Jasiewicz-Kargól E., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” (I) w Tarnowie*, [w:] *Tarnów: wielki przewodnik*, pod red. S. Potępy, t. 7, *Zawale*, Tarnów 2000.
81. Jasiewicz-Kargól E., *Piszowa Aniela*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010.
82. Jaworski P., Juśko P., *Problematyka dziejów szkolnictwa i wychowania w zbiorach fotograficznych Archiwum Diecezjalnego w Tarnowie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 2021, t. 117.
83. Jelicz A., *Życie codzienne w średniowiecznym Krakowie: (XIII-XV w.)*, Warszawa 1966.
84. Jeske-Choiński T., *Historia Żydów w Polsce*, Warszawa 1919.
85. *Jüdisches Lexikon: ein enzyklopädisches Handbuch des jüdischen Wissens in vier Bänden*, band IV/2, Berlin 1930.
86. Juśko E., *Nauczyciele szkół powszechnych powiatu tarnowskiego w II Rzeczypospolitej*, Lublin 2005.
87. Juśko E., *Szkolnictwo powszechne w powiecie tarnowskim w latach 1918 – 1939*, Lublin 2003.
88. Juśko P., *110 lat w służbie tarnowskiej społeczności, czyli rzecz o tarnowskiej sokolni*, „Przegląd Sokoli. Organ Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego «Sokół» w Krakowie”, 2006, nr 20, s. 22-24.

89. Juško P., *Dzieje Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie w latach 1883–1939*, [w:] *Tarnów w czasach burmistrza Tadeusza Tertila*, pod red. P. Juško, Tarnów 2007.
90. Kaczkowski K., *Lekcje higieny czyli nauki zachowania zdrowia wydane w liceum wołyńskim*, Lwów 1833.
91. Kałamacka E., *Zdrowotno-higieniczne aspekty wychowania fizycznego w poglądach i działalności polskich lekarzy do 1914 r.*, Studia i monografie nr 20, Kraków 2003.
92. Kamiński A., *Andrzej Małkowski*, Warszawa 2023.
93. Kaprański E., *Z dziejów budowy Teatru Tarnowskiego*, Tarnów 1972.
94. Kasznica S., Nadobnik M., *Najważniejsze wyniki spisu ludności i spisu zwierząt domowych według stanu z dnia 31 grudnia 1910 r.*, [w:] *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, pod red. T. Pilata, t. 24, z. 1, Lwów 1911.
95. Kargol T., *Między Sławutą a Tarnowem. Podróże współpracowników i administratorów dóbr wołyńskich i ukraińskich ks. Hieronima Sanguszki na przełomie XVIII i XIX wieku*, „Galicja. Studia i materiały”, 2021, nr 7, s. 163-191.
96. Kargol T., *Odbudowa Galicji ze zniszczeń wojennych w latach 1914-1918*, Kraków 2012.
97. Kiernik E., *Kości zwierzęce gładzone, domniemane łyżwy, z okolic Krakowa*, Kraków 1912.
98. *Kodeks dyplomatyczny Klasztoru Tynieckiego, cz. I obejmująca rzeczy od roku 1105 do roku 1399*, wydał W. Kętrzyński, Lwów 1875.
99. Konarska-Zimnicka S., *Taniec w Polsce średniowiecznej. Świadcstwo źródeł pisanych*, Kraków, Kielce 2009.
100. Kościński S., *Słownik lekarzów polskich*, Warszawa 1888.
101. Kozioł J., *Żydowski Tarnów (1867-1918) – zapomniane dziedzictwo*, [w:] *Tarnów w czasach burmistrza Tadeusza Tertila. Osiągnięcia miasta w okresie autonomii galicyjskiej i początkach II Rzeczypospolitej*, pod red. P. Juško, Tarnów 2007.
102. Krasowski R., Nadolski W., *Łyżwiarstwo w Galicji Zachodniej w latach 1867-1914*, „Sport i Turystyka. Środkowoeuropejskie Czasopismo Naukowe”, 2019, t. 2, nr 2, s. 59-74.
103. Krężel E., *Małe Seminarium w Tarnowie (1901-1963)*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 1987, t. 34, z. 4.

104. Krukowski J., Ruta Z., *Szkolnictwo i stosunki kulturalne w Tarnowie i regionie tarnowskim w okresie przedrozbiorowym*, [w:] *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, t. 1., [red.] F. Kiryk, Z. Ruta, Tarnów 1981.
105. Krupiński A., *Dzieje i architektura tzw. Górnych Koszar obecnej Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Tarnowie*, Tarnów 2000.
106. Kryska-Karski T., Żurakowski S., *Generałowie Polski niepodległej*, Warszawa 1991.
107. Ks. Izydora. *Chrościńskiego, pierwszego prefekta gimnazjum tarnowskiego, Kronika z lat 1784-1794 z przydaniem aktów fundacyjnych kolonii akademickiej w Tarnowie z lat 1559 i 1578, jakoteż Raportu o jej stanie z roku 1766*, wydał J. Leniek, Kraków 1896.
108. Kubacki G., *Historia wojska w Tarnowie*, [w:] *Tarnów. Wielki Przewodnik. Zawale*, t. 12, Tarnów 2005.
109. Kugelmass J., *Why Sports*, [w:] *Jews, Sports, and the Rites of Citizenship*, edited by Jack Kugelmass, Chicago 2007.
110. Kulczycki T., *Rys historyczny wraz z zbiorem przywilejów Towarzystwa Strzelców Lwowskich*, Lwów 1848.
111. Kumor B., *Diecezja tarnowska. Dzieje ustroju i organizacji 1786-1985*, Kraków 1985.
112. Kumor B., *Dzieje polityczno-geograficzne diecezji tarnowskiej*, Lublin 1958.
113. Kunisz A., *Zarys dziejów prasy tarnowskiej*, Tarnów 1964.
114. Kunisz A., *Zarys historii miasta Tarnowa*, [w:] *Studia z geografii średnich miast w Polsce. Problematyka Tarnowa*, pod red. K. Dziewoński, M. Kielczewska-Zaleska, E. Iwanicka-Lyra, Prace Geograficzne nr 82, Warszawa 1971.
115. Kurek A., *U źródeł galicyjskiego kolarstwa*, [w:] *Polska kultura fizyczna w czasach zaborów i Drugiej Rzeczypospolitej*, pod redakcją R. Wasztyła, Zeszyty Naukowe AWF w Krakowie nr 85, s. 103 – 111, Kraków 2002.
116. Kurek A., *Zarys działalności oddziałów kolarskich Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Galicji w XIX w.*, [w:] *130 lat Sokolstwa Polskiego: Międzynarodowa Konferencja Naukowa, Kraków-Lwów 21.06-30.06.1997*, pod red. A. Łopaty, Kraków 1997.
117. Leniek J., Herzig F., Leśniak F., *Dzieje miasta Tarnowa*, Tarnów 1911.
118. Leniek J., *Inwentarze miasta Tarnowa z XVI w.*, Tarnów 1908.
119. Leniek J., *Książka pamiątkowa ku uczczeniu jubileuszu trzechsetnej rocznicy założenia Gimnazjum św. Anny w Krakowie*, Kraków 1888.

120. Leniek J., *Tarnów za czasów Leliwitów*, Tarnów 1911.
121. Lipiec J., *Powrót do estetyki*, Kraków 2005.
122. Lipoński W., *Historia sportu*, Warszawa 2023.
123. Lipoński W., *Humanistyczna encyklopedia sportu*, Warszawa 1987.
124. Łoziński W., *Rozwój wychowania fizycznego młodzieży szkół tarnowskich w latach 1868 – 1918*, praca doktorska, Kraków 1978.
125. Łoziński W., *Sport i turystyka*, [w:] *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, t. 2, *Czasy rozbiorów i Drugiej Rzeczypospolitej*, pod red. F. Kiryka, Z. Ruty, Tarnów 1983.
126. Machczyńska A., *Młoda nauczycielka. Dziełko poświęcone zakładom wychowania płci żeńskiej*, Poznań 1863.
127. Maniak H., *Dzieje lecznictwa w Tarnowie*, Tarnów 1988.
128. Maniak H., *Żydowskie zakłady lecznicze w Tarnowie*, [w:] *Tarnów - Pogwizdów - Wielki Przewodnik*, t. 13, red. S. Potępa, Tarnów 2006.
129. Markowicz P., *Ksiądz Walenty Gadowski (1861-1956) – prekursor turystyki górskiej*, [w:] *Prace naukowe Letniej Szkoły Historyków Kultury Fizycznej*, t. 8, pod red. L. Nowaka, Gorzów Wlkp. 2008.
130. Markowicz P., *Wychowanie fizyczne w tarnowskich żeńskich szkołach średnich w latach 1867 – 1914*, „*Studia Humanistyczne*”, 2004, nr 4, s. 65-75.
131. Markowicz P., *Wychowanie fizyczne w tarnowskich męskich szkołach średnich w latach 1867–1918*, [w:] *Prace naukowe Letniej Szkoły Historyków Kultury Fizycznej*, t. 7, pod red. L. Nowaka, Gorzów 2006.
132. Mierzwiński Z., *Generałowie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1990.
133. Millak K., *Polacy w nauce i służbie weterynaryjnej u obcych*, „*Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*”, 1957, t. 2, nr 2, s. 293-327.
134. Miśkiewicz M., *Życie codzienne mieszkańców ziem polskich we wczesnym średniowieczu*, Warszawa 2010.
135. Moskal K., *In Castro Nostro Tarnoviensi. Zamek Tarnowski jako rezydencja, warownia i centrum administracyjno-gospodarcze dóbr Tarnowskich*, Tarnów 2004.
136. Moskal K., *Walczyński Józef*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010.
137. Moszczeńska I., *Co każda matka swojej dorastającej córce powiedzieć powinna*, Warszawa 1904.
138. Możdżeń S., *Reformy szkoły średniej w Galicji w latach 1884 – 1914*, Kielce 1989.

139. Możdżeń S., *Ustrój szkoły średniej w Galicji i próby jego modernizacji w latach 1848 – 1884*, Wrocław 1974.
140. Nadobnik M., *Wybory do Sejmu Krajowego z roku 1908 i lat dawniejszych*, [w:] *Wiadomości statystyczne. o stosunkach krajowych*, t. 24, z. 1, pod red. T. Pilata, Lwów 1911.
141. Nalepka A., Stańczyk E., *Leniek Jan*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010.
142. Niedojadło A., *Hrabstwo tarnowskie w XVII i XVIII w.*, Tuchów 2011.
143. Nowak A., *Słownik biograficzny kapłanów diecezji tarnowskiej 1786-1985*, Tarnów 2000, t. 2.
144. Odrzywolski S., *Renesans w Polsce. Zabytki sztuki z wieku XVI i XVII*, Wiedeń 1899.
145. Oechsler J., *Zasady w wyborze ćwiczeń ciała dla dziewcząt*, „Przewodnik Gimnastyczny Sokół”, 1883, nr 2.
146. Oettinger J., *Z dziejów medycyny w Polsce*, Kraków 1902.
147. Ogrodziński W., *Dzieje dzielnicy śląskiej „Sokoła”*, Katowice 1937.
148. Olejnik M., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Tarnowie i gniazda okręgu tarnowskiego do 1919 roku*, [w:] „Prace Historyczne”, 2020, nr 147, s. 111-136.
149. Orlewicz-Musiał M., *Turystyka aktywna Polaków pod zaborem austriackim w dobie autonomii galicyjskiej (1867-1914)*, Monografia nr 41, Kraków 2019.
150. Orzechowski S., *Żywot i śmierć Jana Tarnowskiego, Kasztelana Krakowskiego i Hetmana Wielkiego Koronnego*, Sanok 1855.
151. Orzeszkowa E., *Nad Niemnem*, Warszawa 1888.
152. Orzeszkowa E., *Kilka słów o kobietach*, Warszawa 1874.
153. Orzeszkowa E., *Publicystyka społeczna*, t. 1, Kraków 2005,
154. Pająk J., *Zarys dziejów społecznych ziem polskich 1914–1918 – Galicja*, [w:] *Metamorfozy społeczne 12. Studia nad historią społeczną ziem polskich 1914–1918*, red. nauk. W. Mędrzecki, Warszawa 2018.
155. *Park miejski w Tarnowie zwany ogrodem strzeleckim*, praca zbiorowa pod red. S. Potępy, Tarnów 1976.
156. Piasecki E., *Dzieje wychowania fizycznego*, Lwów 1929.
157. Piekosiński F., *Rycerstwo polskie wieków średnich*, Kraków 1896.
158. Piszowa A., *600-lecie Tarnowa. Opowiadanie popularne*, Tarnów 1930.
159. Piwowarski S., *II Liceum Ogólnokształcące im. Hetmana Jana Tarnowskiego w Tarnowie 1901 – 1991*, Tarnów 1991.

160. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 3, red. A. Pawiński, *Małopolska*, Warszawa 1886.
161. Potępa S., *Fiakrem po Tarnowie*, Tarnów 2014.
162. Potępa S., *Park miejski w Tarnowie*, Tarnów 1980.
163. Potępa S., *Tarnów w dawnych rysunkach i obrazach*, Tarnów 1998.
164. Potępa S., *Złota era Tarnowa*, Tarnów 1998.
165. Potępa S., *Życie kulturalne w okresie autonomii galicyjskiej*, [w:] *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, t. 2, pod red. F. Kiryk, Z. Ruty, Tarnów 1983.
166. Przybyłkiewicz I., *Krótki przebieg rozwoju oddziału Towarzystwa Gimnastycznego Sokół w Tarnowie, od założenia aż do września 1887 r.*, „Przewodnik Gimnastyczny «Sokół»”, 1888, nr 6, s. 43–44.
167. Przybyszewska M., *Tarnowski słownik biograficzny*, t. 1, Tarnów 1991.
168. Prus B., *Lalka*, Warszawa 1890.
169. Rapacki W., *Ludność Galicji*, Lwów 1874.
170. Rieger Z., *Kilka słów o łyżwowaniu ze stanowiska higieny i medycyny : rzecz czytana na posiedzeniu Towarzystwa lekarzy galicyjskich i do ogłoszenia drukiem zalecona*, odbitka z *Gazety Narodowej*, Lwów 1876.
171. Rogozińska A., *Szkoły Sióstr Urszulanek w Tarnowie w latach 1877–1953*, Lublin 2002.
172. Rokicki J., *Początki żydowskich organizacji sportowych*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1998, nr 4, s. 62-78.
173. Rokicki J., Godlewski P., *Zarys rozwoju sportu żydowskiego na ziemiach polskich*, [w:] *Z dziejów kultury fizycznej mniejszości narodowych w Polsce w XX wieku*, pod red. T. Jurka, Gorzów Wlkp. 2007.
174. Roszkowska E., *Austriackie środowiska wojskowe a powstanie i rozwój narciarstwa w Galicji (1891–1914)*, „Folia Turistica”, 2008, nr 19, s. 75-90.
175. Rozenbajgier R., *Turystyczne pasje ks. Gadowskiego*, [w:] „Wiadomości Bocheńskie”, 2007.
176. Ruta Z., *Państwowe Seminarium Nauczycielskie im. J. Śniadeckiego w Tarnowie 1918-1936*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, 1972, t. 16.
177. Ruta Z., Ryś J., *I Liceum Ogólnokształcące im. Kazimierza Brodzińskiego w Tarnowie do 1939 roku*, Kraków 1999.
178. Ruta Z., *Szkoły Tarnowskie w XV – XVIII w.*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1968.

179. Ruta Z., *Z dziejów żydowskiego szkolnictwa średniego w Tarnowie*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1977, nr 3, s. 27-34.
180. Rzepecki T., *Trochanowski Karol*, [w:] Encyklopedia Tarnowa, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010.
181. Sandler B., *System Froebela w Galicji*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, 1959, nr 2, s. 199-223.
182. Sanguszko E. S., *Eustachy Sanguszko*, Kraków 1907.
183. Sanguszko W., *O koniach. O chowie koni i polepszeniu rasy w Galicji uwagi*, Lwów 1839.
184. Sanguszko W. H., *O sztuce chowu koni i utrzymaniu stada*, Kraków 1850.
185. Sawczyk B., Sasiadowicz M., Stańczyk E., *Ignacy Przybyłkiewicz 1846–1898. Propagator kultury fizycznej, współtwórca tarnowskiego „Sokoła”*, [w:] *Ocalić od zapomnienia... Patroni tarnowskich ulic*, t. 2, Tarnów 2004
186. Sasiadowicz M., *Bibliografia miasta Tarnowa za lata 1992 – 1998*, t. 1-6, Tarnów 2000.
187. Sasiadowicz M., Sawczyk B., Stańczyk E., *Ocalić od zapomnienia... Patroni tarnowskich ulic*, t. 1, Tarnów 1998.
188. Sasiadowicz M., Sawczyk B., Stańczyk E., *Ocalić od zapomnienia... Patroni tarnowskich ulic*, t. 2, Tarnów 2003.
189. Sasiadowicz M., *Patroni tarnowskich ulic: katalog wystawy*, Tarnów 1998.
190. Sasiadowicz M., *Tarnowskie kalendarium*, Tarnów 1996.
191. Schipper I., *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa, Kraków 1937.
192. Sewer S., *Żywot św. Marcina* [w:] S. Sewer, *Pisma o św. Marcinie z Tours*, (tłumaczenie P. J. Nowak), Kraków, Tyniec 1995.
193. Sękowski J., *Szkoła parafialna i Kolonia Akademicka*, [w:] *Wielki Przewodnik*, t. 2, Tarnów 1999.
194. Simche Z., *Tarnów i jego okolica*, Tarnów 1930.
195. Skalkowski B., *Sprawa fizycznego wychowania i kształcenia przyszłych matek*, „Przewodnik Higieniczny”, 1892, nr 4.
196. *Skorowidz przemysłowo-handlowy*, pod red. J. Olszewskiego, wyd. 2, Lwów 1912.
197. *Słownik Języka Polskiego*, pod red. M. Szymczaka, t. 1, Warszawa 1978.
198. Smagacz A., *Pisz Adam*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010.

199. Smoła M., Sypek W., *Pędracki Józef*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010.
200. Smoła M., *Witold Rogoyski. Powstaniec, ziemianin i burmistrz*, Tarnów 2021.
201. Snopko J., *Polskie Towarzystwa Gimnastyczne „Sokół” w Galicji 1867 – 1914*, Białystok 1997.
202. Snopko J., Dudek D., *Rozwój ruchu sokolego w zaborze austriackim*, [w:] *Zarys dziejów Sokolstwa Polskiego w latach 1867–1997*, red. E. Małolepszy, Z. Pawluczuk, Częstochowa 2001.
203. Spieralski Z., *Jan Tarnowski 1488–1561*, Warszawa 1977.
204. *Sport Łyżwiarski z 8 rycinami w tekście*, napisał B., wyd. 1, Lwów – Złoczów 1910.
205. Stankiewicz-Kopeć M., *Wzór osobowy kobiety polskiej okresu niewoli politycznej. Wokół ‘Pamiętki po dobrej matce’ Klementyny z Tańskich-Hoffmanowej*, „Perspektywy Kultury”, 2021, nr 34.
206. Stefański A., *Wesołe chwile. Gry i zabawy towarzyskie w domu i poza domem*, oprac. Stary Maciej [pseud.], Mikołów 1898.
207. Stella-Sawicki J., *Hygiena panień*, Warszawa 1907.
208. Sterkowicz C., *Tabeau Ferdynand*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010.
209. Sterkowicz C., *Trzaskowski Bronisław*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010.
210. Stolarczyk M., *Działalność Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie w latach 1883–1914 (w świetle „Przewodnika Gimnastycznego «Sokół»” i „Pogoni”)*, Tarnów 2014.
211. Strojna E., *Stolarczyk Józef*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010.
212. Szczepanik W., *Wojsko w Tarnowie w latach 1907-1914*, [w:] *Tarnów w czasach burmistrza Tadeusza Tertila*, red. P. Juško, Tarnów 2007.
213. Szczepański A., *Obecny przerób żelaza w Galicji*, [w:] *Przemysł żelazny w Galicji*, Lwów 1913.
214. Szewczyk F., *Tarnów podczas inwazji rosyjskiej od 10 listopada 1914 r. do 5 maja 1915 r.*, Tarnów 1932.
215. Szewczyk M., *Tarnowskie gniazdo. Historia i współczesność Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie*, Tarnów 2000.

216. Szlanta P., *Podwójna okupacja i granice kompromisu. Galicja w okresie I wojny światowej*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 2022, t. 22, nr 4, s. 139-162.
217. Szuchta R., *Tysiąc lat historii Żydów polskich. Podróż przez wieki*, Warszawa 2015.
218. Szumowski W., *Historia medycyny*, Warszawa 1994.
219. Sypek A., *Przybylkiewicz Ignacy (1846–1898)*, [w:] *Tarnów. Wielki przewodnik*, red. S. Potępa, t. 19: *Strusina*, Tarnów 2009.
220. Śliż M., *Przyczynek do dziejów dokumentacji hodowlanej na ziemiach polskich. Uwagi Bernarda Sępińskiego na temat prowadzenia rejestrów stadnych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 2012, R. 60, nr 4, s. 637-644.
221. Świeykowski B., *Z dni grozy w Gorlicach od 25.IX.1914 do 2.V.1915*, Kraków 1919.
222. Tarnowski J., *Consilium Rationis Bellicae*, Kraków 1858.
223. *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, t. 2: *Czasy rozbiorów i Drugiej Rzeczypospolitej*, pod red. F. Kiryka, Z. Ruty, Tarnów 1983.
224. Tazbir J., *Pochwała „nieudacznika” i nagana kariery w literaturze polskiej*, [w:] J. Tazbir, *Spotkania z historią*, Warszawa 1979.
225. Tchórzewski D., *Historia polskiego łyżwiarstwa szybkiego*, Opole 2021.
226. Topolski J., *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Warszawa 1996.
227. Topolski J., *Metodologia historii*, Warszawa 1968.
228. Toporowicz K., *Działalność Towarzystwa Gimnastycznego Sokół w Krakowie na polu wychowania fizycznego i sportu pod koniec XIX i na początku XX w. (1885 – 1914)*, „Rocznik Naukowy WSWF”, 1965, t. 4, cz. 1, s. 153-249.
229. Toporowicz K., *Elementy metodologii badań historycznych w naukach o kulturze fizycznej*, [w:] *Metody empiryczne w naukach o kulturze fizycznej*, red. H. Grabowskiego, Kraków 1996.
230. Trusz M., *Dawna Żydowska Łażnia Ludowa*, [w:] *Kroniki tarnowskie*, Tarnów 2009.
231. Trusz M., *Tarnów renesansowy XVI - początek XVII w.*, [w:] *Wielki Przewodnik*, t. 2, Tarnów 1999.
232. Trzaskowski B., *W sprawie szkół żeńskich*, „Szkoła”, 1868, nr 29.
233. Trzaskowski B., *Zarys organizacji szkół niższych*, Lwów 1867.
234. Urban R., *Amazonki – geneza i rozwój jazdy konnej kobiet w Polsce (do 1939 r.)*, [w:] *Kultura Fizyczna. Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie*, t. 13, nr 2, pod red. E. Małolepszego, Częstochowa 2014.

235. Urban R., *Geneza i działalność Żydowskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Hakoach” w Stanisławowie (1905-1939)*, [w:] *Z dziejów kultury fizycznej mniejszości narodowych w Polsce w XX wieku*, red. T. Jurek, Gorzów Wlkp. 2007.
236. Urban R., *Turystyka jeździecka w Polsce – tradycje i teraźniejszość. Zarys problematyki*, [w:] *Współczesne uwarunkowania i problemy rozwoju turystyki*, pod red. R. Pawlusińskiego, Kraków 2013.
237. Wajda-Lawera H., *Na kuracji i wywczasach*, [w:] *Galicja. Studia i materiały*, t. 4, *Codziennosc w Galicji*, Rzeszów 2018.
238. Wasztyl R., *Galicyskie towarzystwa strzeleckie w latach 1790 – 1866*, [w:] *Polska kultura fizyczna w czasach zaborów i Drugiej Rzeczypospolitej*, pod red. R. Wasztyla, Zeszyty Naukowe AWF w Krakowie nr 85, Kraków 2002.
239. Wasztyl R., *Przyczynek do genezy polskiego narciarstwa*, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, 1988, nr 4, s. 103-111.
240. Wasztyl R., *Wychowanie fizyczne i sport w Krakowie w latach 1773 - 1890*, Wydawnictwo Monograficzne Nr 60, Kraków 1993.
241. Wawel-Louis J., *Urywki z dziejów i życia mieszkańców Krakowa*, Kraków 1977.
242. Wątor A., *Buynowski Budzisz Tytus*, [w:] *Słownik działaczy Narodowej Demokracji w Galicji*, Szczecin 2008.
243. Weinert M., *Stan higieny i wychowania fizycznego w Galicji w latach 1870-1900 oraz próby jego naprawy*, „Rozprawy Naukowe WSWF we Wrocławiu”, 1962, t. 1, s. 129-262.
244. Weinert M., *Z historii wychowania fizycznego w Galicji w II połowie XIX wieku*, „Rozprawy Naukowe WSWF“, Wrocław 1963, t. 2.
245. Weinfeld I., *Ludność miejska Galicji i jej skład wyznaniowy 1881-1910*, Lwów 1912.
246. *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, t. 23, z. 1, pod red. T. Pilata, Lwów 1910.
247. Wilkins S., *Sports and Games of Medieval Cultures*, London 2002.
248. Winczura Ł., *Hetman Hetmanów. Jan Amor Tarnowski (1488-1561)*, Kraków 2005.
249. Winogrodzki A., *Wychowanie fizyczne młodzieży szkolnej*, Sambor 1906.
250. Wroczyński R., *Dzieje oświaty polskiej 1795-1945*, Warszawa 1980.
251. Wroczyński R., *Powszechnie dzieje wychowania fizycznego i sportu*, Wrocław 2003
252. Wróbel S., *Hetman Jan Tarnowski*, [w:] *Wielki Przewodnik. Tarnów. Stare Miasto*, t. 1, Tarnów 1994.
253. Wysocki S., *Seminaryum zamkowe w Krakowie: jego dzieje i ustrój*, Lwów 1910.

254. *Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości z przysiółkami w Królestwie Galicyi, Wielkiem Księstwie Krakowskiem i Księ. Bukowińskiem z uwzględnieniem wszystkich dotąd zaszłych zmian terytoryalnych kraju*, ułożył J. Bigo, Lwów 1897.
255. Zamorski K., *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857-1910*, red. H. Madurowicz-Urbańska, Kraków – Warszawa 1989.
256. *Zarys dziejów Sokolstwa Polskiego w latach 1867 – 1997*, pod red. E. Małolepszego, Z. Pawluczuka, Częstochowa 2001.
257. Zdrada J., *Ziemia tarnowska w okresie autonomii galicyjskiej 1849 – 1918*, [w:] *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, t. 2, opracowanie zbiorowe pod red. F. Kiryka, Z. Ruty, Tarnów 1983.
258. *Zdrowa dusza w zdrowym ciele: podręcznik sportowy, zawierający naukę: gimnastyki, fechtunku, boksowania, pływania, łyżwiarstwa, wiosłowania, jazdy konnej, jazdy welocypedowej i tańca. Zebrane z rozmaitych autorów*, Warszawa 1890.
259. Zielecki A., *Rozwój ruchu niepodległościowego w epoce autonomii galicyjskiej*, [w:] *Sanok. Dzieje miasta*, pod red. Feliksa Kiryka, Kraków 1995.
260. Zięba A., *Cruenta Austria, czyli wielka wojna w małej Galicji 1914–1918*, [w:] *Monarchia, wojna, człowiek. Codzienne i niecodzienne życie mieszkańców Galicji w czasie pierwszej wojny światowej*, red. A. Zięba, A. Świątek, Kraków 2014.
261. Ziętara T., *Położenie miasta i środowisko geograficzne*, [w:] *Studia z geografii średnich miast w Polsce. Problematyka Tarnowa*, red. K. Dziewoński, M. Kiełczewska-Zaleska, E. Iwanicka-Lyra, Prace Geograficzne nr 82, Instytut Geografii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1971.
262. Żakowicz A., *Fotografia galicyjska do roku 1918*, Częstochowa 2008.
263. Żebrowski R., Borzymińska Z., *Po-lin: kultura Żydów polskich w XX wieku*, Warszawa 1993.
264. Żychowska M., *Dziama Leszek*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010.
265. Żychowska M., *Godowski Maurycy*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010.
266. Żychowska M., *Harcerstwo tarnowskie w latach 1910 – 1975*, Tarnów 1992.
267. Żychowska M., *Harcerstwo w dziejach Tarnowa 1910 – 1980*, Tarnów 1980.
268. Żychowska M., *Informator o materiałach do dziejów ZHP 1910 – 1986 w Archiwum Państwowym w Tarnowie*, Tarnów 1994.

269. Żychowska M., *Styliński Franciszek*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010.
270. Żychowska M., *Styliński Marian*, [w:] *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010.

Netografia

1. <http://www.historiaregionalna.pl> (04.07.2024 r.).
2. <https://dspacew.uni.lodz.pl/>2> (data dostępu 12.12.2022 r.).
3. <https://pzls.pl/cykl-historii-lyzwarzarstwa-2/>, (dostęp 10.08.2023 r.).
4. <https://pzls.pl/cykl-historii-lyzwarzarstwa-2/>, (dostęp 08.07.2024 r.).
5. https://www.parlament.gv.at/recherchieren/personen/parlamentarierinnen-ab-1848/parlamentarier-1848-1918/Sanguszko_1, (22.07.2023 r.).
6. <https://dziennikpolski24.pl/maurycy-godowski-herbu-odrowaz/ar/2661896> (dostęp: 23.06.2024 r.)

Indeks nazwisk:

- Adamski W., 107
Adler E., 145
Angelus W., 180
Arvay W., 158
- Baden-Powell R., 178
Balicki W., 17, 38, 119, 130, 157, 216
Baranowski M., 57, 59, 64, 91, 158, 217, 243, 247
Barański A., 117, 123
Baum K., 102
Biegański K., 102
Biesiadzki A., 94, 103, 159
Birtus L., 100, 102
Bonkowicz-Sittauer J., 161
Borowski M., 159
Brandstaetter S., 33, 34
Burgielski J., 129
Buynowski T., 101, 107, 159, 160
Bytkowski-Bromberg Z., 144
- Calistus F., 65, 110, 218
Cenar E., 65, 90, 110, 149, 218
Chciuk J., 107
Chomet A., 139, 142, 146, 218
Chwalba A., 21, 44, 218
Chylewski I., 22, 33, 107
Ciołkosz K., 160
Ciżek F., 98
Coubertin P., 5, 24, 43, 60, 218
Czachowski D., 184
- Daum K., 85
Długosz J., 15, 115, 218, 219, 229
Długoszowski I., 166
Drahonowska O., 178
Dubelski S., 51, 77, 78, 80, 96, 161, 196, 239, 243, 247
Dudkiewicz S., 89
- Dziama L., 100, 101, 102, 104, 105, 107, 129, 149, 158, 159, 162, 183, 186, 202, 219, 231
Dziopiński A., 83
Dziubiński Z., 87
- Eljasiewicz F., 32, 33
Eustachy Sanguszko, 118
- Fluhr E., 145
Fluhr H., 145
Fluhr S., 145
Folner T., 129
Frączek L., 162
Froebel F., 46, 50
Fügner J., 97
Fusiarski K., 91
- Gabryelski E., 51
Gadowski W., 8, 131, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 220, 224, 239, 243, 247
Gałęcki M., 107
Glaser, 33
Glazer L., 100, 102
Głowiński W., 182
Godowski M., 173, 174, 231, 239
Gołębiowski Ł., 18, 220
Grunhut S., 145
Gryglaszewska J., 49, 50, 237
- Habura F., 48, 51, 62, 64, 70, 74, 192, 220
Haines J., 109
Heitzman H., 82
Herman W., 14, 81, 142
Herszderfer, 146
Herzig F., 7, 16, 17, 32, 34, 77, 134, 138, 152, 156, 223
Herzl T., 133
Hieronim Sanguszko, 174

Hoffmanowa K., 57, 58, 220
 Hońdo L., 134, 136, 137, 144, 189, 220, 221
 Ibrahim I. J., 132
 Jahn F., 97
 Jaśkiewicz B., 7, 19, 20, 31, 34, 221
 Jordan H., 77, 93, 94, 149, 164
 Juśko P., 7, 12, 29, 86, 100, 107, 119, 135, 161, 202, 221, 222, 228
 Kaczkowski K., 59, 222
 Kaempf R., 101
 Kałamacka E., 21, 41, 60, 222
 Keitel E., 174
 Kiernik E., 109, 222
 Kiryk F., 7, 8, 17, 32, 62, 73, 74, 77, 139, 178, 223, 224, 226, 229, 231
 Klimek Bachleda, 172
 Korec, 145
 Kornicki J., 100, 102, 131
 Kossak W., 120, 121
 Koszykiewicz M., 102
 Kowalik W., 166
 Kowalówka W., 85
 Kowalski T., 132
 Kozłowski R., 12, 113, 209
 Kropf B., 22, 32, 33
 Kruszyna F., 175
 Kryplewski J., 175, 176
 ks. E. Sanguszko, 33
 Kunisz A., 7
 Kupfer, 33
 Langer A., 56, 196
 Langer W., 240
 Langier A., 71, 72
 Langner-Złom W., 176
 Leliwita S., 15
 Leniek J., 7, 14, 15, 16, 17, 18, 24, 26, 32, 34, 37, 40, 77, 126, 134, 138, 152, 156, 177, 223, 224, 225
 Leon XII, 86
 Leśniak F., 7, 16, 17, 32, 34, 77, 134, 138, 152, 156, 223
 Leśniak M., 165
 Leśnik F., 167
 Libelt K., 23
 Lipiec J., 7, 23, 224
 Łazarski F., 34
 Łobos I., 121, 167, 168
 Łopatyner W., 100, 102
 Łoziński W., 7, 8, 19, 64, 224
 Machczyńska A., 65
 Majewski Starża L., 177
 Małkowski A., 161, 178, 179, 222, 240, 243, 247
 Mandelstam M., 142
 Marmor I., 34
 Matwój S., 102
 Mazurkiewicz A., 53
 Mendoza D., 139, 140
 Mika M., 165
 Mikusiński J., 94
 Moskal K., 25, 193, 224, 237
 Müldner W., 100, 102
 Münz J., 100
 Nadobnik M., 29, 30, 135, 136
 Nedok J., 75, 85, 100, 102
 Nordau M., 133, 141
 Nowak K., 24, 101, 107, 168, 202, 225, 227, 243, 247
 Nowicki F., 171, 172
 Nowosielski F., 77
 Offner I., 145
 Olszewski K., 191
 Orlewicz-Musiał M., 8, 110, 116, 117, 120, 225
 Orzeszkowa E., 57, 58, 225
 Ostrogscy, 18
 Pankowicz J., 53
 Pestalozzi J., 46

Pędracki J., 179
 Pilat T., 29, 30, 135, 222, 225, 230
 Pisz A., 179, 180
 Pisz J., 180, 181
 Piszowa A., 34, 35, 47, 48, 49, 91, 96,
 138, 154, 155, 156, 180, 181, 196,
 221, 225, 240
 Pisztek F., 86
 Pius VII, 86
 Podlipnya J., 98
 Polityński K., 100
 Potępa S., 7, 8, 12, 19, 20, 31, 34, 124,
 125, 139, 152, 153, 154, 156, 180,
 189, 221, 224, 225, 226, 229
 Prokop J., 120
 Prus B., 57, 226
 Przybyłkiewicz I., 8, 51, 53, 66, 75, 85,
 91, 92, 93, 94, 95, 96, 99, 100, 101,
 102, 103, 114, 129, 155, 159, 164,
 181, 182, 183, 192, 205, 226, 227,
 229, 240, 243, 247
 Pukalski J., 166

 Radzikowski E., 26
 Rapacki W., 29, 30, 33, 35
 Rogoyski W., 184, 185, 228, 240
 Roszkowska E., 8, 226
 Rupniewska, 47
 Ruta Z., 7, 8, 16, 17, 32, 62, 73, 74, 75,
 77, 83, 223, 224, 226, 227, 229, 231
 Rutowski T., 104
 Ryglowski W., 75, 90, 91
 Rzepiński S., 70

 Salz A., 144
 Sanguszko E., 33, 34
 Sanguszko E. E., 118
 Sanguszko E. S., 118
 Sanguszko H., 116
 Sanguszko R. W., 118
 Sanguszko S. E., 118
 Sanguszko W., 22, 28, 33, 34, 70, 93, 96,
 111, 116, 117, 118, 119, 120, 152,
 154, 155, 157, 186, 187, 207, 222, 238
 Sanguszko W. H., 40, 116, 117, 118, 120,
 121, 154, 157, 217, 227, 232, 239
 Sawczyński Z., 64
 Sądziadowicz M., 7, 161, 175, 179, 182,
 227
 Schwager E. D., 144
 Schwarzenberger K., 121, 122
 Sichrawa F., 102, 107
 Sienkiewicz H., 54, 169, 213
 Simche Z., 19, 32, 34, 227
 Slavikówna Z., 48
 Smolik K., 91
 Spiess A., 97
 Spycymir, 15
 Starkel J., 66, 186, 187, 220, 243, 247
 Starzewski M., 186, 240, 243, 247
 Stefański A., 110
 Stefański L., 101, 110, 228
 Stolarczyk J., 8, 101, 167, 187, 228
 Styliński F., 101, 187, 188, 232, 240
 Styliński M., 188
 Szalit E., 188, 189
 Szancer H., 22, 32, 33, 36, 189, 221
 Szatkowski A., 103, 107
 Szpan S., 145

 Śmiechowska A., 68, 72

 Tabeau F., 84, 189, 228
 Tarnowski J., 7, 16, 17, 25, 32, 102, 180,
 214, 215, 221, 224, 226, 228, 229,
 230, 237
 Tarnowski S., 165
 Tertil T., 7, 105, 107, 119, 128, 135, 185,
 190, 191, 197, 200, 217, 222, 228,
 240, 243, 247
 Tomaszewski M., 12, 92, 93, 95, 104,
 127, 151, 153, 209
 Toporowicz K., 6, 13, 229
 Towarnicki W., 163
 Treppel E., 102
 Trochanowski K., 77, 191, 200, 227,
 240, 243, 247

Trzaskowski B., 46, 62, 63, 64, 66, 70,
74, 75, 100, 102, 107, 149, 164, 191,
192, 220, 228, 229, 240, 243, 247

Twaróg S., 83, 84

Tylka W., 165

Tyrš M., 97, 98

Urban R., 115, 117, 143, 229, 230

Walczyński J., 69, 79, 94, 192, 193

Wałęga L., 88

Wawrytka J., 171, 172

Weinert M., 85, 148, 230

Weinfeld I., 137, 230

Wertz J., 161

Wilczyński K., 101

Winogrodzki A., 27, 230

Wiśniewski Z., 100, 102

Wojciechowski K., 70

Wojtarowicz J., 187

Wolfram A., 107

Wójcicki A., 101

Wójcik W., 100

Wroczyński R., 37, 38, 41, 98, 230

Zajac J., 107, 193

Zawadil W., 64

Zbiegniewicz J., 128

Ziegler G., 86

Ziętarski B., 119

Żuliński J., 90

Spis Tabel:

Tabela 1. Przyrost ludności miasta Tarnowa w latach 1808 – 1914	28
Tabela 2. Najludniejsze miasta Galicji w latach 1870-1910	30
Tabela 3. Rozwój przemysłu na terenie miasta Tarnowa w latach 1870 – 1914.....	33
Tabela 4. Rozwój szkolnictwa średniego w Tarnowie w latach 1870 – 1914.....	62
Tabela 5. Liczba uczennic w galicyjskich szkołach średnich ogólnokształcących w latach 1902/1903 – 1911/1912.....	67
Tabela 6. Liczba godzin gimnastyki w stosunku do ogólnej liczby godzin w galicyjskich gimnazjach realnych.....	71
Tabela 7. Dane statystyczne dotyczące stanu uczniów w galicyjskich szkołach średnich w największych miastach na rok szkolny 1898/99	73
Tabela 8. Rozwój męskiego szkolnictwa średniego w Tarnowie w latach 1870 – 1918 ..	74
Tabela 9. Uczestnictwo uczniów Wyższej Szkoły Realnej w zajęciach wychowania fizycznego w latach 1903 – 1916.....	79
Tabela 10. Udział uczniów II gimnazjum w zajęciach wychowania fizycznego w latach 1903 – 1914	82
Tabela 11. Prezesi Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Tarnowie w latach 1883- 1918	107
Tabela 12. Ludność Galicji ze względu na przynależność wyznaniową w latach 1869- 1910	136
Tabela 13. Ludność Tarnowa ze względu na przynależność wyznaniową w latach 1857 - 1914	137
Tabela 14. Stowarzyszenia Żydowskie działające na terenie Tarnowa do 1914.....	138
Tabela 15. Chronologiczne zakładanie sportowych organizacji żydowskich w Europie w XIX wieku	141
Tabela 16. Żydowskie Towarzystwa Sportowo-Gimnastyczne działające przed I wojną światową na terenie Galicji.....	143

Wykaz rycin:

Fot. 1. Jan Amor Tarnowski, rycina Antoniego Oleszczyńskiego wg obrazu Marcella Bacciarellego, XIX wiek	16
Fot. 2. Rycina przedstawiająca mapę historyczną Austro-Węgier, 1905 r.	20
Fot. 3. Rekonstrukcja zamku na Górze św. Marcina z okresu jego świetności w XVI/XVII wieku od strony północno-wschodniej wg K. Moskala.....	25
Fot. 4. Sieć kolejowa w obrębie Tarnowa. Połączenia kolejowe z Tarnowa do innych miast galicyjskich: Kraków – Rzeszów – Stróże – Nowy Sącz	31
Fot. 5. Fotografia przedstawia okazały budynek Seminarium Duchownego w Tarnowie, karta pocztowa ok. 1890 r.....	39
Fot. 6. Fotografia przedstawia pierwszą stronę „Ustawa z dnia 14 maja 1869, która określa zasady edukacji w odniesieniu do szkół ludowych oraz określa zasady zajęć wychowania fizycznego w szkołach ludowych oraz seminariach nauczycielskich. (org. <i>Leibesübungen</i>)	42
Fot. 7. Fotografia przedstawiająca dworek Onitschów w Tarnowie, miejsce tarnowskiej freblówki, ok. 1890 r.	47
Fot. 8. Wycinek prasowy dotyczący zajęć prowadzonych w Szkółce Freblowskiej w Tarnowie, „Unia”, 1883, nr 15, s. 6.....	49
Fot. 9. Fotografia przedstawia rodzinę Gryglaszeskich, po lewej Janina z Scharffów Gryglaszewska, po prawej Janina (Nina) Gryglaszewska prowadząca freblówkę	50
Fot. 10. Fotografia przedstawia Janinę (Nina) Gryglaszewska prowadząca freblówkę	50
Fot. 11. Fotografia przedstawia Szkołę Męską im. T. Kościuszki w Tarnowie	53
Fot. 12. Fotografia przedstawia Szkołę Wydziałową Żeńską im. Franciszka Józefa, rok ok. 1900	55
Fot. 13. Fotografia przedstawia budynek CK I Gimnazjum w Tarnowie, ok. 1890 r.	76
Fot. 14. Fotografia przedstawia budynek CK Szkoły Realnej w Tarnowie. 1900 r.	78
Fot. 15. Fotografia przedstawia budynek CK II Gimnazjum w Tarnowie. 1910 r.	81
Fot. 16. Fotografia przedstawia budynek Szkoły Wydziałowej Męskiej im. M. Kopernika oraz Seminarium Nauczycielskie Męskie, ok. 1890 r.	84

Fot. 17. Fotografia przedstawia formę rekreacji seminarzystów w Małym Seminarium – pocztówka ok. 1914 r.	88
Fot. 18. Fotografia przedstawia zajęcia wychowania fizycznego seminarzystów w Małym Seminarium – pocztówka ok. 1914 r.	89
Fot. 19. Na zdjęciu willa Ave w Błoniu miejsce wycieczek seminarzystów. Karta pocztowa ok. 1910 r.....	90
Fot. 20. Fotografia przedstawia ćwiczących w jednakowych strojach w korpusie wakacyjnym ok. 1900 r.....	93
Fot. 21. Fotografia przedstawia ćwiczących na przyrządach gimnastycznych w korpusie wakacyjnym ok. 1900 r.	93
Fot. 22. Fotografia przedstawia ćwiczące dziewczęta na przyrządach gimnastycznych w korpusie wakacyjnym ok. 1900 r.	95
Fot. 23. Fotografia przedstawia najznamienitszych działaczy tarnowskiego TG „Sokół”, 1895 r.	101
Fot. 24. Karta pocztowa przedstawiająca okazały budynek TG Sokół w Tarnowie, rok ok. 1900	104
Fot. 25. Fotografia przedstawia przygotowania ćwiczeń do Zlotu Sokolstwa Polskiego, rok ok 1895.....	106
Fot. 26. Fotografia przedstawia członków TG Sokół II na Strusinie, 1911 r.	108
Fot. 27. Wycinek prasowy dotyczący reklamy łyżew. „Pogoń”, 1892, nr 1, s. 8, „Pogoń”, 1890 nr 50, s. 8.....	111
Fot. 28. Wycinek prasowy dotyczący reklama „drewnianych łyżew” czyli „nart” lub „ski” produkowanych w tartaku księcia Sanguszki na „Rudach”. „Pogoń”, 1890 nr 50, s. 8.	111
Fot. 29. Karta pocztowa przedstawiająca ślizgawkę w Parku Strzeleckim, która należała do Towarzystwa Łyżwiarskiego ok 1900 r.	113
Fot. 30. Wycinek prasowy dotyczący Balu Łyżwiarskiego na rzecz sierot. „Pogoń”, 1894 nr 50, s. 5.	115
Fot. 31. Wycinek prasowy dotyczący ślizgawki w parku miejskim. „Pogoń”, 1894 nr 50, s. 5.	115

Fot. 32. Obraz przedstawiający Romana Sanguszko (1901-1984), olej na płótnie, sygn. Wojciech Kossak 1910 r.....	121
Fot. 33. Szkoła Ekwitacyjna, przy której wybudowano ujeżdżalnię. Obecnie budynek policji przy ul. Bandrowskiego, karta pocztowa rok 1900.	122
Fot. 34. Reklama powozów „Pogoń”, 1888 nr 10, s. 8; nr 11 s. 8.....	124
Fot. 35. Reklama powozów „Unia”, 1888 nr 10, s. 8.....	124
Fot. 36. Ogłoszenie w „Pogoni”, 1901, nr 12, s. 5. Ogłoszenie o targu koni.....	126
Fot. 37. Ogłoszenia w „Pogoni”, 1895, nr 49, s. 6. Reklama derek na konie i do sań.....	126
Fot. 38. Gmach Towarzystwa Strzeleckiego w Tarnowie, rok 1890.....	126
Fot. 39. Zdjęcie pozowane. Członkowie Tarnowskiego Koła Cyklistów przed wycieczką do Mielca, 1910 r.	130
Fot. 40. Daniel Mendoza by James Gillray, ca. 1780 s.	140
Fot. 41. Pierwsi piłkarze Klubu Sportowego „Samson” założonego w 1912 r.....	146
Fot. 42. Zdjęcie przedstawia Górę św. Marcina w okresie zimowy, koniec XIX w.....	151
Fot. 43. Fotografia przedstawia staw w Parku Miejskim w okresie letnim, ok. 1900 r. ..	153
Fot. 44. Arvay Wiktor	158
Fot. 45. Buynowski Tytus fragment fotografii TG Sokół w Tarnowie (po lewej stronie). Portret.....	160
Fot. 46. Ciołkosz Kacper.....	160
Fot. 47. Dubelski Stanisław, portret.	161
Fot. 48. Gadowski Walenty jako uczeń gimnazjum.	163
Fot. 49. Walenty Gadowski jako podróżnik i turysta. Fotografia z roku, około 1890. ...	170
Fot. 50. Ks. Walenty Gadowski w Tatrach (stoi drugi od prawej ponad muzykantami). Zdjęcie wykonane z okazji XX-lecia TT (ok. 1894 r.).....	171
Fot. 51. Godowski Maurycy fragment fotografii Towarzystwa Szkoły Ludowej, po prawej portret.	174
Fot. 52. Kruszyna Franciszek.....	175

Fot. 53. Langer Władysław	176
Fot. 54. Olga i Andrzej Małkowscy	179
Fot. 55. Andrzej Małkowski	179
Fot. 56. Pisz Józef, portret	180
Fot. 57. Aniela Piszowa portret, po prawej stronie A. Piszowa z dziećmi	181
Fot. 58. Ignacy Przybyłkiewicz portret, po prawej stronie fragment fotografii TG Sokół.....	183
Fot. 59. Witold Rogoyski, portret	184
Fot. 60. Starzewski Michał, fotografia z książki: <i>Ze wspomnień o Michale Starzewskim</i>	186
Fot. 61. Franciszek Styliński	187
Fot. 62. Tadeusz Tertil, portret.....	190
Fot. 63. Trochanowski Karol, portret.....	191
Fot. 64. Bronisław Trzaskowski, portrety.....	192
Fot. 65. Szkoła Realna w Tarnowie. Zniszczenia dokonane w czasie bombardowania 26.02.1915 r. Część budynku szkolnego była wyłączona z użytkowania	198
Fot. 66. Szkoła im. Słowackiego w Tarnowie zniszczenia podczas bombardowania 25.03.1915 r.	199
Fot. 67. Bursa dla uczniów przy ul. Legionów w Tarnowie zniszczenia podczas bombardowania 25.03.1915 r.	199
Fot. 68. Szkoła Realna w Tarnowie. Zniszczenia dokonane w czasie bombardowania 26.02.1915 r. Lewe skrzydło szkoły. Część budynku szkolnego w tym sala gimnastyczna były wyłączone z użytkowania.....	200
Fot. 69. Szkoła Realna w Tarnowie. Zniszczenia dokonane w czasie bombardowania 26.02.1915 r. Prawe skrzydło szkoły. Część budynku szkolnego w tym biblioteka były wyłączone z użytkowania.....	200

Fot. 70. Szkoła pospolita 4-klasowa żeńska im. J. Słowackiego. (dzisiejsze II LO im. Hetmana Jana Tarnowskiego) 1916 r.	201
Fot. 71. Koszary Infanteryi. 1916 r. (obecnie: Niepubliczny Zespół Szkolno-Przedszkolny Stowarzyszenia "Siódemka" w Tarnowie).....	203

Wykaz skrótów:

AN	Archiwum Narodowe w Krakowie
CK	Cesarsko-Królewski
MSN	Męskie Seminarium Nauczycielskie
MWiO	Ministerstwo Wyznań i Oświecenia
RMT	Rada Miasta Tarnowa
RSK	Rada Szkolna Krajowa
RSM	Rada Szkolna Miejskowa
RSO	Rada Szkolna Okręgowa
TG Sokół	Towarzystwo Gimnastyczne Sokół
TSL	Towarzystwo Szkoły Ludowej
TS	Towarzystwo Strzeleckie
TT	Towarzystwo Tatrzańskie
złr	złoty reński

Streszczenie

Historia kultury fizycznej w Polsce ma bardzo bogate dzieje i stanowi ważną subdyscyplinę nauki historycznej ukierunkowaną na specyficzny rodzaj działalności człowieka i społeczeństwa, połączony z szeroko pojętą aktywnością ruchową. W pojęciu kultury fizycznej znajdują się takie obszary, jak: wychowanie fizyczne, sport, rekreacja ruchowa, rehabilitacja, turystyka. W związku z dynamicznym oraz różnorodnym charakterem rozwoju kultury fizycznej, która stała się zjawiskiem społecznym, zaczęto tworzyć niezbędną infrastrukturę, konieczną do jej uprawiania. Na historię polskiej kultury fizycznej składają się jej lokalne dzieje, jak choćby te dotyczące tarnowskiej aktywności ruchowej. Tarnów był jednym z wielu miast galicyjskich, w którym kultura fizyczna odegrała ważną rolę w życiu społecznym i kulturalnym. Do jej rozwoju przyczynili się zacięci orędownicy. Dzięki nim odkrywamy proces organizowania i współtworzenia różnych form aktywności ruchowej, będącej kwintesencją rodzimej kultury fizycznej.

Mieszkańcy Tarnowa często nie są świadomi, że niemal codziennie spotykają się z relikami kultury fizycznej, mijając elementy krajobrazu, skwery, place, sadzawki, czy przechodząc obok zabytków architektury. Skrywają one pamięć miejsc, w których rodziły się i rozwijały różne formy kultury fizycznej, do czego przyczyniło się liczne grono entuzjastów aktywności ruchowej – lokalnych bohaterów (M. Baranowski, S. Dubelski, W. Gadowski, A. Małkowski, K. Nowak, I. Przybyłkiewicz, M. Starzewski, J. Starkel, T. Tertil, K. Trochanowski, B. Trzaskowski) czy wielu innych.

Głównym celem pracy jest przedstawienie i próba oceny rozwoju kultury fizycznej w Tarnowie w okresie autonomii galicyjskiej. Rozwój różnych form aktywności ruchowej w warunkach niebytu państwa polskiego. Rozważając kwestie związane z kulturą fizyczną, pokazano w pracy ważną rolę publikacji związanych z aktywnością ruchową. Próbowano spojrzeć na problem z różnych stron, aby ukazać go możliwie wszechstronnie, zwłaszcza w zakresie ewolucji koncepcji ideowych, wynikających z poziomu rozwoju form aktywności ruchowej, akceptowanych przez społeczeństwo Tarnowa. Specyfika XIX w. sprawiła, że dokonujący się postęp techniczny, który powoli docierał do Tarnowa, skłaniał do bierności ruchowej. Toteż niezwykle ważne były działania przeciwdziałające, których podjęli się wykształceni tarnowianie, i które legły u podstaw rodzimej kultury fizycznej.

Rozpatrując zagadnienie występujące w różnych formach (wychowanie fizyczne, rekreacja, turystyka, sport) i na różnych etapach rozwoju, w rozmaitych uwarunkowaniach, uwzględniono także sprawy nie zawsze ze sobą porównywalne, czasem przybierające

charakter czysto teoretyczny, czasem odnoszące się do wychowania ogólnego, niekiedy tylko do praktyki, a także leżące w sferze psychiki tarnowian akceptujących bądź nieakceptujących aktywność ruchową (Izraelici).

Chronologicznie rozprawa zamyka się w latach 1867-1918. Za tą periodyzacją przemawia to, że kultura fizyczna nabrała wówczas powszechnego i dynamicznego charakteru w całej Europie. Ze zjawiskiem tym spotykamy się również w Tarnowie. Jest to okres tak zwanej autonomii galicyjskiej. To właśnie w tym czasie, Galicja, jedna z wielu prowincji Cesarstwa Austrii, otrzymała prawa społeczno-polityczne, które umożliwiły rozwój oświaty, gospodarczy, społeczny, kulturalny oraz kultury fizycznej. Potwierdza to między innymi możliwość zrzeszania się i zakładania różnych towarzystw, z czego chętnie skorzystali tarnowianie przy upowszechnianiu i urzeczywistnianiu aktywności ruchowej.

W opracowaniu wyodrębniono opis kultury fizycznej mniejszości narodowych zamieszkujących miasto. W pracy omówiono, chociaż w minimalnym stopniu, stan organizacyjny kultury fizycznej.

Temat kultury fizycznej jest tematem obszernym, który sprawił, że pracę zawężono do najistotniejszych zagadnień. W pracy praktycznie nie poruszono zagadnień higienicznych, które przyczyniły się do rozwoju kultury fizycznej, jako takiej. Idzie tu o działalność edukacyjną, upowszechniającą wiedzę na temat znaczenia aktywności ruchowej dla zdrowia, dobrego samopoczucia, urody cielesnej.

Rozwój miasta w okresie autonomii obejmuje zagadnienia rozkwitu społecznego i gospodarczego miasta, stanu oświaty oraz politykę Austrii w dziedzinie kultury fizycznej, od których uzależniony był rozwój aktywności ruchowej. Część pracy poświęcona jest wychowaniu fizycznemu, rozwijającemu się w tarnowskich szkołach różnego szczebla. Starano się to zagadnienie omówić dogłębnie, wykazując, że wychowanie fizyczne stanowiło nie tyle integralną część edukacji, co podstawę rozwoju różnych form aktywności ruchowej, składającej się na treść i istotę tarnowskiej kultury fizycznej. Poruszono również rozwój pozaszkolnych form kultury fizycznej, propagowany przez dynamicznie działające organizacje i stowarzyszenia jak: Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, Stowarzyszenie Rękodzielników Gwiazda, Towarzystwo Szkoły Ludowej, Drużyny Skautowe, Towarzystwo Cyklistów, Towarzystwo Strzeleckie, czy organizacje paramilitarne. Ich wkład w upowszechnianie i urzeczywistnianie kultury fizycznej wśród tarnowian był bardzo ważny.

W pracy została przedstawiona kultura fizyczna mniejszości narodowych zamieszkujących Tarnów, która wiąże się głównie ze społecznością żydowską, sięgającą

około 40% populacji. Skupiono się na organizacjach żydowskich oraz ich roli w utrzymaniu odrębności narodowej wśród ludności polskiej, co zostało ukazane na tle ogólnej sytuacji Izraelitów w Tarnowie.

Opis materialnych podstaw rozwoju miejscowej kultury fizycznej to infrastruktura, co może trochę dziwić, była konsekwencją rozwoju oraz popularności różnorodnych form aktywności ruchowej. Początkowo pojawili się amatorzy, którzy potrafili zarazić innych pasją aktywności ruchowej, by później skupiać się na organizowaniu miejsc służących owym pasjom. W pracy przedstawiono działaczy pracujących na rzecz lokalnej kultury fizycznej. Jest to swoisty poczet tarnowskich luminarzy, którym poświęcono krótkie noty biograficzne, eksponując ich zasługi na niwie aktywności ruchowej. Omawianie dziejów tarnowskiej kultury fizycznej obejmuje także okres I wojny światowej, który ze względu na specyfikę czasów został ujęty w posłowniu. Za takim rozwiązaniem przemawiały skąpe informacje oraz niemożność realizowania potrzeb ruchowych, na zasadach przedwojennych. Zniszczona baza, brak nauczycieli, instruktorów oraz wszechobecne niebezpieczeństwo związane z działaniami wojennymi zadecydowały o tym, aby temu okresowi poświęcić odrębną część pracy. Praca powstała w oparciu o bogaty materiał źródłowy. Kwerendą archiwalną objęto archiwa polskie, zagraniczne oraz prywatne mieszkańców Tarnowa.

Istotnym źródłem informacji były czasopisma, które na przestrzeni kilkudziesięciu lat opisywały dokładnie życie mieszkańców miasta, relacjonowały różne wydarzenia związane z kulturą fizyczną np.: uroczystości sportowe w stowarzyszeniach, zawody gimnastyczne, uroczystości jubileuszowe oraz rozwój infrastruktury związanej z kulturą fizyczną. Pomocne były opracowania dotyczące historii miasta jednak w większości z tych prac problem kultury fizycznej był pomijany lub omawiany bardzo pobieżnie. Autorzy pomijali kwestię wychowania fizycznego ograniczając do informacji, że takowe zajęcia były prowadzone. W pracy przywołano pojęcia: kultura fizyczna, aktywność ruchowa, gimnastyka, wychowanie fizyczne, rekreacja, turystyka, higiena, które służą do opisu zagadnienia.

Praca nie daje pełnego obrazu historii tarnowskiej kultury fizycznej, bowiem koncentruje się na zagadnieniach, które wydawały się najbardziej reprezentatywne. Intencją opracowania było pokazanie zjawisk przeszłych, które nadal tkwią w tarnowskiej kulturze fizycznej. W opracowaniu przedstawiono rozwój kultury fizycznej w Tarnowie w dobie autonomii, możliwie rzetelnie zgodnie z danymi znajdującymi się w przekazach źródłowych, wykorzystanych krytycznie, bezstronnie i obiektywnie.

Abstract

The physical culture in Poland boasts a very rich history and is an important sub-discipline of historical science oriented towards a specific type of human and social activity, combined with physical activity in the broadest sense. The concept of physical culture comprises such areas as physical education, sport, physical recreation, rehabilitation and tourism. Due to the dynamic and diverse nature of the development of physical culture, which has become a social phenomenon, the necessary infrastructure necessary for its cultivation began to be created. The history of Polish physical culture consists of its local history, such as that concerning physical activity in Tarnów. Tarnów was one of many Galician cities where physical culture played an important role in social and cultural life. Distinguished advocates contributed to its development. Thanks to them, we discover the process of organizing and co-creating various forms of physical activity, which is the quintessence of native physical culture.

The inhabitants of Tarnów are often unaware that they encounter relics of physical culture almost every day, passing by landscape elements, squares, plazas, ponds, or architectural monuments. These sites conceal the memory of places where various forms of physical culture were born and developed, thanks to the contributions of numerous physical activity enthusiasts – local heroes such as M. Baranowski, S. Dubelski, W. Gadowski, A. Małkowski, K. Nowak, I. Przybyłkiewicz, M. Starzewski, J. Starkel, T. Tertil, K. Trochanowski, B. Trzaskowski, and many others.

The main purpose of the paper is to present and attempt to assess the development of physical culture in Tarnow during the period of Galician autonomy. This includes the development of various forms of physical activity during a time when the Polish state did not exist. By considering issues related to physical culture, the paper highlights the important role of publications related to physical activity. An attempt was made to look at the problem from various angles in order to show it as comprehensively as possible, especially in terms of the evolution of ideological concepts, resulting from the level of development of forms of physical activity accepted by the society of Tarnów. The specificity of the 19th century meant that the technical progress slowly reaching Tarnów encouraged physical inactivity. Therefore, the counteracting measures taken by educated Tarnów residents, which laid the foundations of native physical culture, were extremely important.

While considering the issue in its various forms (physical education, recreation, tourism, sport) and at different stages of development, under various conditions, issues not always comparable to each other were also examined, sometimes being purely theoretical in nature, sometimes related to general education, sometimes only to practice, and also lying within the psyche of Tarnów residents who either accepted or did not accept physical activity (Israelites).

Chronologically, the thesis covers the years 1867-1918. This periodization is supported by the fact that physical culture acquired a widespread and dynamic character throughout Europe at that time. This phenomenon is also seen in Tarnów. This is the period of the so-called Galician autonomy. It was during this period that Galicia, one of the many provinces of the Austrian Empire, was granted socio-political rights which enabled educational, economic, social, cultural, and physical culture to flourish. This was confirmed, among other things, by the possibility to associate and establish various societies, which the Tarnów residents eagerly took advantage of in the dissemination and realization of physical activity.

In the thesis, a description of the physical culture of the national minorities living in the city is highlighted. The paper discusses, at least minimally, the organizational status of physical culture.

The topic of physical culture is so extensive that the thesis has been narrowed down to the most essential issues.

The thesis practically does not deal with the hygienic issues that contributed to the development of physical culture. It focuses on educational activities, disseminating knowledge on the importance of physical activity for health, well-being, and physical beauty.

The development of the city during the period of autonomy addresses the issues of the city's social and economic flourishing, the state of education and Austria's physical culture policy, which the development of physical activity depended on. Part of the thesis is devoted to physical education as it developed in Tarnów's schools of various levels. An attempt was made to discuss this issue in depth, demonstrating that physical education was not merely an integral part of education but a basis for the development of various forms of physical activity, which constituted the content and essence of Tarnów's physical culture. The development of extracurricular forms of physical culture, promoted by dynamically operating organizations and associations such as the "Sokół" Gymnastic Society (Towarzystwo Gimnastyczne "Sokół"), the "Gwiazda" Handicraftsmen's Association

(Stowarzyszenie Rękodzielników „Gwiazda”), the Folk School Association (Towarzystwo Szkoły Ludowej), Scout Groups (Drużyny Skautowe), the Cyclists' Association (Towarzystwo Cyklistów), the Riflemen's Association (Towarzystwo Strzeleckie), and paramilitary organizations, was also discussed. Their contribution to the dissemination and realization of physical culture among Tarnów residents was very important.

The paper presents the physical culture of national minorities living in Tarnów, which is mainly associated with the Jewish community, reaching about 40% of the population. The emphasis was on Jewish organisations and their role in maintaining national identity among the Polish population, which was shown against the background of the general situation of the Israelites in Tarnów.

The description of the material foundations for the development of local physical culture is an infrastructure which, perhaps somewhat surprisingly, was a consequence of the development and popularity of various forms of physical activity. Initially, there were amateurs, who were able to instil a passion for physical activity in others and later concentrated on organising places for these passions. The paper presents activists working for local physical culture. It is a unique array of Tarnów's luminaries, to whom short biographical notes have been dedicated, highlighting their contributions to physical activity. The discussion of the history of Tarnów's physical culture also covers the period of the First World War, which, due to the specific nature of the times, has been included in the afterword. This was due to the scarcity of information and the impossibility of realizing physical activity needs on a pre-war basis. The destroyed base, the lack of teachers, instructors and the ever-present danger of warfare decided to devote a separate section of the thesis to this period. The thesis is based on a wealth of source material. The archival search involved Polish, foreign and private archives of Tarnów residents.

An important source of information was magazines, which, over several decades, described in detail the life of the town's residents, reported on various events related to physical culture, for example: sports celebrations organised by associations, gymnastic competitions, jubilee celebrations, and the development of infrastructure related to physical culture. Studies on the history of the city were helpful, but in most of these publications, the issue of physical culture was either omitted or discussed very superficially. The authors omitted the issue of physical education, limiting it to information that such classes were conducted. The thesis makes use of a number of terms to describe the issue: physical culture, physical activity, gymnastics, physical education, recreation, tourism, hygiene.

The thesis does not give a full picture of the history of Tarnów's physical culture, as it concentrates on issues that seemed the most representative. The intention of the study was to show the past phenomena, which are still inherent in Tarnów's physical culture. The thesis presents the development of physical culture in Tarnów during the era of autonomy, as accurately as possible according to the data found in source materials, used critically, impartially, and objectively.